

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(63) 2017

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Василь НІМЧУК

**Заступник
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Петро БІЛОУСЕНКО

Ганна МАРТИНОВА

Ангеліна ГАНЖА

Віктор МОЙСІЄНКО

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Іван САБАДОШ

Ірина ГНАТЮК

Мар'ян СКАБ

Ніна ГОРГОЛЮК

Світлана СОКОЛОВА

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Микола СТЕПАНЕНКО

Василь ГРЕЩУК

Наталія ХОБЗЕЙ

Андрій ДАНИЛЕНКО

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Марія ЧІЖМАРОВА

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Микола ШТЕЦЬ

Ніна КЛИМЕНКО

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 11 від 23.11.2017 р.*

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 18.12.17. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 15,23. Обл.-вид. арк. 13,90. Тираж 285 прим. Зам. 5125.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2'367.332.8

Катерина Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ТРАНСПОЗИТОРИ СИНТАКСИЧНОЇ СФЕРИ:
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

У статті обґрунтовано спільність прийменників і зв'язок як морфем синтаксичної сфери на основі властивості їм транспозитивної функції, з'ясовано відмінності в реалізації ними цієї функції, схарактеризовано особливості зв'язку обох класів службових одиниць із синтетичними морфемами, словами та аналітичними синтаксичними морфемами, відзначено відмінність зв'язку прийменників та закінчень транспонованих іменників від координації форм дієслівних зв'язкових елементів і форм вербалізованих іменних частин мови в позиції основної частини складеного присудка, встановлено специфіку вираження граматичних значень власне- і невластне-зв'язками, констатовано асиметрію між власне- і невластне-прийменниковими функціями, окреслено параметри використання нових функційних еквівалентів прийменників та контекстуальних зв'язок у процесах транспозиції — відповідно в адвербіалізації іменників та вербалізації іменників і прикметників.

Ключові слова: прийменники, зв'язки, транспозитор, власне-прийменникові функції, невластне-прийменникові функції, адвербіальна позиція, граматична функція, власне-зв'язки, невластне-зв'язки, синтаксичні дієслова.

Семантика відношень об'єднує чотири типи службових одиниць — прийменники, сполучники, частки та зв'язки, виокремлені на основі властивості їм функції, за якою вони протиставлені одні одним як самостійні класи [6: 328—329]. Попри функційну спеціалізацію ці службові одиниці мають і спільні ознаки, причому в одних їх більше, а в інших — менше. Спільні ознаки вони виявляють неоднаково, що спричинює багато відмінностей між ними.

На функційній основі найтісніше пов'язані прийменники і зв'язки, оскільки вони транспонують слова одних частин мови в іншу частину мови [6: 364]. Функція прийменника звичайно полягає в переведенні субстантива з

його типової синтаксичної позиції в позицію прислівника [3: 21; 4: 27]. Функційне призначення зв'язок обмежене переведенням іменників, прикметників, числівників та прислівників у дієслівну синтаксичну позицію — позицію присудка двоскладного речення або позицію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення [3: 22; 4: 28; 6: 329]. Крім цього, вони пов'язують основну частину складеного присудка з підметом і виражають граматичні значення часу, способу, особи, роду та виду дієслова. Але як транспозитори прийменники і зв'язки мають низку особливостей. По-перше, вони розрізняються кількістю вихідних транспонованих частин мови: прийменники переводять в позицію прислівника лише іменники, зв'язки — кілька частин мови, серед яких іменники, прикметники, числівники та прислівники [6: 364]. По-друге, вихідні класи слів прийменники і зв'язки транспонують у різні частини мови: прийменники — у прислівники, зв'язки — у дієслова [Там само]. По-третє, у транспозиційному процесі вони виконують неоднакову роль: функція прийменника як аналітичної синтаксичної морфеми в типовому вияві полягає лише в тому, щоб перевести субстантив із синтаксичної субстантивної позиції в адвербіальну позицію та сформувати із субстантивом одне функційне (синтаксичне) слово, функція зв'язки як аналітичної синтаксичної морфеми — надати вербалізованим іменникам, прикметникам, числівникам та прислівникам визначальних дієслівних граматичних категорій часу і способу, а також інших граматичних категорій, оскільки ці частини мови самостійно не можуть виражати названі граматичні дієслівні категорії, та перетворити їх на відіменні й відприслівникові синтаксичні дієслова [Там само]. Саме тому в структурі іменного та прислівникового складеного присудка двоскладного речення і складеного головного члена односкладного речення зв'язковий компонент має граматичну спеціалізацію — функцію виразника граматичних категорій дієслова. Форми дієслівних зв'язок синтаксично одієслівлюють вербалізовані іменні частини мови та прислівники, ужиті в основній частині складеного присудка. Зв'язковий елемент іменного та прислівникового складеного присудка завжди граматично навантажений, тоді як їхня основна частина — іменникова, прикметникова, числівникова, прислівникова та займенникова — є виразником семантики складеного присудка, пор.: *Рідна мова — це невід'ємна **частика** Батьківщини, **голос** народу й чарівний **інструмент**, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі* (Б. Антоненко-Давидович); *Люди, сім'ї, династії були **учасниками** важливих історичних подій* (Д. Степовик); *Кохані — всі **вродливі**. Та він такий — **один*** (С. Йовенко); *Завжди терновий вінець **буде кращим**, ніж царська корона, завжди **величніша** путь на Голгофу, ніж хід **тріумфальний*** (Леся Українка); *Це ж мені **стало** вперше **відомо**: Ікс плюс ігрек — **це будеш ти*** (В. Симоненко).

У вираженні граматичних дієслівних значень зв'язки мають і деякі відмінності порівняно із синтетичними морфемами, насамперед із закінченнями та суфіксами морфологічних дієслів. Основна відмінність

полягає в тому, що зв'язки виражають значення синтаксичного часу, способу, особи та ін., а закінчення дієслів передають ці граматичні значення як значення відповідних граматичних категорій дієслова, як синтетичні спеціалізовані морфеми, пор.: *Він — учитель* (нульова зв'язка вказує на синтаксичні значення теперішнього часу та третьої особи однини синтаксичного дієслова, ужитого в ролі іменного складеного присудка) і *Він учителює* (закінчення *-є*, графічно *-е*, передає ті самі граматичні значення, але синтетично, як значення граматичних категорій часу, особи та числа морфологічного дієслова *вчителювати*, ужитого у функції простого дієслівного присудка).

Друга відмінність між зв'язковими елементами і синтетичними морфемами як виразниками граматичних значень дієслів полягає в тому, що деякі зв'язки, зокрема *становити*, *являти собою*, представляють не всі, а лише певні форми відповідних парадигм — часової, особової та ін., тому синтаксичні дієслова, утворені ними, функціонують як дієслова неповної парадигми. Вони вжиті переважно в третій особі однини і множини теперішнього та майбутнього часу, але розрізняються своїми призв'язковими частинами. Зі зв'язкою *становить* уживають числівники або числівники з іменниками вимірювальної семантики у формі знахідного відмінка (пор.: *Прибуток становить (становитиме) п'ятсот доларів; Витрати становлять (становитимуть) мільйон*), рідше — іменники з абстрактною семантикою (*Ці компоненти становлять контамінацію дієслова і зв'язки* (Із підручника), зі зв'язкою *являти собою* — лише іменники у формі знахідного відмінка (пор.: *Прилад являє собою дугу; Дахи будинків являють собою трапеції; Міста майбутнього являтимуть собою мегаполіси*).

Статус синтаксичних дієслів неповної парадигми мають і ті, що вжиті в позиції присудка двоскладного речення, з яким поєднаний підмет у формі родового відмінка. Зв'язковий компонент такого присудка може бути виражений формою, що збігається з формами теперішнього часу та середнього роду минулого часу (пор.: *Дітей — двоє; Дітей було двоє; Столів — чотири; Столів стало чотири*) або із формою третьої особи однини майбутнього часу (пор.: *Килимів буде чотири; Будинків стане багато*).

Морфологічні дієслова, на відміну від синтаксичних, мають переважно повний набір синтетичних морфем для вираження граматичного значення особи, тобто є дієсловами повної особової парадигми.

Зв'язки неоднакові за характером реалізації їхньої граматичної функції. Одні з них функціонують лише як показники граматичних категорій, вони цілком позбавлені лексичного значення свого вихідного дієслова. Тому їх кваліфікують як спеціалізовані граматичні засоби, або власне-зв'язки. До них належать *бути*, *становити* та *являти собою*. В інших дієслівних зв'язках граматична функція невіддільна від семантичної, бо вони одночасно є виразниками граматичних значень часу, способу, роду, виду дієслова і модифікаторами семантики основної (призв'язкової) частини складеного присудка. Саме тому їх названо невласне-зв'язками, або напівзв'язками [6: 367]. Серед них — *ставати / стати, робитися /*

зробитися, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, вважатися, зватися й под.

По-четверте, прийменники і зв'язки як морфеми синтаксичної сфери неоднаково пов'язані з морфемами морфологічної сфери. У прийменників тісніший зв'язок із синтетичними релятивними морфемами, зокрема з відмінковими закінченнями, з якими вони становлять граматичну єдність. Дієслівні зв'язки також співвідносяться з відмінковими закінченнями тих іменних частин мови, які вони переводять у позицію присудка двоскладного речення і головного члена односкладних речень, але це якісно інші відношення морфем, належних до синтаксичної та морфологічної сфер. Їх кваліфікують як координацію форм, бо саме граматична форма дієслівних зв'язок і напівзв'язок узгоджується з формою присудкового іменника, прикметника та числівника [6: 364—365]. Найчіткіше вона виявлена між формами зв'язкових елементів і формами присудкових іменників. Зокрема, з нульовою формою теперішнього часу власне-зв'язки *бути* іменник в основній частині іменного складеного присудка вжитий у формі називного відмінка (напр.: *Як в нації вождя нема, Тоді вожді її — поети* (Є. Маланюк); *Ти знаєш, що ти — людина?* (В. Симоненко); із формами минулого і майбутнього часу цієї власне-зв'язки, формами дієслівних напівзв'язок *стати, лишитися, залишитися, зостатися, зробитися, вважатися* та ін., а також із формами наказового й умовного способу названих зв'язок і напівзв'язок присудковий іменник поєднаний переважно у формі орудного відмінка (напр.: *З-поміж українських гетьманів Пилип Орлик вирізняється вже тим, що був гетьманом-емігрантом, який поклав своє життя на вівтар боротьби за незалежність України* (Український історичний календар); *Згодом двадцятилітній юнак [Володимир Винниченко] став студентом юридичного факультету Київського університету* (Знаменні дати).

Форми власне-зв'язок *становити, являти собою* потребують знахідного відмінка іменника, що виконує роль основної частини іменного складеного присудка, напр.: *Обставинні прислівники становлять ядро прислівникового класу слів* (І. Вихованець); *Новий мікрорайон являє собою унікальний ансамбль споруд* (Наша Оболонь).

Меншу залежність спостерігаємо між формами дієслівних зв'язкових компонентів і формами прикметника в основній частині іменного складеного присудка у двоскладному реченні. Про це свідчить те, що навіть із напівзв'язками, які вважають еталоном абсолютного вживання із ними орудного відмінка іменників, присудкові прикметники можуть мати форму як орудного, так і називного відмінків [6: 369], кор.: *...листя спалахнуло золото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло* (М. Коцюбинський); *День од того стає міражний...* (Вал. Шевчук); *Згорну рученьки, згорну біленькі Та й нежив я стану* (Укр. нар. пісня); *Попри високі творчі злети здібностей, особиста доля Павла Платоновича Чубинського виявилася дуже лихою* (Я. Верменич); *Військо першого козацького гетьмана боронило слов'янські землі від нападів татар, завдавало відчутних ударів турецькій армії, яка вважалася тоді непереможною* (Український історичний календар).

Координації форм дієслівних зв'язкових компонентів і форм транспонованих ними одиниць немає лише тоді, коли ці одиниці невідмінювані. До них належать прислівники, що їх зв'язки переводять у позицію присудка або головного члена односкладного речення (напр.: *Працювати було вигідно*; *Їздити стане зручно*; *До міста стало ближче*), а також неозначена форма дієслова, ужита в позиції основної частини іменного складеного присудка (напр.: *Забути мову — душу зрадити* (М. Луків); *З піснею дружити — ніколи не тужити* (Укр. нар. прислів'я). Підставою для цього слугує те, що іменна частина-інфінітив тут поєднана з нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути*, яку не використовують у дієслівному складеному присудку [6: 365]. Такий іменний складений присудок пов'язаний з інфінітивним підметом [5: 71; 6: 365].

Відмінність між прийменниками і зв'язками як транспозиторами полягає також і в тому, що для зв'язок ця функція єдина, тоді як для прийменників — типова, але не єдина. Крім власне-прийменникової функції адвербіалізації, виконуваної в присубстантивній позиції, прийменники реалізують дві невластиві прийменниковим функції в післядієслівній та причислівниковій позиціях, що є вторинними семантико-граматичними внутрішніми позиціями для прийменників [3: 73; 6: 342—343; 7: 9]. У післядієслівній позиції, у концепції І.Р. Вихованця, прийменник відокремлений від субстантива. Він втрачає семантичне навантаження, перетворюючись на формальний елемент, що зрощується з дієсловом і функціонує як постфікс. Утворена внаслідок зрощення дієслівно-постфіксна сполука вказує на об'єктні відношення [3: 70]. Одним із таких постфіксів названо прийменник *про*, напр.: *І співав він [лебідь] пісню, пісню лебедину, Про озера сині, про красу степів, про велике сонце, про вітри і хмари, І далеко нісся лебединий спів* (Олександр Олесь). Ця післядієслівна внутрішня позиція для *про* стала основною. Він закріпився у функції постфікса після дієслів зі значеннями мовлення, розумової діяльності, почуття, піклування тощо: *говорити, казати, мовити, співати, думати, читати, міркувати, розповідати, сперечатися, турбуватися, піклуватися* тощо. Прийменник *про* — це єдиний прийменник, що майже вийшов із власне-прийменникової системи сучасної української літературної мови і почав уживатися в ролі дієслівного постфікса під час вираження об'єктних відношень. Постфіксна позиція після перехідних дієслів є для нього первинною, тоді як присубстантивна внутрішня позиція — залишок попередньої прийменникової системи [3: 74]. Ідеться про адвербіалізовані сполуки із семантикою призначення на зразок *про свято, про запас* і под.

Функцію дієслівного постфікса виконують й інші прийменники, серед яких *в (у), від, до, на, над* та ін. (пор.: *Дівчина вслухалася в мелодію пісні; Викладач прислухається до студентів; Я дивлюся на небо; Діти працюють над помилками*), але для них ця функція є вторинною, бо вони спеціалізуються передусім на вираженні різних параметрів статичної та динамічної локалізації, тобто власне-прийменникових значень.

У причислівниковій позиції прийменники також роз'єднані з іменником. Вони модифікують кількісне значення числівника, що вможливорює приблизне вираження кількості кого-, чого-небудь. У цій позиції вживані лише певні прийменники. Одні з них, зокрема *до*, *близько*, *під*, указують на наближення до ймовірної, справжньої кількості осіб чи предметів, синонімізуючись із компаративом *менше*, напр.: *На початку XIX століття Швейцарія випускала до ста тисяч годинників на рік* (Наука і суспільство); *В одному переказі оповідається, що близько 450 тисяч років тому на Землю прибула перша група астронавтів...* (Наука і суспільство). Інші, до яких належать *понад*, *за*, передають перевищення певної кількості кого-, чого-небудь (напр.: *...понад сто тисяч дворянських українських родів мали жовто-блакитні герби...* (Нашадки святої Трійці) або якогось часового відтинку (напр.: *Понад двоє десятиліть — з 1940 до 1962 — директором музею був середній син Панаса Мирного, Михайло Рудченко* (М. Степаненко); *Нині йому за п'ятдесят*) і функціонують як значеннєві відповідники компаратива *більше*. Треті, що їх репрезентують прийменник з та його похідні *із*, *зо*, уживані в інверсивних сполуках між іменником і числівником як аналогії прислівника *приблизно*, напр.: *Осіб із двісті зібралось на майдані; Вони листувалися років зо три.*

Саме це дає підстави констатувати, що для прийменників характерне асиметричне співвідношення виявів їхніх власне-прийменникових і невластивих прийменникових функцій у внутрішніх позиціях: одна типова присубстантивна позиція прийменників співвідноситься з їхніми двома нетиповими — післядієслівною та причислівниковою [7: 9; 8: 55].

Прийменники відрізняються від зв'язок і як виразники семантики відношень. Відмінним у них є співвідношення ознак морфеми і слова. У прийменниках більшою мірою виявлені ознаки морфеми, бо з повнозначними словами пов'язані тільки похідні (вторинні) прийменники, що є в їхньому складі, які ще зберігають тісний зв'язок зі своїми вихідними повнозначними словами, що їх уживають у сучасній українській мові як виразників відповідних лексичних значень, а у зв'язках, навпаки, переважають ознаки слова [6 : 363]. Це зумовлено тим, що всі вони — власне-і невластиві зв'язки (напівзв'язки) — співвідносні з формами дієслів, які функціонують у сучасній українській мові як самостійні лексичні одиниці. Зокрема, паралельно із часовими та способовими формами дієслівної власне-зв'язки *бути*, які вважають найбільш десемантизованими (пор. теп. час — *є*; мин. час — *був*, *була*, *було*, *були*; майб. час — *буду*, *будеш*, *буде*, *будемо*, *будете*, *будуть*; нак. спосіб — *будь*, *будьмо*, *будьте*, *хай буде*, *хай будуть*; умовн. спосіб — *був би*, *була б*, *було б*, *були б*), уживають такі самі форми зі значенням буття, належності тощо, пор.: *Він студент (був студентом, буде студентом, був би студентом, будь студентом, будьте студентами, будьмо студентами, хай буде студентом, хай будуть студентами)* і *Я є — і є довікола цілий світ* (С. Цушко); *У студентів є житло (було житло, буде житло тощо)*. Такий самий паралелізм спостерігаємо й у формах дієслівних напівзв'язок, пор.: *Дитина лишається сиротою*

(*лишилася сиротою, лишиється сиротою, лишилася б сиротою* тощо); Син *лишився* живим і Школяр *лишився* вдома; Небо *зробилося* темним; У хаті *зробилося* темно і Що з дітьми *зробилося*? Болото *зробилося* серед степу. Оскільки дієслівні напівзв'язки вважають менш десемантизованими зв'язковими компонентами порівняно з дієслівними власне-зв'язками *бути, становити, являти собою*, то це дає підстави зарахувати їх до таких аналітичних синтаксичних морфем, у яких ознаки слова домінують над ознаками морфеми, тобто до зв'язкових слів-морфем із частково виявленою семантикою дієслова. Саме тому не можна вважати, що всі прийменники та зв'язки цілком утратили ознаки слова і функціонують тільки як аналітичні синтаксичні морфеми, через що їм надано слівно-морфемного статусу і відповідно до нього виокремлено клас службових слів-морфем [6: 329].

Набори прийменників-транспозиторів і зв'язок-транспозиторів неоднакові: прийменники значно переважають над зв'язками. Прийменниково-відмінкові форми формувалися впродовж тривалого історичного розвитку української мови. На сучасному етапі спостерігаємо активне творення похідних, переважно аналітичних прийменників, які, подібно до первинних прийменників, транспонують іменники в аналітичні прислівники різної адвербіальної семантики [1: 200; 2: 23].

Такої активності немає у творенні зв'язок. Основною умовою виокремлення зв'язки є втрата дієсловом свого лексичного значення, або десемантизація [6: 368], і перетворення його на спеціалізований граматичний показник часу, способу, виду тощо. Від ступеня десемантизації дієслівних зв'язок залежить поділ їх, як уже було відзначено, на власне-зв'язки і невласне-зв'язки, або напівзв'язки. Він ґрунтується на семантико-граматичному протиставленні: повна втрата дієсловом свого лексичного значення і перетворення його на показника граматичних дієслівних значень (*бути, становити, являти собою*) / часткова втрата дієсловом свого лексичного значення і вираження за його допомогою відповідних граматичних дієслівних значень (*ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, називатися, вважатися, здаватися / здатися* та ін.). Вибір зв'язок залежить від морфологічного наповнення основної частини складеного присудка.

Спільність між прийменниками і зв'язками засвідчує наявність одиниць, які перебувають на різних ступенях переходу відповідно до прийменників і зв'язок, що спричинило введення в сучасне мовознавство таких понять, як функційний еквівалент прийменника [1: 45] та контекстуальна [11: 169; 10: 127], або повнозначна [9: 152—153], зв'язка, тобто повнозначне дієслово, яке тільки в межах певної конструкції виконує роль зв'язкового компонента складеного присудка [9: 153]. Чіткого критерію, за яким би можна було визначити остаточний перехід у прийменник, немає. За виявом різнорідних критеріїв препозиціоналізації, виокремлених деякими дослідниками, а саме: зневиразнення лексичного значення

базової одиниці, набуття нею релятивності, регулярне вживання в прийменниковій (присубстантивній) позиції, неможливість уведення узгодженого означення до відмінкової форми іменника, наявність рівнозначного відповідника серед первинних прийменників, поширення в кількох функційних стилях [1: 44–45] — одні препозиціоналізовані форми та сполуки вже стали прийменниками, інші ще є функційними еквівалентами прийменників, бо виявляють лише частину із цих запропонованих критеріїв. Вони відбивають перехідні явища у препозиціоналізації нових одиниць [1: 197]. Функційні еквіваленти прийменників — це переважно похідні (синтетичні та аналітичні) прийменники, що виокремилися з адвербіального комплексу внаслідок перерозкладу його компонентів або постали способом «нарощення», вони лише функційно уподібнилися до прийменників. За спостереженнями Г.С. Балабан, з'явилося чимало прийменників-новотворів у межах різних відтінків соціативного значення непохідного прийменника *з*, що є наслідком його злиття з новими аналітичними прислівниками. Це — *в (у) поєднанні з*, *в (у) сполученні з*, *в (у) єдності з*, *у взаємодії з*, *в (у) комплексі з*, *в (у) співдружності з*, *в (у) співробітництві з*, *в (у) співпраці з*, *в (у) спілці з*, *в (у) союзі з*, *в (у) сув'язі з*, *в (у) парі з*, *в (у) тандемі з* та ін. [1: 125, 130]. Кілька прийменникових новотворів постало внаслідок «нарощення» на первинний прийменник *з*, що виражає значення одночасного перебігу дії, процесу щодо часового орієнтира, споріднених за значенням прислівників *одночасно*, *водночас*, *рівночасно* і под., пор.: *одночасно з*, *водночас з*, *рівночасно з* та ін. [1: 89]. Так само використано «нарощення» на первинні прийменники аналітичних прислівників і для утворення просторових прийменникових новотворів, серед них *в (у) напрямі від*, *в (у) напрямку від*, що визначають загальний напрямок руху від предмета, *прямуючи до*, що вказує на загальний напрямок руху до предмета, *на шляху від*, *в (у) дорозі з*, *на шляху до*, *в (у) дорозі до*, у яких значення загального напрямку руху від та до предмета невіддільне від значення шляху руху [1: 59].

Динамічні процеси спостерігаємо і в складі зв'язок. Крім дієслівних власне-зв'язок, закріплених у формально-синтаксичній структурі речення із суто граматичною функцією, та дієслівних невластивих-зв'язок, що виконують семантико-граматичну функцію, в українському вжитку розширилося коло повнозначних дієслів зі значенням стану, дії або процесу, що лише в певному контексті формально та функційно можуть уподібнитися до власне-зв'язки *бути*, рідше — *становить* чи до невластивих-зв'язок *стати* / *ставати*, *зробитися* у формі минулого чи майбутнього часу. Деякі дослідники кваліфікують це явище як «безпідставне розширення корпусу дієслівних зв'язок за рахунок повнозначних дієслів» [9: 153–154].

Коло повнозначних дієслів, що потенційно можуть потрапити в позицію зв'язкового компонента іменного складеного присудка, поєднавшись із прикметниковою або іменниковою основною частиною, чітко не окреслене. До таких дієслів зараховують *стояти*, *лежати*, *сидіти*, *утворювати*, *представляти*, *репрезентувати*, *перетворюватися* / *перетворитися*, *опини-*

тися, обернутися, жити, вмерти, померти, іти, піти, повернутися, народитися, слугувати, функціонувати, уживатися та ін. [10: 130]. Проте їх не можна ототожнювати із загальновизнаними дієслівними невластиве-зв'язками, для яких використання в ролі здесемантизованого і граматично навантаженого зв'язкового компонента складеного присудка закріплене в граматичній структурі речення. Їм не властиве також регулярне використання з граматичною або семантико-граматичною функцією.

Контекстуальною зв'язкою в українській мові визнано дієслово *стояти*, бо воно в певних контекстах уподібнилося до форм минулого часу *був* (*була*, *було*, *були*) дієслівної власне-зв'язки *бути*, уживаних із прикметниковою основою частинною іменного складеного присудка, пор.: *День стояв холодний* і *День був холодний*; *Ліс стояв похмурий* і *Ліс був похмурий*; *Осінь стояла суха* і *Осінь була суха* [5: 71, 90; 9: 187; 10: 130]. Конструкції з дієсловом *стояти* І.Р. Вихованець назвав перехідними між структурами з подвійним та іменним складеним присудком [5: 71]. Речення з подвійним присудком на зразок *Люди стояли похмурі* відрізняються від речень із зовні тотожним іменним складеним присудком, вираженим дієсловом *стояти* і прикметником (пор.: *Ліс стояв похмурий*; *День стояв холодний*; *Осінь стояла суха*), за семантикою іменникової підмета. Якщо такий підмет називає особу, то він поєднується подвійним синтаксичним зв'язком із компонентами подвійного присудка — дієсловом *стояти* і предикативним прикметником, пор.: *Люди стояли похмурі* = *Люди стояли* + *Люди були похмурі*. Коли ж позицію підмета заповнюють назви неживих предметів, то сполука «дієслово *стояти* + прикметник» із формально-синтаксичного погляду не членована, тобто є іменним складеним присудком, у якому дієслово *стояти* транспоноване у зв'язку, пор.: *Осінь стояла суха* = *Осінь була суха* [5: 90].

Як контекстуальні зв'язки в українській мові вживають дієслова *лежати*, *сидіти* [10: 131], оскільки вони так само, як і дієслово *стояти*, уходять до складу подвійного присудка, пов'язаного з підметом — назвою істоти (пор.: *Немовля лежало мокро* = *Немовля лежало* + *Немовля було мокро*; *Пасажири сиділи зосереджені* = *Пасажири сиділи* + *Пасажири були зосереджені*), і до складу іменного складеного присудка, де вони, зазнавши метафоризації, поєднані з прикметниковою основою (пор.: *Земля лежала чорна і порожня* = *Земля була чорна і порожня*; *У макітрі тісто сиділо низеньке* = *У макітрі тісто було низеньке*).

У книжному вжитку до форм власне-зв'язки *бути* формально і функційно уподібнюються дієслова *уживатися*, *функціонувати*, *слугувати*, *працювати* та ін. [10: 131], поєднувані з іменниковою основою частинною іменного складеного присудка, хоч вони і не втрачають повністю своїх значеннєвих відтінків у цій позиції (пор.: *Означальні просторові прислівники уживаються (функціонують) тут* (з дієсловами локативної семантики) як *керований другорядний член речення* = *Означальні просторові прислівники є тут* (з дієсловами локативної семантики) *керуваним другорядним членом речення*; *Ці ознаки слугують критерієм* для виокремлення

займенникових прикметників = Ці ознаки є критерієм для виокремлення займенникових прикметників; Він працював оператором = Він був оператором; Він працюватиме оператором = Він буде оператором і т.д.), а до форм власне-зв'язки становити, зокрема становить, становлять, становив, становитиме, становитимуть, — дієслова утворювати, формувати, представляти, репрезентувати та ін. (пор.: Якісно-означальні прислівники **утворюють ядро** означальних прислівників української мови = Якісно-означальні прислівники **становлять ядро** означальних прислівників української мови; Прислівник **репрезентує периферію** повнозначних частин мови = Прислівник **становить периферію** повнозначних частин мови).

А.П. Загнітко [9: 153], а за ним й інші дослідники [10: 131], до контекстуальних зв'язок зарахували дієслова *жити, народитися і вмерти, померти та піти, поїхати і повернутися, опинитися*, які в зіставному контексті використовують у ролі дієслівних зв'язок *був і став* іменного складеного присудка з іменниковою основною частиною, пор.: *Він жив ізгоєм, помер героєм; Іван пішов до армії найвим хлопчиськом, повернувся справжнім чоловіком*.

Зі значенням дієслівної невластиве-зв'язки *ставати* нерідко вживають дієслова *рости, виростати* (напр.: *Тебе дала серпнева рань. Й дозріє колос всіх жадань На березі Дніпра-ріки. Рости (=ставай) розумний і гінкий* (І. Вихованець). А значення невластиве-зв'язки *стати* може набути дієслово *обернутися*, напр.: *...сам щезнеш, тліном обернеться (=стане) все, що ти зводив і ростив* (С. Пушко).

Повнозначні дієслова української мови, ужиті в певному семантичному контексті в ролі дієслівної зв'язки іменного складеного присудка, хоч і розширюють корпус зв'язкових елементів, але від дієслівних невластиве-зв'язок вони відрізняються передусім своєю обмеженою сполучуваністю з предикативними іменниками і прикметниками та виразнішим вихідним лексичним значенням.

Констатуючи динаміку складу прийменників і зв'язок, варто відзначити, що прийменники зазнали більше кількісних та якісних змін, ніж зв'язки, бо вони постійно поповнюються новими одиницями. Це зумовлено зовнішніми і внутрішніми причинами розвитку прийменників. Зовнішнім стимулом є потреба мати багату і гнучку систему граматичних засобів вираження різноманітних і точно диференційованих відтінків логічних відношень, що з'являються у зв'язку з активним розвитком функційних стилів сучасної української літературної мови. Основна внутрішньомовна причина пов'язана з намаганням замінити менш виразні багатозначні первинні прийменники точнішими, конкретизованішими вторинними прийменниками [1: 7].

Отже, прийменники і зв'язки як два окремі класи морфем синтаксичної сфери пов'язані спільною транспозитивною функцією, суть якої полягає в переведенні слів одних частиномовних класів до інших. У межах цієї спільної функції вони відрізняються: 1) кількістю транспонованих частин мови: прийменники переводять лише одну (іменник), зв'язки —

чотири (іменник, прикметник, числівник та прислівник); 2) частино-мовним класом, до якого вони транспонують слова вихідних частин мови: прийменники — у прислівники, зв'язки — у дієслова; 3) функцією у транспозиційному процесі: прийменник як аналітична синтаксична морфема в типовому вияві переводить субстантив із синтаксичної субстантивної позиції в адвербіальну позицію та формує із субстантивом одне функційне (синтаксичне) слово, зв'язка як аналітична синтаксична морфема надає вербалізованим іменникам, прикметникам, числівникам та прислівникам дієслівних граматичних категорій часу, способу, особи виду та ін., унаслідок чого постають відіменні й відприслівникові синтаксичні дієслова; 4) типовістю транспозитивної функції: для зв'язок вона єдина, для прийменників типова, але не єдина; 5) зв'язком із синтетичними морфемами: прийменники становлять єдність із транспонованим іменником та його відмінковим закінченням, форма зв'язкових компонентів лише скоординована із формою вербалізованих слів у структурі складеного присудка; 6) зв'язком зі словами та синтаксичними морфемами: прийменники тісніше пов'язані із синтаксичними морфемами, зв'язки — зі словами; 7) динамікою свого складу: прийменники активно і постійно поповнюються новотворами, зв'язки — обмежено, що спричинює широку адвербіалізацію іменників новими прийменниками порівняно з обмеженою вербалізацією іменників та прикметників новими контекстуальними зв'язками.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Балабан Г.С. Динамічні процеси у прийменниковій системі української літературної мови кінця XX — початку XXI сторіч / Г.С. Балабан. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. — 324 с.
2. Висоцький А.В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові / А.В. Висоцький. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. — 328 с.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1980. — 286 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 222 с.
6. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
7. Городенська К. Власне- та невластне-прийменникові семантико-синтаксичні функції / Катерина Городенська // Південний архів. Філологічні науки : зб. наук. праць. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. — С. 3—9.
8. Городенська К. Співвідношення власне-прийменникових і невластне-прийменникових ознак у слівно-морфемній концепції прийменника І.Р. Вихованця // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. на пошану член-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / [редкол. : Н.М. Костусяк (гол. ред.) та ін.] / Катерина Городенська. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. — № 2 (4). — С. 47—57.
9. Загнітко А. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.

10. Косенко К. Дієслівні власне-, невластне- та контекстуальні зв'язки в українській мові / Катерина Косенко // Наукові записки. Серія : Філологія : зб. наук. праць. — Вінниця, 2009. — Вип. 11. — С. 127—132.
11. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.

Статтю отримано 11.07.2017

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

TRANSPOSITORS OF THE SYNTACTIC SPHERE: A COMPARATIVE CHARACTERISTIC

The article substantiates the commonality of prepositions and linking words as morphemes of the syntactic sphere on the basis of their inherent transpositive function, the essence of which is to transfer units of one classes of parts of language into others by them, it have been found out their differences in the implementation of this function, have been characterized the features of connection between both classes of functional units with synthetic morphemes, words and analytical syntactic morphemes, it is emphasized on the qualitatively different connection of prepositions with case endings of transposed nouns from the coordination of forms of verbal connecting elements and forms of verbalized noun parts of the language in the position of the main part of a compound predicate, it is marked the specifics of the expression of grammatical meanings by native- and non-native-linking words, it is indicated on the incompleteness of the personal and temporal paradigms of the syntactic verbs they created, have been compared the only one transposing function of linking words with the typical, but not the only one, transpositive function of prepositions, what caused an asymmetry between native- and non-native-prepositional functions that they carry out in a post-verb and pre-numerical position, have been traced the features of the dynamics of the composition of prepositions and linking words, the main reasons for the appearance of the new functional equivalents of prepositions and contextual linking words, have been outlined the parameters of the use of such new units in the processes of transposition — respectively, in adverbialization of nouns and verbalization of nouns and adjectives.

Keywords: *prepositions, linking words, transpositor, native-prepositional functions, non-native-prepositional functions, adverbial position, grammatical function, native-linking words, non-native-linking words, syntactic verbs.*

Мовна мозаїка

ТРАПЛЯЄТЬСЯ: ЧАСТО чи ЗРІДКА?

У сучасному писемному та усному вжитку помітне широке використання словосполучення *часто трапляється*, у якому поєднані несумісні за значенням слова: дієслово *траплятися*, що означає непослідовність, несподіваність, випадковість того, що відбувається, діється, стається, і прислівник *часто*, який визначає короткі проміжки часу між тим, що відбувається, діється, стається, а це сприяє послідовності, швидкості зміни чого-небудь. Зважаючи на ці значення, із дієсловом *траплятися* логічно поєднувати прислівники *зрідка, рідко, спорадично, час від часу, вряди-годи* і под.

Отже, правильно вживати *трапляється зрідка (рідко, спорадично, час від часу, вряди-годи)*.

Катерина Городенська

УДК 81'282

Василь Німчук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЩЕ РАЗ ПРО «РУСИНСЬКИЙ ЯЗЫК» І ЗБЕРЕЖЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті йдеться про явище політичного русинства в Закарпатті; розглянуто історію виникнення цієї політичної течії, яку підтримують деякі місцеві видання. Здійснено мовний аналіз цих видань і зроблено висновок про штучне «конструювання» норми «русинської мови», ґрунтованої на протиставленні її нормі української мови. Наголошено, що закарпатський діалект має визначальні риси української мови.

Ключові слова: закарпатський діалект; українські говори; захист діалектного середовища; русинство; громадське товариство.

Не вдаючись у докладну історію русинства як суспільно-культурної течії на території нинішньої Закарпатської області України, нагадаємо, що після окупації Закарпаття фашистською Угорщиною тут на державному рівні влада запланувала створення окремого, відрубного від українців «русинського» народу та відповідної писемно-літературної мови. Цей намір зазнав краху, бо ще в 30-х рр. ХХ ст. серед тутешнього східнослов'янського люду остаточно перемогло усвідомлення себе як частини українського етносу, великою мірою й завдяки праці товариства «Просвіта» та існуванню (хоч нетривалому) автономної Карпатської України у складі Чехословацької Республіки. Крім того, 1931 р. Учительське товариство Підкарпатської Руси видало в Мукачові «Граматику української мови» А. Штефана та І. Васка.

Зауважимо, що в окупованій угорськими фашистами Східній Словаччині державна влада стимулювала виділення тут окремого слов'яцького етносу з літературною мовою на базі східнославацьких говорів (такі спроби були й до Першої світової війни). 1941 р. у місті Кошиці навіть було

© В.В. НІМЧУК, 2017

надруковано посібник Е. Добранського «Slovjacka gramatika». Однак із цього нічого не вийшло. У повоєнній Словаччині «слов'яцьку» літературну мову не визнано. Проте ідея окремого русинського народу й русинської мови на Пряшівщині знайшла активну підтримку в офіційних колах Словацької держави!

Дивно нам тепер слухати балачки активістів політичного русинства, що етнонім *українець* закарпатцям нав'язано за радянської влади, ніби вони й не відають, що тут була держава Карпатська Україна і свідомі інтелігентні підкарпатці давно вважали себе українцями. За часів фашистської окупації підкарпатців офіційно навіть не іменували русинами. Зберігаємо своє свідоцтво з початкової «руської» школи, в якому рідну мову учня визначено як «языкъ угрорусский». За угорської окупації етноназва *українець* стосовно підкарпатців була під суворою заборонаю.

Після приєднання Закарпатської України до Радянського Союзу ніхто, навіть фанатичні поборники нинішнього русинства, ніколи публічно не заявляв, що він за національністю не українець, а русин. У час так званої перебудови радянського суспільства восени 1989 р. з'явилася «русинська» ініціативна група, а 17 лютого 1990 р. відбулася установча конференція організації, що назвала себе Товариством карпатських русинів (Обществом карпатських русинов), яке негайно офіційно зареєстрували — 23 лютого 1990 р. [3].

Зазначене Товариство заявило, що його головним завданням є популяризація русинського національно-етнічного самоусвідомлення закарпатців, але «невдовзі... почало функціонувати як політична лобістська група... Майже повна переорієнтація на виключно політичну діяльність, а також взаємні чвари між членами товариства спричинили внутрішній конфлікт всередині організації» [11: 737–738], і воно розпалося на дві організації — політично орієнтоване Товариство карпатських русинів та спрямоване переважно на громадсько-культурну працю Товариство підкарпатських русинів (Общество подкарпатських русинов) [Там само: 738]. З 1992 р. Товариство підкарпатських русинів видає газету «Подкарпатська Русь».

Москвофільське культурно-просвітнє Товариство (Общество) ім. О. Духновича, що функціонувало на Підкарпатті від 1923 до початку 1945 р., відродилося після розпаду Радянського Союзу, прийнявши русинську ідеологічну орієнтацію. «Від 1994 р. воно діє як обласна організація з головним офісом в Ужгороді та філіями в кількох містах» [12: 735], зокрема в Мукачові та Сваляві. Воно спонсорувало кілька русинських публікацій, зокрема граматику (1999) та словник (2001) [Там само]. Не вдалося точно з'ясувати, який стосунок до Товариства ім. О. Духновича має Русинське науково-просвітнє товариство (Русинское научно-просветительское общество), створене восени 1997 р., яке має за мету: наукове дослідження історії, мови, фольклору, літератури, народних звичаїв, народної культури русинів тощо. Першим головою Товариства було вибрано кандидата історичних наук М.П. Макару [1: 329]. Воно опублікувало кілька збірників «Руснацький світ».

Нарешті вийшов у світ «Випуск № 1, юлій 2016» часопису «Отцюзнина». На обкладинці його читаємо: «Культурно-белетристичний журнал Закарпатського обласного [!] научно-культурологічного общества ім. А. Духновича». Прочитання «Отцюзнини» переконало нас, що ревнителі русинства, дуже м'яко кажучи, не демонструють належного знання мови населення, котре вважають своїм окремим русинським етносом.

Словоформа *отцюзнина* — штучна. Один зі старих ідеологів русинства — А. Годинка, який глибоко знав закарпатський діалект і користувався у-кальним говором, під псевдонімом Едень Сокрыницький Сирохмань надрукував історичний нарис про Підкарпаття з заголовком «Утцюзнина, газдувство и прошлость южно-карпатських русинувъ» (Будапешт, 1923. — 103 с.). Пор. також «Утцюзнина» [10]. В у-кальних говорах, носієм яких є й ми, спадщина по батькові називається *в'утиц'юзнина*.

У першому реченні зворотного боку обкладинки журналу сказано, що «“Отцюзнина” издає ся Закарпатським областным [!] ... обществом ім. Александра Духновича, котре и несе удповідалность за зміст проекта». У закарпатських говірках дієслово *здавати с'а* (*издавати с'а*), *здати с'а* має ті ж значення, що і в українській літературній мові лексема *здаватися* — зокрема «припиняти опір, визнавати себе переможеним». Словоформа *издавати* — русизм церковнослов'янського походження. По-закарпатському тут має бути *удає* або *выдає* в активній формі з іменником у називному, а не орудному відмінку (*удає... общество*). Форма *Александера* звучить дико для звичайного закарпатця (пор. *Митер* «Дмитро» — *Митра*, *міністер* — *міністра*, *літер* «літр» — *літра* і т. ін.). Вираз *несе удповідалность* — канцеляризм (чому в кінцевому суфіксі немає *у* в закритому складі — загадка, пор. там само нижче *періодичность издания!*). Природно було б: *удповідат*, *удповідає*. Закономірним було б замість *проекта* принаймні написання *проекта*.

Далі повідомлено, що журнал «издає ся за фінансової *п'удпори...*». Така конструкція з прийменником *за* та вжитим тут іменником не притаманна закарпатському діалектові. До того ж в абсолютній більшості закарпатських говорів літературній формі префікса *під-* (й відповідного прийменника) відповідає форма *пуд-* (із *у*, а не *у*).

Невідомо, де тепер уживають у Закарпатті російське слово *печатня*, котре в цій мові лінгвісти кваліфікують як застаріле (нині звичайне — *типографія*). Корінні мешканці краю ще в ХІХ ст. на позначення цього закладу використовували лексему *друкарня* [20: 81]. В нашому народі кажуть *пошта* (*поща* у верхньонадборжавських), а в «Отцюзнині» використано російську форму *почта*. У рецензованому часописі вжито російське слово *издания*, тоді як уже в знаному лексиконі Л. Чопея (ще в позаминулому столітті) засвідчено найменування *выдания* [Там само: 43].

На зворотному боці обкладинки «Отцюзнини» названо коректора журналу, але не повідомлено, хто є його головним редактором. Незрозуміло, що мають на увазі видавці, які застерегли: «*Ушорені* рукописи не вертають ся», адже діалектне слово *шорити* — це «упорядковувати,

наводити порядок, лад, чистоту», *ушорити* 1. «улагоджувати», 2. (переносно) «зробити кому-небудь неприємність» [17: 423, 396].

Як ми бачили, співробітники журналу охоче вдаються до використання російських слів і «суржикують» тексти. Але в тому, що всі вони досконало знають російську мову, можна засумніватися. Якщо це не так, то як пояснити вживання слова *содержимое* у контексті: «За *содержимое* и объем [!] матеріала удповідать автор», адже *содержимое* — «вміст: с. *емкости* вміст ємності; с. *желудка* вміст шлунка» [17: 191], тобто йдеться про фізичні об'єкти.

«Періодичність издания — *четыры* раз на рік», — сказано в інформації про журнал. Числівникова форма *четыры* в закарпатських говірках рідкісна (засвідчена лише в одному поселенні), а типова в них — *чотири* [7: 15].

Редакція часопису «лишать за собов право міняти и покуртшати публікації». Право міняти публікації — унікальне!

«Власник журнала: *Михаил* Чухран», — зазначено на звороті обкладинки. Коли б він не заявив про себе на сторінках «Отцюзнины» як збирача анекдотів, а поза нею як талановитого поета у Закарпатті, то можна б подумати, що це духовна особа (та й тоді треба було б чекати написання *Михайил*), бо в закарпатців звичайно це ім'я звучить *Михайло* або *Мигаль* (у молоді — *Мішо*, *Мішко*, *Міша*, *Мішка*).

Щоправда, абсолютна більшість авторів часопису має «нормальні» для закарпатців форми імен: *Василь* Голодняк, *Євген* Фенцик, *Митро* Човрій.

Привертає увагу те, що часопис не оснащений рубрикою «Зміст».

На першій сторінці «Отцюзнины» голова обласного «Научно-культурологического общества им. Александра [!] Духновича» Ю. Продан до читачів звертається словами «Честовані читателі!». На означення якості «шановний» закарпатці традиційно вживали прикметник *чесный*, пор. *чесный, честный* «becsületes» [20: 427], тобто «поважаний». Ми самі чули, як у 30–40 рр. минулого століття до публічного зібрання людей зверталися: «*Чесна* громадо!». Знаний ідеолог русинства А. Годинка в 20–40 рр. ХХ ст. звертався до читачів: «*Чеснь* моѣ братчики!» [5: 3]. Оскільки прикметник *чѣсный* у закарпатських говорах багатозначний — «чесний, порядний; чемний, доброї поведінки, не гулящий, не розпутний», для вираження якості «шановний» шукано інших засобів. У нашому рідному селі Довге Іршавського району ми засвідчили прикметник *чистуѣный* «шановний». У живому мовленні народу в Закарпатті ніколи не чули *честованный* зі семантикою «шановний». Можливо, десь структура *честованный* із цим значенням справді функціонує в живому мовленні. Її вжив в одному зі своїх творів А. Годинка у значенні «шанований»: «Мигалкович... цѣлому нижньому мараморошському краю познатый и *честованный* чоловік, примірний намістник и паство свое любящий, любимый и много заслуженный священник быв и душпастыр» [6: 103].

Закарпатські українці долини Боржави поняття «читач» позначають лексемою *читальник* (принаймні так називають тих, хто публічно, на спеціальному зібранні вірян читає Псалтир).

У зверненні до читачів журналу сказано: «Мы ввели у нашу азбуку буквы *ѣ, ѓ, ѣ*, які май точно передавуть особенності вимови русинського языка и яких не є в українському алфавіті» [16: 1].

Букву *ѣ* запозичено, між іншим, із української транскрипції діалектного мовлення. Звідсіля ж узято й знак *ѓ*, що ним українські діалектологи позначають дуже лабіалізований варіант фонем *о*, яка в закарпатському діалекті має відкритіший характер, ніж в українській літературній мові. Позиційний варіант фонем *о* — закритий *ѓ* виступає перед м'яким приголосним, перед складом із *i, ѣ, ѣ, у, ѣ* (нескладовим *у*), а також перед *ѓ*; наприклад: *коза́* — *коз'і*, *козу́*, *козѓ́у*; *коро́ва* — *кѓро́ву* — *кѓро́ві*, *кѓро́воу* «коровою», *кѓро́у́л'а* «корівка», *кѓро́у́л'ый* «коров'ячий»; *гора́* — *над го́роу́*; *го́рі* «нагорі, зверху»; *ѓрі́х* «горіх», *ѓгѓрок* «огірок», *кѓло́пн'а* «конопля» тощо. Не будучи діалектологами-фахівцями, «кодіфікатори-русиністи» морочать людям голови. У «русинських» публікаціях букву *ѓ* вживають переважно у закінченні орудного відмінка однини іменників першої відміни та прикметників у формі орудного відмінка жіночого роду.

До речі, «русинські» ідеологи, коли їм доводиться транскрибувати угорські слова з фонемою (літерою) *ő* (*ѓ*), вдаються до російського зразка, забуваючи, як це роблять у своєму мовленні українці-русини Закарпаття. Росіяни угорський лабіалізований звук *ő* (*ѓ*) передають за допомогою буквосполучки *ьѓ*. Наприклад, пор. угор. *Gőnc* — рос. транскрипція *Гѓнц*, угор. *Győr* — рос. транскрипція *Дѓѓр*, угор. *György* «Юрій» — *Дѓѓрдѓ* і т. д.

Із подивом читаємо в «Отцюзніні»: «немеша *Дѓордя Дожа*», «*Дѓордѓ І Ракоци*» [14: 32–33]. Однак пор. угорськ. *György Dózsa, György Rakóci*.

Принагідно зауважимо, що слов'янські сусіди мадярів, між ними й закарпатські українці, угорський звук *ó* — довгий *о* — заміняють своєю звукосполучкою *оу* — *Доу́жа*, *Ракѓу́ці(ѣ)*.

Корінні закарпатці на місці угорського лабіального короткого *e*, який позначається літерою *ő*, вимовляють український звук *и*, а угорський довгий лабіалізований *ő* заміняють звукосполучкою *ев* (*eŷ*), *ив* (*iŷ*), що спостерігаємо в онімах угорського походження — у топонімах: *Севлюш*, *Сивлюш* (угор. *Szőllős*, від *szőllő* «виноград», *szőllőskert* «виноградник»; районний центр, перейменований 1946 р. на Виноградів, але залізнична станція до 1965 р. мала стару назву *Севлюш*), *Кив'яжд* (угор. *Kővesd*, від угор. *kő* «камінь»; село, 1946 р. перейменоване на Кам'янське), в антропонімах місцевих українців: *Еврі́й [Иврі́]* (угор. *Őr* — с. Сторожниця, пор. угор. *őr* «сторожа», «варта»), *Кивер* (угор. *Kővér* «товстий, повний, жирний»), *Ливрі́нц* (угор. *Lőrinc* «Лаврентій»), *Сивч* (*Севч*) (пор. угор. діал. *szőcs*, літерат. *szűcs* «кушнір»), *Терек* (угор. *török* «турок») [21: 220, 260, 329, 337, 506, 511–512, 548] тощо.

Аналогічне відображення угорських *ő, ő* спостерігаємо у запозичених із угорської мови загальних найменуваннях, наприклад: *биу́ный* «вільний, широкий (про одяг)» (угор. *bő*), *кутифу́(ѣ)к* «вездечка» (угор. *kötőfék*), *лиу́ч* «лушня» (угор. *lőcs*), *ліу́р'а* «поганий алкогольний напій»

(угор. *lőre*), *núpruim* «страва з тушкованого м'яса з червоним перцем» (угор. *pörkölt*), *múŷčar'* «лійка» (угор. *tölcsér*), *mupril'ánka* «горілка» (жарт.) (угор. *törkölypálinka* «горілка з вичавків винограду, виноградна горілка»), *чiперги* «вергуни, хрущики» (угор. *csörögefánk*), *чiŷдар'* «жеребець» (угор. *csődör*) тощо.

Такі закарпатоукраїнські субституції угорських *ö, ő* спостерігаємо в письмових пам'ятках: *кумлевы* «шпигуни» (угор. *kémlő*) в Углянському учительному Євангелії XVII ст. [22: 42] (пор. також ст.-укр. — молдав. *оурикъ (урыкъ)* «спадкове феодалне володіння», «власність» та ін. [18: 482] пор. угор. *örök* «спадщина, спадок»); у згаданого вище А. Годинки маємо: «Я возьму папірь та перо и беру у *űедъзевкевнь* [!] ушитко, а што ся скаржут» [6: 121–122] (угор. *jegyzőkönyv* «протокол»).

Кінець кінцем росіяни пишуть Шандор *Петёфи*, а вкраїнці — *Петефи* (в Закарпатті — *Пётиŷфи*)! У закарпатському діалекті угорське ім'я *György* вимовляють *Д'ир'д'* [Дьирьд'], *Д'ер'д'* [Дерьд']!

Кодифікатори «русинського языка» бояться використовувати звичні всім закарпатцям засоби (зокрема й оригінальні) української орфографії. Вони неохоче, нерегулярно вживають букву *г* на позначення проривного дзвінкого задньоязикового приголосного звуку, застосовуючи тільки літеру *г*, що нею позначається гортанний *г*. Чорним по білому на зворотному боці обкладинки «Отцюзнины» бачимо написання *Мегела*, хоч добре знаємо, що на заході Закарпаття багатько людей мають прізвище *Мегела*. Ігнорування *г* може призводити до небажаної омонімії. Пор. *Гусми* (з угор. *Gusztí* — утята форма антропоніма *Agoston* «Августин») і *Гусми* (з угор. *Husztí* «хустський»), *гамі* «форма род. відміка назви *гам'і* 1. «штани з білого полотна, що їх носили селяни в деяких закарпатських селах», 2. «кальсони» — *гамі* (форма наз. відмінка множини терміна *гам'* «гребля»).

Русинські нормалізатори сахаються всього, що нагадує українську орфографію, не вживають апострофа і пишуть замість нього (на російський лад) м'який знак: *объём*. Автор «русинської» граматики І. Гарайда (Гарайда) свого часу (1941 р.) підкреслював: «Такожъ не пишемъ ъ-а (и тожъ ъ-я) в серединѣ слова, а вмѣсто нихъ уживаемъ апострофъ. Прим. *в'едно, б'ю, з'ѣздѣ* и пр.» [4: 13].

Представники політичного русинства вже понад чверть століття твердять про кодифікацію «русинського языка», висунули кілька правописів запланованої літературної мови, однак досі не мають єдиної, загальноприйнятої норми. І в часописі «Отцюзнина», як ми вже зазначали, вони заявили, що кодифікація нової мови йде до завершення, але перше число «Отцюзнины» пересвідчує нас, що кодифікації як такої, власне, немає. За винятком поодиноких матеріалів, зокрема прози А. Хуста, мова публікацій в «Отцюзнині» — це нове язичіє, типовий діалектно-українськолітературний-російський суржик (по-закарпатському — *кiйцерешка* (пор. суржик 1. *kétszeres, elegybúza, abajdóc*) [9: 357]. Проілюструємо цей факт, розглянувши мову вірша Івана Бузаша «Отцюзнина», що надрукований на першій сторінці однойменного часопису:

Люблю отцюзнину, як мож ї не любити,
И Усевышньому я буду ся молити,
Вбы серенчливый був мўй рўдний край,
Подай нам, Боже, милости, подай.

Земле сята, отцюзнино любима,
И де бы я не був в далеқўм світі,
У сердцю моєм ты останеш ся єдина,
Як днина Божа в файнўм теплўм літі.

Туй люблю всьо: и рікы и хамники,
Хребты Карпатські, груні - полонины,
Ведуть из світа всі сюды стежки,
Зовуть ня фурт зеленій сі долины.

А щи пройти ся босым по росі,
Коли туманом стелить білым низько,
Кой сонце заревом изходить у красі,
Понад горами ги бы дуже близько.

Люблю отцюзнину, пак як ї не любити!
Не поганьблю ся за русинський наш народ...
Я вырос туй и, доки буду жити,
Я честовати буду наш прадавный род.

Виходячи з форми назви журналу — «Отцюзнина» можна гадати, що редакція основним фонетичним варіантом «русинської» мови наче обра-ла у-кальний варіант (пор. ўкальний — *вўтицьўзнина*). А автор вірша наче вибрав ў-кання: *мўй рўдний* край; в *далеқўм* світі; в *файнўм теплўм* літі, хоч не цурається й у-кання: *отцюзнину*, у... *моєм*. Крім цього, він викорис-товує *о* в новозакритому складі, всупереч живому мовленню: *пройти ся*, *вырос*, *народ*, *род* (пор. у центральних закарпатських говірках: *пруйтис'а*, *вырўс* — *урўс*, *нърўд*, *рўд*). Після задньоязикового *к* пише то *ы* (*хамники*, *стежки*), то *и* (*доки*). Звичайно закарпатці кажуть *обстанеш* (*упстанеш*), а не на російський лад — *останеш*. Наші земляки в своїй масі вживають форму *хрыбет*, а не *хребет* (та й то лише як анатомічний термін, а не гео-графічний номен (літературному українському слову *хребет* у значенні гірського рельєфу у закарпатському діалекті відповідає лексема *д'іл*, ро-дов. відм. — *д'іла*).

Прикметник *серенчливый* (*серенчл'авый*) у закарпатських говірках виступає з двома відтінками у значенні — 1. «удачливий», «якому щас-тить», 2. «щасливий» [17: 329], хоч їм не чуже праслов'янської давнини слово *щаслівый*.

Серед простого закарпатського люду ми ніколи не чули вживання прикметника дієприкметникового походження *любимый*, бо його функ-цію успішно виконує ад'єктив *л'ўбий*.

Дивно звучить у вірші поєднання *груні-полонины*, адже *грунь* — «вер-шина, хребет гори» [8: 606], а *полонина* — «високогірське пасовисько», «висока гора без лісу або чагарнику у верхній частині».

Нормативному українському слову *стежка* в закарпатському ді-алекті відповідають кілька еквівалентів — *пішак*, *пішбўка*, *пішачка*, *пішка*, *піхурка* та ін.

Русизм *зовуть* на Закарпатті має відповідник *кличуть*!

Туман у Закарпатті іменують словом *мрак*, *мрака* (пор. літерат. *мряка*), а *туман* (щоправда, з наголосом на першому складі!) у карпатських говорах має семантику «дурень, тупак, тупиця».

Носії закарпатського діалекту не використовують російської лексеми *зарєво*, бо на позначення відповідного явища природи мають своє давнє слово *з́ря*.

Дієслово *поганьбитися* «(по)соромитися» в закарпатському діалекті вимагає орудного безприйменникового відмінка: *(по)ган'битис'а*, *(за)ган'битис'а братом собі*, а не знахідного відмінка із прийменником *за*!

Адепти окремішньої «русинської» мови свідомо і залюбки вживають іншомовні запозичення, навіть тоді, коли в діалекті наявні загальноукраїнські або питомі діалектні слова (пор. *ушорити* й *ур'адити*, *серенчливий* — *щасливий*), аби тільки не ті, що спільні для всіх українців.

Пригадую, як ми, учні середньої школи, гралися «перекладанням» українських літературних і російських текстів рідким надборжавським діалектом, навмисне підшукуючи говіркові слова, відмінні від літературних українських та російських. Може, варто тут повідомити, що поширений тепер у Закарпатті вираз *навхт́ема вракаши́* скомпонували ми особисто. Будучи студентом 4-го курсу філфаку УжДУ, ми так жартома «переклали» діалектом назву п'єси Л. Дмитерка «Навіки разом», яка 1954 р. йшла в Ужгородському драмтеатрі на відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Афіша, яка сповіщала про спектакль, тривалий час висіла біля пішохідного мосту. Тут зазначимо, що ми особисто створили і лексему *розкладайка* як відповідник російському *раскладайка* (пор. діал. *пomyвáйка* «мийка, ганчірка, віхоть для миття чогонебудь, *помачайка* «помазок» тощо).

Кілька років тому в ж. «Українська мова» ми опублікували статтю про недоцільність творення на основі окремих українських діалектів нових, кодифікованих літературних мов, пропонували створити науково-громадське товариство шанувальників рідних говорів [13: 3–26], закликали колег до дискусії. На жаль, обговорення проблеми й пропозиції у нашому часописі не сталося. Але усно чимало поважних лінгвістів підтримали пропозицію створити Товариство шанувальників і захисників українських говорів. Багато учасників міжнародної конференції «Ареалогія й ономастика», що відбулася в Ужгороді 13–14 жовтня 2016 р., написали заяви про своє бажання бути членами такого Товариства.

Тим часом у Закарпатській області й далі не згасають намагання поодиноких людей створити окремішню норму, штучно відірвану від її українського коріння [15], адже закарпатський діалект має всі визначальні риси української мови.

Цей факт спонукав нас повернутися до проблеми захисту не тільки своєї материнської бесіди від занепаду, спотворення та виродження, але й збереження природного функціонування, розвитку всіх українських діалектів і опублікувати проект статуту Товариства шанувальників і за-

хисників українських говорів, щоб із ним ознайомилися ширші кола читачів, зацікавлених громадян й організували осередки Товариства в Україні та поза її межами.

Згадане Товариство вже зареєстроване 17.05.2017 р. (див. с. 159—165).

Свої міркування з цього приводу просимо надсилати на адресу журналу «Українська мова»: Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Алмашиї М.* Русинское научно-просветительское общество // Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. — Ужгород, 2001. — С. 329.
2. Атлас української мови. — Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988. — 5 с. (103 с. + 407 мап.).
3. *Белей Л.* Неорусинський проект // Український тиждень. — № 49 (110). — 4 грудня 2009.
4. *Гарайда И.* Грамматика руського языка. — Унгварь, 1941. — 143 с.
5. *Годинка А.* Утцюзнина, газдууйство и прошлость южнокарпатських русинувъ. Написсау еденъ сокырницький сирохманъ. — Nyiregyhaza, 2000. — С. 3—103.
6. *Годинка А.* Час гурше, ги вода... Русинські тексти / Матеріал зобрав, ушорив, коментарії застачив и вступное слово написав М. Капраль / Спередслово І. Удварі. — Ніредьгаза, 2005. — 198 с.
7. *Дзєндзелівський Й.О.* Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області // Наукові записки УжДУ. — Т. XIV: Діалектологічний збірник. — Ужгород, 1955. — С. 7—80.
8. Етимологічний словник української мови. — Т. 1. — К., 1982. — 631 с.
9. *Katona L.* Ukrán — magyar szótár. — Budapest — Uzshorod, 1963. — 457 с.
10. *Керча І.* Утцюзнина / Читанка про недільні школи / Удан. другое, росширенное. — Ужгород, 2002. — 191 с.
11. *Магочій П.Р.* Товариство карпатських русинів (Общество карпатських русинов) // Магочій Павло Роберт, Поп Іван. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / Загальна ред. П.Р. Магочій / Переклад з англ. мови. — Ужгород, 2010. — С. 737—738.
12. *Магочій П.Р., Поп І.* Товариство імені Олександра Духновича / Общество имени Александра Духновича // Магочій П. Р., Поп І. Зазнач. праця. — С. 733—736.
13. *Німчук В.* «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! // Українська мова. — 2013. — № 3 (47). — С. 3—26.
14. Отцюзнина / Культурно-белетристичний журнал Закарпатського обласного науко-культурологічного общества ім. А. Духновича. — Вып. № 1, юлій. — 2016.
15. *Печора Н.* Русинський язык. 1—3. Цвіт про русинські школи. П'ятирічної системи народної освіти / Научный редактор В. Падяка, к. філол. н. — Ужгород, 2013. — 143 с.
16. *Продан Ю.* Честовані читателі // Отцюзнина. — 2016. — № 1. — С. 1.
17. Російсько-український словник у 4-х томах. — Т. 4. — К., 2014. — 934 с.
18. *Сабодош І.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород, 2008. — 478 с.
19. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. — Т. 2. — К., 1978. — 521 с.
20. *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. — У Будапештѣ, 1883. — 444 с.
21. *Чучка П.* Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. — Львів, 2005. — 702 с.
22. *Яворський Ю.А.* Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII веков. — Прага, 1931. — 135 с. + 5 фото.

Статтю отримано 22.02.2017

Vasyl' Nimchuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ONCE AGAIN ABOUT “RUSYN LANGUAGE” AND DIALEKT ENVIRONMENT PRESERVATION

Rusynism ideologists who, denying the identity of indigenous Slavic population of Transcarpathia with the Ukrainian ethnos, nearly a quarter of century say the “codification” of separate Rusynian language, but this not enough, and “Normalizers” do not perfect know local dialects. Transcarpathian and all other Ukrainian subdialects must be protected from destruction and extinction.

In this regard, the author proposes nongovernmental organization. — “Association of admirers and defenders of Ukrainian dialects.”

Draft statute of this Ukrainian Society is published. Members of the Society believe that we must thoroughly know the Ukrainian literary language that unites all the members of the ethnic group (nation), but also love and revere mother’s language and wish to dialect remained alive and successfully operated in the area where a common beginning. The Charter describes in detail the aims and objectives of the Society, the scope of its structure, rights and duties of members of society

Keywords: *Transcarpathian dialect; Ukrainian subdialect; the protection of the dialect environment; Rusynism; public association.*

Мовна мозаїка

НЕ ПЕРЕПРОВІРЯТЬ, А ЩЕ РАЗ РЕТЕЛЬНО ПЕРЕВІРЯТЬ

«Вашу інформацію **перепроверять...**», — чуємо в одному з виступів на Українському радіо. У бухгалтерії заповідають: «**Видатки перепроверять...**». В українській мові немає дієслів *перепроверити* / *перепроверить*. Це дієслова російської мови, пор.: *перепроверять* / *перепроверить*. Значення ‘з’ясувати правильність, точність чого-небудь’, ‘пересвідчитися в об’єктивності чогось’, ‘установити правду, вірогідність чого-небудь’, ‘обстежувати, контролювати що-небудь’ та ін. виражають дієслова *перевіряти* / *перевірити*, пор.: *перевіряти формули, перевірити винахід на виробництві, перевірити особисті якості, перевірити матеріал на міцність, перевіряти перепустки* і т.д. Якщо ж потрібно наголосити на ретельності, об’єктивності перевіряння, то до цих дієслів додають прислівники *дуже ретельно, дуже сумлінно, дуже старанно, дуже уважно, дуже докладно, досить уважно, досить докладно* і под. Напр.: *Студент дуже ретельно перевіряв формули; Експерти дуже докладно перевірили матеріал на міцність; Нацгвардійці дуже уважно перевіряли перепустки*. У поданих на початку прикладах ідеться про повторне, докладне перевіряння, що посприяє об’єктивності висновків. Тому замість *інформацію перепроверять, видатки перепроверять* треба вжити: *Інформацію ще раз ретельно перевірять; Видатки ще раз уважно перевірять*.

Катерина Городенська

УДК 81'246.2+271.1

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ МОВНИХ КОДІВ ЗА ДВОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті проаналізовано оригінальний мовний матеріал — тексти розмов за спровокованого білінгвального спілкування під час проведення фокус-групового дослідження у містах Києві, Львові, Одесі, Харкові для підготовки соціолінгвістичного опитування з проблем мовної ситуації та мовної політики в Україні. Мета дослідження — вивчення особливостей перемикавання і змішування мовних кодів українсько-російськими і російсько-українськими білінгвами різного віку, які мешкають у великих містах регіонів України з різною мовною ситуацією. Отримані результати засвідчують, що молодь виявляє відносну мовну стійкість, що пояснюється передусім її пов'язаністю з освітнім процесом. На представників старшого покоління сильніше впливає загальне мовне тло місця проживання. На російське мовлення українців впливає також українськомовна концептуалізація навколишнього світу, що виявляється, зокрема, через вживання слова «мова» (передусім на позначення концепту «українська мова») російськомовними. Водночас спостережено випадки елементарного змішування одиниць різних мов за білінгвального спілкування, не пов'язані з концептуалізацією. Лінгвістичний аналіз текстів фокус-групових обговорень у білінгвальній аудиторії й надалі можна використовувати як плідний метод дослідження.

Ключові слова: білінгвізм, рідна мова, українська мова, російська мова, перемикавання мовного коду, інтерференція.

Питання білінгвізму населення України неодноразово обговорювали в науковій літературі, воно нерідко стає також предметом політичних маніпуляцій і саме тому потребує глибокого і всебічного наукового дослідження. Ще У. Вайнрайх назвав практику паралельного використання двох мов білінгвізмом (двомовністю), а людей, що її здійснюють, білінгвами (або двомовними) [5: 22]. Це поняття неодноразово уточнювали, воно зазнавало різних визначень, зрештою потрапило до спеціальних словників [14] як у

© С.О. СОКОЛОВА, 2017

широкому («відносне володіння другою мовою, здатність користуватися нею в певних сферах спілкування» [1]), так і вужчому («більш чи менш вільне володіння двома мовами: рідною і нерідною» [Там само]) значеннях. Навіть маючи чіткі теоретичні визначення типів білінгвізму (координативний чи субординативний), не завжди легко розмежувати практично, з яким саме типом білінгвізму ми маємо справу у кожному конкретному випадку, оскільки самооцінка рівня володіння мовами, яку переважно застосовують під час масових опитувань, нерідко не відповідає реальному стану речей, а метод зовнішнього спостереження за мовленням неможливо адекватно застосувати для оцінювання мовних навичок у великих колективах. У. Вайнрайх зауважував, що, досліджуючи білінгвізм, зокрема його типи, «доцільно також порівнювати дані, отримані шляхом безпосередніх лінгвістичних спостережень, із даними психологічних тестів» [4: 28]. Утім, у психолого-педагогічних дослідженнях для визначення мовних преференцій інколи послуговуються навіть таким параметром, як мова навчання [11], що може зовсім не відповідати власним мовним уподобанням індивіда і його повсякденній мовній практиці, а для школярів — узагалі залежати від відповідних настанов батьків, особливо якщо йдеться про учнів українськомовних класів і шкіл у російськомовних регіонах¹. Загалом порівняльний ступінь володіння двома мовами, як зазначав У. Вайнрайх, неможливо точно сформулювати у суто лінгвістичних термінах: «Це один з тих численних аспектів двомовності <...>, для дослідження яких мовознавству потрібна співпраця з психологією і суспільними науками [4: 2].

За поширеного бі- та полілінгвізму у суспільстві постає питання самоідентифікації — як мовної, так і етнічної, національної, які тісно пов'язані між собою, але не завжди збігаються. На важливості саме мовної ознаки для етнічної і національної ідентичності наголошують багато дослідників, зокрема М. Вінгендер у вступі до монографії інтернаціонального авторського колективу, присвяченої вивченню мовно-політичного дискурсу в російсько-тюркомовних спільнотах [19: 13].

За умов, коли «мовний конформізм українців, їх звичка підпорядковуватись диктатові російськомовних партнерів по комунікації стали масовим явищем» [12], дуже важливими стають дослідження, виконані на конкретному мовному матеріалі (текстах різних стилів і жанрів) з одночасним урахуванням соціальних параметрів мовців. В українському мовознавстві є окремі праці, присвячені вивченню чинників, що впливають на вибір мови спілкування мешканців різних територій України, які належать до різних вікових і соціальних груп [2; 3; 9; 10; 15; 16; 17 та ін.].

---

¹ В аналізованій статті, до того ж, застосовано порівняльний аналіз кількості помилок у диктанті як основний критерій оцінювання рівня мовної компетенції, що також неприйнятно, оскільки відбиває лише орфографічні навички, а різні принципи української і російської орфографії зумовлюють їхню різну складність для засвоєння; навчальні програми з російської мови досить сильно різняться залежно від основної мови навчання, тоді як з української різняться значно меншою мірою.

Цікаві спостереження над російським мовленням молодих львів'ян містить стаття Л. Кочубей, у якій розглянуто, зокрема, проблему співвідношення інтерференції, перемикання мовного коду та запозичення саме на матеріалі взаємодії цих мовних кодів і, зрештою, констатовано, що «перемикання коду у мовленні львів'ян — це у більшості випадків дещо інше, аніж недостатнє володіння мовою або дефіцит культури мови; це — притаманне певній темі, ситуації, мовному контакту явище, яке культивує нові імпульси для поживавлення комунікації» [7].

У жовтні 2016 р. у межах міжнародного проекту² в чотирьох містах України — Києві, Львові, Харкові та Одесі — були проведені фокус-групові дискусії на тему мовної ситуації в Україні, по дві дискусії в кожному місті — для молодшої (18—35 років) і старшої (36—65 років) вікових груп. Це дало змогу не лише обговорити основні проблеми, які стосуються взаємодії української і російської мов, і правильно сформулювати питання для масового опитування (що й було основною метою цих фокус-груп), але й отримати оригінальний власне мовний матеріал — тексти розмов в умовах спровокованого білінгвального спілкування. Відмінна мовна ситуація в містах проведення фокус-груп зумовлює як розмаїття поглядів на мовне питання, так і відмінності у власній мовній поведінці білінгвів, які в них живуть.

Порівняння даних про національний склад аналізованих міст за даними останнього перепису населення [6] свідчить про те, що в усіх них переважають етнічні українці, але різною мірою (61,66 % в Одесі, 60,98 % в Харкові, 88,37 % у Львові, 82,22 % в Києві), однак в Одесі і Харкові також близько третини становлять росіяни, у Львові й Києві їх значно менше (8,72 % і 13,13 % відповідно).

Водночас, Одеса і Харків є, як відомо, переважно російськомовними містами, а мовна самоідентифікація їхнього населення не відповідає національному складу міст, оскільки в них вважають рідною українську мову лише близько третини мешканців. У Львові спостерігаємо практично повну відповідність мовної ідентифікації національній, у Києві баланс зміщений приблизно на 10 % на користь російської мови. Ця невідповідність зумовлена передусім втратою мовної ідентичності етнічними українцями, практично половина яких в Одесі і Харкові вважають рідною російську мову³, тоді як у Львові мовна ідентичність українців майже стовідсоткова, а в Києві сягає понад 85 %.

² Проект № 62700395 Фонду Фольксваген Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia.

³ Слід зазначити, що національний склад населення відповідних областей та його мовна самоідентифікація досить суттєво відрізняються від ситуації в обласних центрах зі зміщенням балансу на користь української мови, а в Одеській області — ще й на користь мов національних меншин, зокрема, понад дві третини (62,64 %) сільських жителів Одещини (усіх національностей) вважали рідною українську мову, 13,6 % — російську і майже чверть (23,81 %) — інші мови.

Така ситуація (втрата мовної ідентичності вже на рівні визначення рідної мови) на пострадянському просторі притаманна передусім Україні, ще більшою мірою — Білорусі, тоді як пострадянські країни (і республіки у складі РФ) зі взаємодією неспоріднених мов характеризує білінгвізм за рахунок співіснування різних етносів, представники яких визнають рідною саме мову свого етносу. Зокрема, М. Вінгендер в уже згаданій статті наводить дані про те, що частота визнання рідною мови свого етносу у 2009/ 2010 рр. серед титульного населення сягала майже 99 % у Казахстані і понад 94 % у Татарстані. При цьому понад 90 % татар вільно володіють російською мовою, а понад 90 % казахів розуміють її і можуть нею читати і писати, тоді як лише близько чверті росіян Казахстану розуміють розмовну казахську, а близько 3,6 % росіян Татарстану володіють татарською [19: 17].

Ситуація в Україні вирізняється дифузністю білінгвізму, за якого можливе (і поширене!) спілкування «кожен своєю мовою», яке дуже рідко спричиняє комунікативні невдачі, які, до того ж можуть бути «змодельованими» за принципом: *я тебе не розумію, бо не хочу*. Водночас ситуація, коли «кожен говорить (кодує) власною мовою і вільно декодує повідомлення, що їх надсилає партнер» [4: 5], не є українською унікальною, такі відношення «особливо характерні для тих випадків, коли йдеться про діалекти однієї мови або близькоспоріднені мови на зразок скандинавських» [Там само].

Білінгвальне спілкування дуже сильно ускладнює класичну схему взаємодії мовних кодів і субкодів, накреслену Л.П. Крисіним, за якої «коди і субкоди перебувають один з одним у відношенні функційного доповнення. Інакше кажучи, кожен код (субкод) має свої функції, не перетинаючись (або майже не перетинаючись) із функціями інших кодів (субкодів)» [8: 375]. Спонтанне білінгвальне спілкування (діалог або полілог) провокує збільшення частоти перемикань мовних кодів, а тема, пов'язана з білінгвізмом, дає змогу простежити їхні особливості й умови прояву у концентрованому вигляді, на відносно невеликих за загальним обсягом текстах.

У кожній дискусії в межах фокус-груп брали участь по 10 осіб обох статей (у Харкові, через складні погодні умови, у дискусії взяли участь відповідно 9 і 7 учасників — отже, загалом було 76 учасників), половина з яких у кожній групі позиціонувала себе як українськомовних у повсякденному спілкуванні, половина — як російськомовних. Матеріал дискусій зафіксований за допомогою аудіо- і відеозапису, далі проаналізовані розшифровані тексти. Загальний обсяг текстів становить близько 13,5 а.а. У Києві, Львові та Одесі модератори говорили українською мовою, попередньо спитавши присутніх, чи не буде для них таке спілкування незручним:

Я хочу спитати зразу до тих, хто говорить російською мовою — якщо я до вас буду звертатися українською, це буде для вас складати якусь проблему? (Київ, 18—35); ті, хто спілкується російською мовою, якщо я буду гово-

рити з вами українською, це не буде для вас якимось дискомфортом, не буде складно? (Київ, 36—65); До тих, які говорять переважно російською мовою. Вам було би зручніше, щоб я до вас зверталась російською? Чи достатньо вас влаштує, якщо я буду говорити українською мовою? (Львів, 18—35).

Якщо в Києві та Львові питання модератора мало переважно етикетний характер, то в Одесі воно було наполегливішим і більшою мірою спрямованим на запобігання комунікативним невдачам: Наступне питання — чи зручно вам буде, якщо я буду говорити українською мовою? <...> **Немає жодних заперечень? Якщо комусь буде необхідно, я перейду на російську мову, якщо якесь питання буде незрозуміле** (Одеса, 18—35).

Надалі модератор у Києві та Львові чітко дотримувалася обраного мовного коду, одеський модератор допустила лише кілька реплік російською мовою (усі як відповідь на російськомовну репліку дискусанта, але не для перекладу незрозумілого вислову). Харківський модератор одразу спитав дозволу говорити російською мовою: *Ничего, что я на русском? Да? Ок.* (Харків, 18—35), надалі практично понад третина його реплік були російськомовними або гібридними: **Ок, що робити, ми потім побалакаємо. А зараз основне питання собственно, действительно ли языковой вопрос в Украине провоцировал...?** (Харків, 18—35).

Учасники дискусії обирали мову спілкування довільно, отже, в усіх групах дискусія відбувалася двома мовами одночасно, жодного разу не спричинивши непорозуміння, що дає змогу схарактеризувати усіх дискусантів як білінгвів, які принаймні добре розуміють другу мову, але з різними характеристиками індивідуального білінгвізму (координативний або субординативний з переважанням або української, або російської мови). У такий ситуації співрозмовники, які визначили для себе комунікативну ситуацію як двомовну, «можуть використовувати комунікативні можливості двох мовних систем, а межі між мовами стають взаємопроникними» [18]. Білінгвальне спілкування у білінгвальному середовищі не лише створює підстави для інтерференції, але й розширює потенційний арсенал виражальних засобів, зокрема, О.О. Потебня вважав, що, коли людина послуговується двома мовами, «два види розумової діяльності йдуть в одному напрямі, переплітаючись між собою, але зберігаючи свою розмежованість» [13: 166]. Деякі дослідники для фактів проникнення елементів, ознак і правил з однієї мови в іншу в ситуації білінгвального спілкування використовують навіть термін «трансференція», замість інтерференція [18], підкреслюючи його керований характер.

Учасники нашої дискусії самі добре усвідомлюють свою двомовність і своє двомовне середовище і використовують паралельно одиниці різних мов:

Віра. **Розмовляю і українською, і російською. Двоє діток, ходять до української школи, але в нас російський клас. Мы живем в Одессе, понимаете?** (Одеса, 36—65);

Юрій. **У мене по роботі телефонують люди, дуже багато розмовляють на російській. Телефонують і розмовляють на українській. Щоб швидше вони зрозуміли, що я від них хочу, я можу розмовляти і на російській** (Київ, 18—35).

Проте, на пряме запитання, чи є вони білінгвами, далеко не всі дали позитивну відповідь.

Розподіл дискусантів за мовою, якій вони надають перевагу в повсякденному спілкуванні, здійснювали за їхньою власною заявою. Основна мова спілкування учасника дискусії переважно збігалася з проголошеною як мова повсякденного спілкування, утім, один з учасників дискусії у Львові, проголосивши себе російськомовним у побуті, в дискусії використовував переважно українську і з 63 реплік перейшов на російську лише чотири рази в дуже коротких висловлюваннях у відповідь на російськомовну репліку.

Оскільки спілкування відбувалося двома мовами одночасно, учасники дискусії продемонстрували різні типи мовної поведінки — від абсолютної мовної стійкості до постійного перемикання мовного коду під впливом як зовнішніх (мова співрозмовників, зокрема у попередній репліці), так і внутрішніх (зміст висловлювання та асоціації, які він викликає). В окремих випадках спостерігали змішування мов, яке важко було пояснити конкретними причинами, фактично це був суржик:

Олександр. *Лучшая защита — это не запрещать.*

Віра. *Да. Не **вымогать**, не защищать. Просто не запрещать.*

Віталій. *Защищать від кого?*

Віра. *Ну да, вопрос. **Від української мови**, я так понимаю.*

Модератор. *Можливо не захищати, а підтримувати.*

Віра. *Тогда неправильно звучит (Одеса, 36—65);*

Надія. *Тому що...**Общаюсь я, конечно, по-украински.** Так як в...моїй сім'ї теж всі по-українські, **общаемся.** Хотя муж у меня русский. Читати по-українські не вміє, але розмовляє краще, ніж я (Одеса, 36—65).*

Деякі інформанти відверто позиціонували себе як носіїв суржику:

Олександр. *Олександр, **я на суржике разговариваю.** То так, то саяк, сам себя не понимаю (Харків, 18—35).*

В усіх текстах проаналізовано відповідність кожної репліки матричній мові дискусанта, причому під матричною розуміли мову, яку він свідомо обрав як основну мову повсякденного спілкування, хоча це не повністю збігається із класичним визначенням матричної мови як «однієї з мов бі- чи полілінгва, якою він володіє найповніше; основи вербального втілення його когнітивних і психічних процесів; або мови, звичної для конкретного учасника спілкування, якою він почав комунікацію» [1]. Можна припустити, що в окремих випадках дискусант (переважно це стосується тих, хто вільно володіє обома мовами) погоджувався на ту мовну роль, якої не вистачало в групі. Ймовірно, той учасник львівської групи, про якого йшлося вище, запропонував себе як російськомовного не тому, що переважно нею спілкується у побуті, а тому, що він, на відміну від багатьох львів'ян, може вільно нею спілкуватися.

У мовознавстві заведено розмежовувати поняття перемикання і змішування мовних кодів на підставі свідомого або мимовільного переходу на інший код. Пор.: «Перемикання (переключення) кодів — усвідомле-

ний перехід мовця у процесах мовного (зокрема міжкультурного) спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу мову (діалект, стиль), пов'язаний зі зміною параметрів комунікативного акту» [1]; «Змішування кодів (у міжкультурній комунікації) — неусвідомлюваний, немотивований мовцем перехід у процесах мовного спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу (впроваджувану), не пов'язаний зі зміною умов комунікації, параметрів комунікативного акту, найчастіше внаслідок низької мовної компетенції в одній із використовуваних мов» [1]. За зовнішнього спостереження за білінгвальним полілогом, у якому зміна коду не спричинена можливим нерозумінням з боку адресата/адресатів репліки, не завжди можна чітко визначити ступінь усвідомлення мовцем факту зміни свого мовного коду, а у випадку неусвідомленого переходу не завжди можна робити висновок про низьку мовну компетенцію, найчастіше причиною стає саме зміна параметрів комунікативного акту, коли мовець змінює повністю або частково мовний код у відповідь на попередню репліку співрозмовника.

Оскільки нас цікавили всі випадки переходів на іншу мову та іншомовних включень, ми й аналізували їх усі, виокремлюючи «мотивовані» і «немотивовані» переходи. Під «мотивованим» переходом розуміли передусім внутрішню мотивацію, тобто свідоме називання прецедентних феноменів мовою оригіналу, цитування чужої мови тощо:

Римма. *Я теж стикалася з тим, що коли в Росію приїжджала і я за звичкою розмовляю українською, мене просили так припинити. Ну, мені казали **прекрати**. А я кажу, що, якісь проблеми з цим, вам неприємно чути українську чи що? Ну, **что ты как село** (Харків, 18—35);*

Богдан. *Раньше это считалось, как будто с деревни приехать — **з-під Одеси**. То есть, если человек на украинском разговаривает, то он **з-під Одеси**. Сейчас это, мне кажется, не так (Одеса, 18—35);*

Борис. *Там во Львове я купил билетик на троллейбус, а в Ивано-Франковске я купил кофе попить.*

Модератор. *Це зараз?*

Борис. *Да, **купити кави попити треба тільки на українській** (Київ, 36—65);*

Наталя. *Я народилася в Кіровоградській області. Там розмовляли суто українською мовою. Може, це був суржик, я не знаю. Але розмовляли українською. Коли я в 14 років переїхала до Одеси, моя сестра мені каже: «**Наташа! Не говори на украинском языке! С тобой никто разговаривать не будет!**» (Одеса, 36—65).*

Водночас перехід на мову співрозмовника під впливом попередньої репліки мотивованим не вважали, оскільки він свідчив лише про власну мовну стійкість / толерантність мовця, яку ми саме й намагалися порівняти у представників різних регіонів і різних вікових груп. Пор.:

Людмила. *Если я этого человека раньше знала и общалась с ним на русском языке, говорю на русском. Если это незнакомый человек и говорит со мной на украинском, я говорю на украинском. <...>*

Модератор. *А от є ситуація, коли ви от ні за що не перейдете на іншу мову? Ну, наприклад, ви говорите російською, до вас звертається людина україномовна і ви от не перейдете все одно на українську або навпаки?*

Людмила. *Нема такої причини* (Львів, 36—65).

В окремих випадках іншомовні включення можуть мати фразеологізований характер (належати до категорії стійких словосполук), але їхнє вживання недостатньо мотивоване, оскільки в матричній мові наявна відповідна словосполучка:

Зіновій. *Ви маєте право розмовляти на якій хочете / цей, маєте право вчитися на будь-якій мові, але це ваше личное дело* (пор.: *це ваша особиста справа*) (Львів, 36—65).

Утім, для мовця це може бути спосіб додатково звернути увагу співрозмовника на цю сполучку.

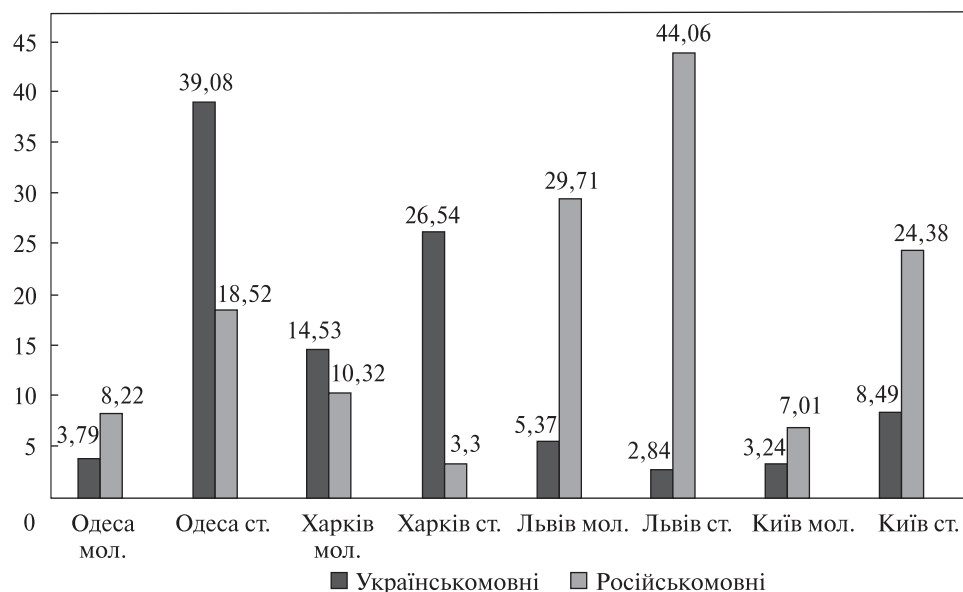
Односкладні репліки на позначення згоди або незгоди (*так, ні, да, нет*) ми розцінювали як відповідні матричному мовному коду, тим більше, що частина з них були груповими, не зараховували до реплік випадки невербального вираження згоди або незгоди. На таких засадах були проаналізовані всі репліки кожного з мовців у кожній фокус-групі. Діаграма ілюструє відносну частоту залучення іншої мови в репліках українсько- і російськомовних дискусантів за групами. Незважаючи на те, що добір учасників дискусій не був орієнтованим спеціально на показник мовної стійкості / толерантності, результат аналізу виявився досить прогнозованим.

На діаграмі помітно, що найчастіше до зміни кодів вдавалися представники старших вікових груп, мовна орієнтація яких суперечить мовній ситуації в місті — передусім українськомовні одесити (майже 40 % реплік) та російськомовні львів'яни (понад 40 %) ⁴, що цілком природно, зважаючи на те, що вони тривалий час мешкають у переважно іншомовному середовищі. Меншою мірою, але все ж досить часто змінювали мовний код російськомовні молоді львів'яни (майже третина реплік), українськомовні харків'яни та російськомовні жителі столиці зі старших вікових груп (близько чверті), російськомовні одесити старшої групи (майже 20 %) тощо. Найбільшу мовну стійкість (3-10 % реплік зі зміною мовного коду) виявили молоді одесити і молоді кияни незалежно від мовних преференцій, російськомовні харків'яни (незалежно від віку) та українськомовні львів'яни і кияни. Мовну стійкість українськомовної молоді навіть у переважно російськомовних Одесі і Києві (дещо меншою мірою в Харкові) можна пояснити розвитком українськомовної освіти (принаймні шкільної), у Львові спрацьовує загальне мовне тло, як і в російськомовних жителів Одеси та Харкова. Відносну мовну стійкість українськомовних киян старшого (а тим більше молодшого) віку, ймовірно, можна пояснити тим, що в переважно російськомовному Києві українська мова є досить престижною і безперечно загальнозрозумілою, тож

---

⁴ Без урахування даних учасника дискусії, який, проголосивши себе російськомовним, говорив українською.

Діаграма. Зміна мовних кодів у репліках українськомовних і російськомовних дискусантів

українськомовним не треба долати психологічний опір мовного оточення (на відміну від, наприклад, Харкова).

Що стосується переходів на іншу мову, які ми кваліфікували як мотивовані, то їхня частота приблизно однакова в усіх аналізованих групах і варіює від 3—4 до максимум 10—11, але найбільшу частоту виявлено все ж у російськомовних учасників дискусії, які в такий спосіб імовірно ілюструють свою українську ментальність, тим більше, що такі вкраплення вказують на реалії українського життя: Ілля. *Я жил в Ростове в 90-х годах. И вы знаете, какая самая популярная группа в России была в 94 году? Океан Ельзи украинською мовою. Слухали всі! Потому что Вакарчук смог преподнести украинский так, что россияне заслушались!* (Одеса, 36—65).

Найчастіше українські вкраплення в російській репліці є наслідком цитування, зокрема повторення частини репліки іншого дискусанта: Борис. *Должна быть, как говорит Сергей, едина державна українська мова* (Київ, 36—65).

Цитоване слово або словосполучення може бути відокремлене від репліки-джерела однією чи кількома іншими репліками за умови, що воно безпосередньо стосується обговорюваної теми:

Модератор. *А взагалі російська мова потребує захисту в Україні?*

Андрій. *Защита — это некорректно. С моей точки зрения, должен быть официальный статус.*

Віктор. *Не защита, а атака* (сміється).

Яніна. *Лучшая защита — нападение.*

Андрій. *Он не является чем-то ущемным, чтобы его защищать. Нужен официальный статус.*

Яніна. *Спекулювати так можна тільки з некультурними людьми.*

Юлія. *Провокационное само вот это понятие захисту* (Київ, 18—35).

Нерідко вкраплення пов'язані з назвами української дійсності, які мовець засвоїв українською мовою (назви суспільних явищ, інституцій, навчальних предметів у школі й виші та ін.):

Віктор. *Был случай — у меня друг, он из Феодосии. Он знал исключительно русский язык, он учился в Академии внутренних дел. И преподаватель «держави і права зарубіжних країн», такой предмет, принимал у него экзамен. Тот ему рассказал — всё хорошо. А друг Александр был отличником, образованный, грамотный. Тот говорит:*

— *Всё то же самое, только на украинском языке.*

— *Вы извините, я не учил. У нас в Феодосии в школе не было украинского языка. Я даже книжку «Государство и право» нашел в библиотеке. Ну, не могу я.*

Давай и всё. Трижды ходил на персдачу. В итоге пошел к другому преподавателю (Київ, 18—35).

Незважаючи на те, що дискусанти у різних фокус-групах виявили відмінні кількісні показники щодо зміни мовного коду, причини цих змін досить подібні. Сама тема обговорення у фокус-групах (мовне питання) сприяла виникненню інтерферентних явищ в умовах білінгвального спілкування, пов'язаних з функціонуванням поняття *мова* (рос. *язык*) — 'сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для об'єктивно наявних явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їхнього комбінування у процесі вираження думок'. В українській літературній мові для цього використовують іменник жіночого роду *мова*, який має кілька значень, а в російський — іменник чоловічого роду *язык*, теж багатозначний, але з іншим обсягом значень, крім того, вони по-різному кваліфікуються за родовою ознакою, по-різному проявляють себе у словосполученні тощо. Пор.: укр. *говорити / розмовляти українською / російською мовою*, рос. *говорить / разговаривать на русском / украинском языке*.

Розбіжність семантичної структури і різні граматичні характеристики українського іменника *мова* та російського *язык* зумовлюють відхилення від норм у мовленні кожною з мов, передусім це може бути свідоме вживання іменника *мова* в російськомовній репліці для маркування саме української мови, зокрема як мови державної або рідної, а *язык* в українськомовній — як російської або іншої мови:

Дмитро. *Это вот вы, действительно, я слушаю, вот вы все разговариваете нормальной украинской мовой, я спокойно это всё понимаю. А там такой грубый язык. И главное вот предложение, в котором может быть два слова русских, причём чисто, знаете, вот чисто такой русский язык. А остальные все украинские* (Харків, 18—35);

Ірина. *Т.е. человек может разговаривать на русском языке, но знает, что государственный язык, державна мова — украинский. Поэтому я считаю, что на сегодняшний день достаточно украинского языка. И дети учат, знают* (Одеса, 18—35).

Водночас таке вживання може бути й зовсім немотивованим (поза опозицією *українська мова — русский язык*). Складається враження, що тут ми маємо справу із загальною тенденцією, яка спричинена тим, що документація державного рівня (зокрема й закони) ведеться українською мовою, тому терміни (суспільно-політичні та інші) закріплюються у свідомості носіїв російської мови також переважно українською, і це проявляється у поширенні в російському мовленні українських суспільно-політичних й інших термінів:

Віктор. *По региональной мове сложно что-то сказать. Мне кажется, того, что уже есть, достаточно, и этот закон совершенно не нужен* (Київ, 18—35).

Можна говорити про те, що іменник *мова* набуває для українців концептуального значення незалежно від того, якою мовою вони розмовляють. Це підтверджують і дані масового опитування, здійсненого в межах уже згаданого проекту на всій території України (крім Криму і тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей), коли більшість респондентів (63,8 %) на питання анкети «*Чи згодні Ви з твердженням, що мова — це не лише питання культури, а й національної єдності та державної безпеки?*» дали ствердну відповідь, хоча відповіді й мали досить сильну регіональну диференціацію, а в регіонах із найменшою кількістю ствердних відповідей (Схід — 52,3 %, Південь — 45,3 %) спостерігаємо найбільшу невизначеність із відповіддю (варіант «і так, і ні» або відсутність відповіді — 29,6 % і 36,6 % відповідно).

Саме двомовна ситуація спілкування (а не сплутування роду конкретного іменника під впливом контактної мови, оскільки в обох мовах в іменників яскраво виражені формальні ознаки родової належності, й безпосередньо у словосполученні рід прикметника завжди узгоджений з родом іменника⁵) зумовлює невідповідність родової ознаки іменника *язык* (ч.р.) у залежних прикметників, вжитих ізольовано (у позиції, віддаленій від іменника) у російськомовній репліці, якій передує українська:

Віталій. *Государственный язык* есть в каждом государстве: в Англии — *английская*, во Франции — *французская*, в России — *российская*, и соответственно у нас должна быть *украинская* (Київ, 36—65).

Водночас, жоден дискуснт, який говорив українською мовою, не ужив прикметника у формі чоловічого роду стосовно поняття ‘мова’ навіть після російськомовних реплік, хоча не всі вони дотримувались сильної норми безприйменникового дієслівного керування *говорити / розмовляти мовою*, фактично вживаючи форми з безприйменниковим і прийменниковим керуванням як паралельні, інколи навіть у межах тієї самої репліки:

⁵ Практичні дослідження фактів інтерференції свідчать, що помилки у вживанні родових форм іменників трапляються тільки тоді, коли з іншої мови запозичується також і граматичне оформлення відповідної лексеми або коли граматичне оформлення спільне для іменників різної родової належності. Пор. укр. *ярмарок* (ч.р.) — рос. *ярмарка* (ж.р) [7]; укр. *собака* (ч.р.) — рос. *собака* (ж.р.).

Оксана. *Я вважаю, що державна мова вона одна і вона є. Але, якщо є люди, які розмовляють іншими мовами, то повинні заохочувати розмовляти на державній мові і в ніякому разі не нав'язувати. Тобто, люди самі повинні прийти до того, що будуть розмовляти державною мовою. Нехай вже там ті покоління, які розмовляли російською, там люди старшого віку, нехай вони вже розмовляють на російській, як їм зручно. А яюсь, не знаю, заохочувати, привчати людей розмовляти добровільно. Ні в якому разі не заборонами якимось там* (Харків, 18—35).

Аналогічний паралелізм трапляється і в російськомовних репліках, хоча для російської мови безприйменникова конструкція в цьому випадку зовсім не характерна:

Дмитрій. *Я считаю, престижно — украинским, так как мы живем на Украине и у нас очень много русскоязычных людей. То есть, даже тех, кто знает украинский, но по большей степени, как я, разговаривают на русском* (Київ, 18—35).

Тема обговорення у фокус-групах зумовила активне вживання назв відповідних мов (української і російської) і етносів, з якими вони пов'язані (українців і росіян). В українській мові іменником *росіяни* позначено як представників відповідного східнослов'янського народу (нації), так і жителів Росії загалом, в російській мові вживані відповідно іменники *русские* і *россияне*. Іменник *россияне* стосовно представників етносу є стилістично маркованим і відповідно обмеженим у вживанні. Український прикметник *російський* має в російській мові два відповідники — *русский* (той, що стосується східнослов'янського народу, зокрема і його мови) і *российский* (той, що стосується всіх жителів Росії або самої країни).

Однозначно кваліфікувати як помилкове можна вживання прикметника *российский* у сполученні *российский язык*:

Модератор. *Не відходимо від мови. А от якою мовою, от вас питають, що ви запишете собі в перепису? Російську мову, так?*

Юрій. *Российский язык*, да (Львів, 36—65);

Ольга. *Ну, мне почему-то глупо, ну извините, но разговаривать на украинском только потому что против российского языка* (Харків, 36—65).

В українському мовленні натомість трапляється прикметник *руський* і прислівник *по-руські* на позначення російської мови, що може бути фактом цитування:

Тетяна. *Ви знаєте, у мене була цікава ситуація, мій батько бачив мене у Москві, в художній академії, у них у всіх у батьків, у дідів, співуча така мова, в кого підкиївська, в кого черкаська, тут же поверталися до мене і по-руськи, бо «у дитини — за руським будуще». Тому я думаю, що це просто те, що людина сама собі обрала вже. От у мене така думка. Я для себе обрала — переважно українська, але російська ще не вийшла з мене* (Київ, 36—65).

Ту саму форму у функції іменника на позначення представника російського етносу у репліці киянки можна покваліфікувати як явище інтерференції:

Ольга. У моїй сім'ї зять у мене *руський*, дочка українка, зять на *російській* розмовляє, онучки теж, але вони можуть зі мною спілкуватися і на *українській*, і на *російській мові*, але у більшості розмовляють на *російській мові* (Київ, 36—65).

У мовленні львів'ян ця сама форма або прислівник із відповідним значенням є скоріше регіоналізмом.

Отже, ситуація одночасного спілкування двома близькоспорідненими мовами (за принципом «кожен своєю») створює умови для постійного перемикавання мовних кодів, як свідомого, так і неусвідомленого. Неусвідомлене перемикавання переважало в усіх групах спостереження.

Відносну мовну стійкість молоді, незалежно від мовних переваг, можна пояснити її пов'язаністю з освітнім процесом, зокрема українськомовним у переважно російськомовних регіонах (Одеса, Київ, меншою мірою Харків). Виняток становлять українськомовні львів'яни, на яких більшою мірою впливає загальне мовне тло.

На представників старшого покоління загальне мовне тло місця проживання впливає сильніше, тому найбільше зазнають впливу другої мови російськомовні львів'яни й українськомовні одесити і харків'яни. Щодо російськомовних киян старшого віку, то вони, наймовірніше, були українськомовними в молодості (приїхали до Києва з українськомовних регіонів, однак одержали освіту російською мовою і використовували її у професійній діяльності).

На російське мовлення українців (особливо за двомовного спілкування) впливає українськомовна концептуалізація навколишнього світу, що виявляється зокрема через вживання слова *мова* (передусім на позначення концепту «українська мова») у мовленні російськомовних українців. Водночас спостережено випадки елементарного змішування одиниць різних мов за білінгвального спілкування, не пов'язані з концептуалізацією. Вживання слова *язик* в українськомовних репліках, яке в публіцистиці також має ознаки концептуалізації (зі знаком «мінус»), у нашому матеріалі трапляється лише в поодиноких випадках як помилка, що свідчить про достатню мовну толерантність цієї аудиторії.

Змішування понять 'российский' і 'русский' у російському мовленні українців, так само, як і вживання лексеми *руський* в українськомовних репліках, переважно має суто мовну причину (пов'язано з цитуванням, інтерференцією, діалектною особливістю) і не пов'язано з мовною концептуалізацією.

Лінгвістичний аналіз текстів фокус-групових обговорень у білінгвальній аудиторії дає багатий матеріал для вивчення особливостей перемикавання мовних кодів, його можна використовувати надалі як плідний метод дослідження.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич. — Львів : Нац. ун-т ім. І. Франка. — К. : Довіра, 2007. — 207 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/p> (9.03.2017).

2. Бікова Н.М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Н.М. Бікова. — Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 20 с.
3. Бурда Т. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва) : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. Бурда. — НАН України. Ін-т укр. мови. — К., 2002. — 22 с.
4. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. — Вып. 6. Языковые контакты. — М., 1972. — С. 25—60.
5. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. / У. Вайнрайх. — К. : Вища школа, 1979. — 263 с.
6. Всеукраїнський перепис населення 2001. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/
7. Кочубей Л. Украинские заимствования и переключение языкового кода в устной русской речи этнических русских г. Львова. Социолингвистический очерк / Л. Кочубей. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.kntu.kr.ua/doc/zb_10_2/stat_10_2/02.doc (25.11.2016).
8. Крысин Л.П. Кодовые переключения в речевом поведении говорящего / Л.П. Крысин // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. — М. : Языки славянской культуры, 2003. — С. 375—380.
9. Кузнєцова Т. Мовна поведінка білінгвальної сім'ї / Т. Кузнєцова // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: матеріали наукової конференції. — К. : Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — С. 112—117.
10. Литвиненко А. Чернігівські інтерв'ю (Про мовно-культурну самоідентифікацію в молодіжному середовищі зрусифікованого міста) / А. Литвиненко // Урок української. — 2007. — № 7—8 (101—102). — С. 8—12.
11. Луценко Е.Л. Билингвизм современной молодежи: когнитивный и профорориентационный аспекты / Луценко Е.Л., Лелюк С.В. // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2008. — С. 205—210. — [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/713>
12. Масенко Л. Мовна поведінка особистості в ситуації білінгвізму / Л. Масенко // Ї. — 2004. — № 35. — [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm
13. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. — К. : СИНТО. — 1993. — 192 с.
14. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред.: д. филол. н. В.Ю. Михальченко. — М., 2006. — 312 с. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.iling-ran.ru/library/sociolingva/slovar/sociolinguistics_dictionary.pdf
15. Соколова С. Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі / [С. Соколова, В. Труб, Л. Масенко, О. Данилевська, О. Руда] // Українські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славистів. — Вип. 6, ч. 1. Мовознавство. — К., 2013. — С. 173—196.
16. Ткачук Т. Ідентифікаційна функція мови в білінгвальному середовищі (на прикладі міста Вінниці) Т. Ткачук // Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія». Випуск 23. — Вінниця, 2016. — С. 149—157.
17. Шевчук-Клюжева О. Українське усне мовлення Донеччини [монографія] / Ольга Шевчук-Клюжева. — Вінниця: Видавництво «Твори», 2015. — 162 с.
18. Belentschikow Renate. Об особенностях речевого поведения русскоязычного населения Германии / Renate Belentschikow, Ella Handke. — [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.mapryal.org/itogi/germany.shtml>
19. Wingender M. Einführung: Sprachenpolitik und Identitätsdiskurse in den russisch-türkischsprachigen Sprachgemeinschaften Kasachstans und Tatarstans // Sprachpolitische Diskurse in russisch-türkischsprachigen Sprachgemeinschaften: Sprachen und Identitäten in Tatarstan und Kasachstan / HG von Mark Kirschner und Monika Wingender. — Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015. — S. 13—38.

Статтю отримано 30.05.2017

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

REGIONALLY INFLUENCED PECULIARITIES OF THE LANGUAGE CODES' INTERACTION WITHIN THE BILINGUAL COMMUNICATION

Investigated in the article is a real language material — the texts of conversations caused by the situation of provoked bilingual communication during the focus group study in Kyiv, Lviv, Odessa, Kharkiv in order to organize the sociolinguistic survey of Ukrainian language situation and language politics issues. The purpose of this investigation is to study the peculiarities of language code switching and mixing by Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian bilinguals of different age, who live in big cities of Ukrainian regions with different language situation. The results have shown that young people have manifested appropriate language stability that can be mainly explained by their connection with the educational process. Elder people have been more influenced by general language background of the place of living. Presented in the study is the fact that Ukrainian-language conceptualization of the world has also had an influence on speaking Russian by Ukrainians, which can be manifested by using the word “mova” (‘language’) originally to indicate the concept of the “Ukrainian language” by Russian-language speakers. At the same time it has been observed the examples of different language units’ mixing, that have not been connected with the process of conceptualization. The linguistic analysis of the texts of different focus-group conversations in the situation of bilingualism may be freely used as a productive method of investigation.

Keywords: bilingualism, mother tongue, Ukrainian, Russian, language code switching, interference.

Мовна мозаїка

ПІДВАЖУВАТИ АВТОРИТЕТ — це ПІДНОСИТИ, ВИВИЩУВАТИ чи ЗНИЖУВАТИ, ПІДРИВАТИ його?

Відомо, що добрі справи підносять, вивищують авторитет людини, а погані — знижують, підривають його. Проте в усному мовленні, особливо журналістів, стало помітне вживання дієслів *підважувати* / *підважити*, коли йдеться про зниження чийогось авторитету через негативний вчинок, невдале виконання чого-небудь. Це помилкове вживання, бо названі дієслова мають пряме значення ‘піднімати щось важке за допомогою якоїсь підойми, підваги’ (Словник української мови, т. VI, с. 401), тому і в своєму переносному значенні вони виражають ‘піднесення чого-небудь’, зокрема авторитету, репутації тощо.

Отже, *підважувати* / *підважити авторитет* означає ‘підносити / піднести, вивищувати / вивищити його’.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:347.973:[81'27]

Микола Степаненко

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка, м. Полтава

ПУБЛІЦИСТИЧНО-ОЦІННИЙ ДИСКУРС ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ»

У статті проаналізовано мовні засоби оцінності Закону «Про засади державної мовної політики», зафіксовані в сучасних публіцистично-політичних текстах; розглянуто вербалізацію аксіологічного потенціалу документа; схарактеризовано перифрастичні структури номінацій безпосередніх і опосередкованих авторів Закону.

Ключові слова: мовне законодавство в Україні, Закон «Про засади державної мовної політики», перифраз, оцінна конотація Закону.

Аналізований Закон «Про засади державної мовної політики», ухвалення якого «стало однією з найгучніших політичних подій 2012 р. у країні» [18], спрямований проти корінної нації, не орієнтований на першочергові інтереси держави України, про які гучно заявлено в його назві.

Неефективність Закону «Про засади державної мовної політики» полягає насамперед у тому, що він загострив конфлікт між Сходом і Заходом України, негативно вплинув на розвиток освіти, яку аксіоматично вважають прообразом майбутнього, зруйнував українське суспільство, викликав одностайний громадянський спротив. Акції протесту з вимогою анулювати «мовний закон» Колесніченко — Ківалова швидко переросли в Мовний майдан, що розпочався на Європейській площі в Києві під Українським домом. Його гасла — «Бороться з корупцією / Ахметовим / бандитами при владі на Донбасі, але не з українською мовою!», «Одна держава — одна державна мова!», «Ні геноциду української мови!» — об'єднали всю Україну. Верховна Рада підтримала

© М.І. СТЕПАНЕНКО, 2017

вимоги Мовного майдану з великим запізненням — уже після перемоги Революції Гідності, у лютому 2014 р., скасувавши з ініціативи народного депутата В'ячеслава Кириленка горезвісний закон. Однак виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов не підписав ухвалений парламентом документ «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про засади державної мовної політики», мотивуючи це тим, що він може зашкодити не тільки дню завтрашньому, а й віддаленому грядущому нашої держави. «Шкодить його відсутність... якщо... буде українська мова, то в нас буде лад, якщо ні — тут буде вічний путін, хоч як би він називався», — справедливо наголосив у своїй промові на врученні Шевченківської премії 9 березня 2017 р. Іван Малкович [8]. Нам «плюнули у МОВУ-ДУШУ брутальним «мовним законом»», з боєм констатує Ірина Фаріон, а «ми не піднялися так масово». Ця наша мовна поступка, як і будь-яке інше «языкородство», висновує відомий мовознавець-політик, — «катастрофічна поразка на майбутнє, яку знову доведеться викуповувати Небесною Сотнею і національно-визвольною війною» [17].

У липні 2014 р. понад півсотні народних депутатів звернулися до Конституційного Суду України з вимогою визнати чинною ухвалу Верховної Ради від 23 лютого цього ж року про скасування «мовного закону» Ківалова — Колесніченка. У лютому 2015 р. Конституційний Суд України відкрив провадження щодо відповідності цього Закону Конституції України. Збігло вже майже три роки, але справа далеко не просунулася, війна проти України на гуманітарному фронті триває. Для зриву підступних планів п'ятої колони, «Русского мира» й усяких інших антиукраїнських сил потрібен державної ваги документ, який би забезпечував конституційні права всіх українців і був би спрямований проти лінгвоцидної політики Росії — *історично патологічного агресора* (СП: 19–25.02.2015), *ворога української державності* (ДП: 2, 453), *країни-вбивці* (СП: 16–22.07.2015), *неоімперії зла* (ВБ: 147), *постраха усього цивілізованого світу протягом ХХ сторіччя* (СП: 2–8.02.2017), *дуже сильного брехливого інформаційного окупанта* (С: 8–14.12.2016), *союзника сепаратистів* (СП: 31.12.2015), *хижкої пашеки Азіони* (ЛУ: 9.12.2004), *агресора з несамовитим імперським апетитом* (С: 29.12.2015). «Нарешті мусить бути закон, — ще раз покличемося на емоційну й глибоку за змістом промову Івана Малковича на врученні найвищої державної нагороди, — який захистить право кожного українця отримувати всі послуги українською мовою — від крамниць і громадських установ до глянцевого видань, радіостанцій і телебачення, де всі без винятку ток-шоу і програми повинні вестися державною мовою (за чітко виписаними винятками для кримських татар та кількох інших національних меншин, які купно тут проживають)» [8]. Реальні обриси такого документа віднедавна стали зримими, позаяк у Верховній Раді зареєстровані три мовних законопроекти: «Про мови в Україні» № 5556 від 19.12.2016 (суб'єкти подання — Я. Лисюк, І. Васюник, О. Юринець та ін.), «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» № 5669 від 19.01.2017 (суб'єкти подання —

А. Ілленко, М. Княжицький, М. Матіос та ін.), «Про державну мову» № 5670 від 19.01.2017 (суб'єкти подання — І. Подоляк, А. Гопко, Л. Ємець та ін.). У кожному з них є раціональне зерно. Ефективне поєднання цих зерен в одному досконалішому, зорієнтованому на українські інтереси, на втілення національної ідеї в життя законопроектів стало б справжнім поступом на шляху нашого державо- та мовотворення, нашого входження до європейської спільноти й дистанціювання від північної імперії, яка живе за неприйнятним для світової цивілізації принципом: «Росія закінчується там, де закінчується російська мова». А ця мова ось уже кілька століть перепиняє ходу української мови, яка тримається своїх предвічних земель. «Треба проаналізувати усі три законопроекти, — переконує Павло Гриценко, — взяти найкраще і змодельовати в один. Треба визначити домінанти: що хочемо мати у тому законі, яку політику маємо проводити» [5].

Віру в те, що мовне питання в Україні набуде нової якості, що українська мова вийде на державницькі горизонти, уселяє ухвалений 8 листопада 2016 р. закон № 1421—VIII про квоти для українських пісень у радіоефірі («Про внесення змін у деякі закони України щодо частки музичних творів державною мовою в програмах телерадіоорганізацій»), який забезпечує в загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації не менше 50% національного аудіовізуального продукту, а також ухвалений 23 травня 2017 р. законопроект № 5313 про квоти на українську мову в телеєфірі («Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації»), який установлює для телерадіоорганізацій загальнонаціональної категорії мовлення частку передач та / або фільмів українською мовою не менше 75% протягом доби, для відповідних телеорганізацій регіональної й місцевої категорії мовлення — на рівні 50%, для новинних передач — не менше 75% від загальної тривалості всіх передач новин. Вельми приваблива й ще одна річ: фільми та / або передачі, які не є власним продуктом телерадіоорганізації та виконані недержавною мовою, мають бути субтитровані державною мовою, фільми та / або передачі, створені на території колишнього Союзу РСР не українською й не російською мовами, а дубльовані російською мовою, також озвучуються або дублюються українською мовою.

У нашому дослідженні зроблено спробу інтерпретації сучасного українського мовного законодавства. Основну увагу приділено характеристиці Закону «Про засади державної мовної політики» із соціо- та власне лінгвістичного поглядів.

Обстежений різножанровий політично-публіцистичний дискурс як «вербальний вияв політики» [11: 234] засвідчує, що аналізований документ зі сфери мовного законодавства максимально наближений до того типу суспільних феноменів, які мають широкий аксіологічний спектр із безсумнівною перевагою негативно оцінних номінацій — важливого індикатора недосконалості правового поля держави.

Крім уже вирізненого, *важливим аспектом об'єкта* пропонованої наукової розвідки є описові назви як мовний засіб оцінності Закону «Про

засади державної мовної політики». Дібрані з різних джерел перифрази неоднорідні за формально-граматичною будовою й семантико-стилістичним наповненням; вони виконують не тільки номінативну, а й (і це їхнє основне призначення) характеризувальну та текстотвірну функції, сприяють багатоплановому розкриттю розглядуваного денотата, позаяк не лише інакше називають його, а й дають йому конкретну оцінку, специфічно означаючи кваліфікативні параметри, найприкметніші сутності.

Аксіологічну вісь перифрастичності як своєрідного субститута офіційної назви «Закон України «Про засади державної мовної політики» диференційовано на такі логіко-інформативні сегменти: 1) авторство документа, його 2) структура назви, 3) місце в мовно-законодавчому полі, 4) чинність, 5) сутність. Не зайвим буде ще раз зацентувати на тому, що ядро шкали оцінності становлять перифрази з виразним пейоративним — часто іронічним або подеколи й сатиричним — забарвленням. Їхньому творенню сприяють інтра- й екстралінгвальні чинники.

I. Авторство Закону

Відомо, що безпосередніми авторами документа, є народні депутати Вадим Колесніченко і Сергій Ківалов. У лютому 2012 р. вони зареєстрували у Верховній Раді свій законопроект (№ 9073). У травні цього ж року їхній соратник по опозиції Олександр Єфремов, за яким невдовзі закріпляться перифрастичні налічки *натхненник «ЛНР»* (С: 8–14.01.2015), *активний організатор створення терористичної «ЛНР»* (УМ: 31.07.2016), *архітектор колаборантсько-сепаратистської діяльності на Донбасі* (ГК: 28.04.2016), *покровитель вигаданої держави «ЛНР»* (С: 8–14.01.2015), ініціював винесення його на голосування. Подальший перебіг подій, про які вже частково згадувалося, відомий: Мовний майдан, який небезпідставно вважають *прелюдією Революції Гідності* (ОА (F): 17.11.2016); утихомирення його силою влади в Києві та інших містах України; політичне загравання влади, яку пізніше назвуть *авторитарним режимом правління під особистою диктатурою Віктора Януковича* (ВБ: 58), *бандитською шайкою Януковича* (С: 24.02.2017), *ворожою силою* (ДП: 1, 465), *клікою Януковича* (С: 17–23.11.2016), *кримінально-олігархічним режимом* (ЛУ: 22.01.2015), *цинічною окупаційною компрадорсько-сімейною бандоолігархією* (ЛУ: 5.03. 2015), з інтелігенцією; обіцянки гаранта Конституції щодо термінового внесення змін до новоспеченого Закону; ухвалення рішення про легітимізацію російської мови як регіональної в окремих областях і містах України — *знаряддя безкровного вбивства української нації* (ДП: 1, 344), *основного інструмента нищення нашої соборності та самостійності* (СП: 19–25.01.2017) — *мови агресора* (ГК: 20.05.2014), *мови окупанта* (СП: 9–15.02.2017).

З офіційною назвою «Закон України «Про засади державної мовної політики» корелюють його неофіційні найменування — перифрастичні звороти з прізвиськом або без нього. Специфіка безпрізвиських структур, представлених двокомпонентними іменниково-прикметниковими та іменниково-іменниковими словосполученнями *мовний закон, закон про мови*

(мову), полягає в тому, що вони реалізують свою конотативно зневизначену чи конотативно насичену номінативну сутність у межах контексту, а поза ним побутують як родові назви стосовно розглядуваного в цьому дослідженні документа й в інших документах, які репрезентують законодавство України з мовних питань. Досить часто конструкції *мовний закон*, *закон про мови (мову)* або окремі їхні компоненти, здебільшого атрибутивний модифікатор *мовний*, беруть у лапки. Такий графічний засіб посилює негативну аксіологічну маркованість розглядуваних синтаксичних структур. Цю функцію здатна перебирати на себе препозиційна усталена сполука *так званий*. Вияскравлені в значеннєвому обсязі парафрази ті або ті семантичні відтінки найпоспідовніше транслують синтагматичні зв'язки складників контексту: *Мовний закон обійдеться країні у 17 мільярдів гривень...* (ІР: 23.06.2012); *Станом на грудень 2016 законопроект про скасування закону про мови не підписаний, статус — «готується на підпис», а питання конституційного статусу з лютого 2015 року вирішується Конституційним Судом України* (Wiki: 19.07.2017); *Якщо Янукович накладе вето на закон про мову — стане ворогом Кремля* (Кор.: 3.07.2012); *Конституційний Суд приступив до розгляду справи про «мовний закон»* (ІНФ: 13.01.2017); *...не лише де-факто, а й де-юре так званий «мовний закон» лишається в дії...* (ГР: 11.03.2017).

У політичному дискурсі перифрастичні одиниці з прізвищними конституентами, що можуть бути оформлені як сполучникове або безсполучникове сполучення (*Ківалова й Колесніченко* [зрідка *Сергія Ківалова й Вадима Колесніченка*]; *Ківалова, Колесніченко* [зрідка *Сергія Ківалова, Вадима Колесніченка*]), а регулярно — як складна онімна назва (*Ківалова — Колесніченко* [зрідка *Сергія Ківалова — Вадима Колесніченка*]), утворюють неоднорідні з погляду граматичної будови синтаксичні конструкції, а саме: *закон Ківалова* (ZN: 26.02.2017), *мовний закон Колесніченко* (LB: 25.07.2012), *закон авторства регіонала Вадима Колесніченка* (УП: 23.02.2014), *законопроект від регіоналів Колесніченка — Ківалова* (СП: 31.05–6.06.2012), *законопроект панів Колесніченка й Ківалова* (АК: 14.06.2012), *законопроект екс-народних депутатів від «Партії регіонів» Сергія Ківалова і Вадима Колесніченка* (А: 24.01.2017), *закон Ківалова — Колесніченко* (С: 19–25.01.2017), *закон авторства Ківалова — Колесніченко* (УП: 17.11.2016), *закон авторства народних депутатів Ківалова — Колесніченко* (РС: 5.09.2016), *закон авторства депутатів від Партії регіонів Ківалова й Колесніченко* (24tv: 17.11.2016), *закон авторства одіозних Ківалова — Колесніченко* (ВГ: 13.12.2016), *закон авторства одіозних регіоналів Колесніченко — Ківалова* (ГР: 11.03.2014), *закон народних депутатів Ківалова-Колесніченко* (ГалК: 20.07.2012), *закон авторства регіоналів Ківалова — Колесніченко* (РідК: 5.03.2016), *закон Ківалова — Колесніченко про мови* (ДМ: 13.01.2017), *«мовний закон» Ківалова — Колесніченко* (ВГ: 13.12.2016), *мовний закон від Ківалова — Колесніченко* (ВГ: 17.04.2016), *так званий «мовний закон» Ківалова — Колесніченко* (РС: 27.11.2016), *так званий «закон Ківалова — Колесніченко»* (НЧ: 5.07.2017).

Прізвищна структура *Ківалов — Колесніченко* паралельно співіснує зі структурами *ківаловсько-колесніченківський* (*ківалово-колесніченківський*), *колесніченківсько-ківаловський* (*колесніченко-ківаловський*), які мають подвійну природу: «...поряд із вказівкою на ознаку предмета за належністю в їхній семантичній структурі закладена також і вказівка на власника» [6: 10]. Вони індивідуалізують позначуваний об'єкт і водночас набувають здатності до абстрагування, оскільки номінують ознаку стосовно узагальненої особи з відтінком посесивності, служать яскравим засобом вираження презирства, зневаги до авторів Закону, котрі поставили за мету дати вигреш захищеній зовсім в Україні російській мові й максимально звужити функційний простір українській мові. Напр.: **Ківаловсько-колесніченківський закон** — це взагалі тягар, який досі присутній у нашому суспільстві (НІСД: 12.06.2015); ...**колесніченко-ківаловський витвір** можна вважати ще одним реверансом Москві (ЗУ: 8.06.2012).

Окрему групу становлять перифрастичні звороти з антропонімічним компонентом, представленим одним прізвищем — *Ківалов* або *Колесніченко*. Вони корелюють із конструкціями *ківаловський закон*, *колесніченківський «мовний закон»*, пор.: *Всі ми добре пам'ятаємо, як з подачі В'ячеслава Кириленка і партії «Свобода» в перші дні після перемоги Революції Гідності закон Ківалова нібито скасували, але було накладено вето* (ЗН: 26.02.2017); *ВР скасувала мовний закон Колесніченка* (У: 23.02.2014) і ...*розвиток державної мови системно блокує «ківаловський закон» (мовний закон «Колесніченка — Ківалова»*. — Ред.)», — написав він [В'ячеслав Кириленко] (ЦН: 16.03.2017); *Нагадаємо, що першу спробу скасувати колесніченківський закон формально очолив саме БЮТ...* (ПІК: 15.07.2015).

У публіцистично-політичному дискурсі прізвищні утворення та їхні функційні відповідники з посесивними прикметниками побутують як своєрідні прецедентні феномени. Вони є за своєю природою «наслідком значенневої компресії змісту вихідних текстів (прототекстів) і формою їхньої метонімічної заміни» [1: 33].

Структуру прізвищних і безпрізвищних описових найменувань можуть розширювати компоненти з виразною негативною конотацією. Здебільшого цю функцію виконують прикметники з інтегративною семантикою 'виділюваність' (*провокаційний, смертельний, страшний, фатальний*), 'шкода' (*шкідливий, небезпечний, згубний*), 'руйнування' (*державоруйнівний, деструктивний*), 'соціальна оцінка' (*дискримінаційний, українофобський, русифікаторський, шовіністичний*), 'загальна негативна оцінка' (*осоружний, гидотний, скандальний, сумновідомий, ганебний, ідіотський, жахливий, паскудний, потворний*), 'нелегітимність' (*антиконституційний*), 'прихильність до чогось, реалізація на чиюсь користь' (*проросійський, прокремлівський*), 'гостра протилежність або протиставлення' (*антиукраїнський, антидержавний*), напр.: *Провокаційний закон* (УкрП: 6.06.2012); *українофобський закон* (С: 5—12.12.2016); *державоруйнуючий закон* (СП: 8—14.12.2016); *русифікаторський закон* (ДМ: 13.01.2017); *антиконституційний закон Ківалова — Колесніченка* (СП: 12—18.03.2015); *жахливий закон Ківалова —*

Колесніченка (С: 26.01.—1.02.2017); скандальний «мовний» закон *Колесніченка — Ківалова* (С: 17.06.2015); сумнозвісний мовний закон *Ківалова — Колесніченка* (СП: 9—15.02.2017); горезвісний закон *Ківалова — Колесніченка* (РС: 12.12.2016); ідіотський закон *Ківалова — Колесніченка* (Есп.: 31.01.2017); прокремлівський закон *Ківалова — Колесніченка* (СП: 14—20.09.2017). Компоненти, що розширюють перифрастичну рамку (мовний) закон *Ківалова (Колесніченка, Ківалова — Колесніченка, Колесніченка — Ківалова)*, негативно характеризують як законотворців, так і окремі положення документа, виділяючи насамперед його антиукраїнську сутність, шовіністичну налаштованість, проросійську спрямованість.

Доречно вказати й на те, що самі прецедентні імена *Колесніченко, Ківалов* стали об'єктом перифрастичного зображення, утворили багатоконпонентні ряди описових зворотів. Яскраво конотовані перифрази *видатний «лічильник»* (УМ: 19.04.2005), *головний кишеньковий калькулятор України* (УМ: 23.11.2004), *головний підрахуй країни* (У: 15.05.2007), *головний фокусник* (МД: 358), *Ківалов-Кидалов* (МД: 5), *Ківалов-Підрахуй* (МД: 357), *головний оператор кишенькового калькулятора* (МД: 286), *одеський шулер* (ДП: 2, 361), *одіозний депутат* (Т: 22.05.2012), *одіозний «Підрахуй»* (ІА: 9.09.2015), *одіозний член ВРЮ [Вищої ради юстиції]* (УМ: 10.12.2009), *підрахуй від Партії регіонів* (УМ: 10.01.2009), *скандальний народний підрахуй* (УП: 31.08.2012), *ТОМУ ЩО [тому що] немає меж досконалості* (МД: 314), *відомий усій країні фальсифікатор виборів* (ІА: 9.09.2015), *рафінований корупціонер* (УМ: 28.09.2015), *хакер і міжнародний шахрай* (НВ: 29.07.2017), *проросійський сепаратист* (УМ: 28.09.2015) допомагають представити в усій повноті свідомі провини, гріхи непростенні *Сергія Ківалова* як депутата Верховної Ради України та юриста і як голови Центральної виборчої комісії — *відомства пана Ківалова* (ГУ: 3.12.2004), *храму підрахунку голосів* (УМ: 2.11.2004) — під час президентських виборів 2004 р., що стали однією з основних причин Помаранчевої революції. Горе-законотворців регіонала *Сергія Ківалова* (або ще *Кидалова* = **Кидати** + **Ківалов**) і його «соратника» по партії, зятятюму україноненависництву й цинічному русофільству *Вадима Колесніченка* народ іронічно поіменував *авторами антидержавного закону* (РС: 6.11.2016), *одіозними діячами* (МД: 5), *радянськими міліціонерами* (ЛУ: 30.11.2015), *засимільованими «существами»* (СП: 25.05.2012), *ментальними лакеями* (СП: 25.05.2012), *відвертими агентами Росії* (СП: 24—30.11.2016), *очевидними агентами Москви* (С: 22—28.12.2016), *троянськими кіньми Кремля* (РС: 6.11.2016). За Вадимом Колесніченком стійко закріпилися ще й такі пейоративні описові найменування, як *агент Кремля* (УМ: 4.10.2012), *відвертий агент Росії* (СП: 24—30.11.2016), *відомий українофоб* (Т: 22.05.2012), *громадянин Росії* (С: 2—8.02.2017), *гуманітарний яструб Партії регіонів* (Тк: 15.05.2010), *знавісний українофоб* (Вол.: 4.01.2014), *«знаменитий експерт» із мовних питань* (С: 22—28.12.2016), *зрадник України* (ГК: 10.08.2016), *«король» українофобії* (Тк: 15.05.2010), *лобіст російських фінансових інтересів у галузі кінопрокату* (Тк: 15.05.2010), *не єдиний представник розсіяної московської агентури* (УМ: 4.10.2004),

одіозний регіонал (УП: 1.12.2010), просто кладезь маразму (ТСН: 4.11.2012), «регіональний» правник (Т: 7.03.2014), антинародний обранець (Д: 24.01.2017). Чи не найяскравішим конституентом перифрастичного поля «Вадим Колесніченко» є описова структура горезвісний блазень Путіна з українським суфіксом-ідентифікатором -енко, авторство якої належить Ірині Фаріон.

Творців Закону «Про засади державної мовної політики» називають уїдливо тандемом двох «Ка» [Ківалова й Колесніченка], напр.: Уданому випадку **тандем двох «Ка»** призначив для України поріг регіональності в 10 відсотків (УП: 17.07.2012).

Прізвищну структуру «Ківалов-Колесніченко» досить часто використовують як складноскорочене слово, утворене з початкових літер (КК, К-К, Ка-Ка [Ківалов — Колесніченко]), початкових складів (Кі-Ко, Кі Ко [Ківалов — Колесніченко], Ко-Кі, Ко Кі [Колесніченко — Ківалов], Ка-Кі, Ка Кі [Колесніченко — Ківалов]) або, за іншою мотивацією, початкової букви й початкового складу (Ка-Кі, Ка Кі [Колесніченко—Ківалов]) антропонімів, напр.: законом КК (РС: 12.12.2016); закон К-К (5 к: 20.08.2012); мовний «закон» під кодовою назвою «Кі-Ко» (РС: 15.01.2017); «закону Ка-Ка» (Т: 29.08.2012); закон Ка-Кі (Р: 10.07.2012), ... закон Ко Кі (СУ: 27.01.2017). Найвищим ступенем продуктивності наділена ініціальна аббревіатура, назви компонентів, тобто літер, якої передаються графічно. Вона вживається як іменник жіночого роду, набуває здатності відмінюватися за зразком першої відміни, напр.: Але українці мають набагато більше запитань до «закону» **Ка-Ки** (Н.в. Ка-Ка — Р.в. Ка-Ки), ніж Воллебек (НП: 20.07.2012). Ця ініціальна аббревіатура може побутувати самостійно, без детермінованого компонента закон (мовний закон), тобто деактуалізувати значення посесивності й посилювати семантику предметності. Пор.: Згідно **закону** [згідно із законом. — М. С.] **Ка-Ки** «губернатор» може навіть у київські органи державної влади звертатися на регіональній мові (НП: 20.07.2012) і На русиномовних зупинився, бо русинська мова — це винахід **Ка-Ки** (НП: 20.07.2012).

Функційна активність акроніма Ка-Ка як складника перифрази пояснюється передусім його омонімічними зв'язками із субстантивом жіночого роду *кака*, що належить до дитячої лексики й реалізує семантику 'Все дурное, нечистое, грязное' [7: 208]. Аббревіатура Ка-Ка в іронічно-сатиричному тоні характеризує однаковою мірою авторів документа і псевдозаконотворчість їхньої діяльності. Її основна текстотвірна роль — заміна прізвищної нейтральної назви пейоративно обарвленим компонентом із метою негативізації змісту денотата, а також «для емоційного підсилення та увиразнення висловлення» [15: 148], створення свіжого, оригінального образу.

Автономний тип сформували перифрастичні вирази, прізвищну структуру яких утворюють оніми, об'єднані семою 'опосередковані автори закону'. Це, зокрема, антропоніми, ергоніми та прагматоніми. Ідеться про реальні (назви людей) й метонімічні (назви не-людей) особи. Власні іменування українських та російських державних діячів можуть розширювати

існуючий — *Ківалов-Колесніченко* — або формувати новий антропонімний склад. З-поміж опосередкованих авторів документа, які разом з основними законотворцями конституують прізвищну структуру, цілком логічно опинилися *Володимир Литвин* та *Віктор Янукович*, напр.: *одіозний мовний закон Ківалова — Колесніченка — Литвина — Януковича* (СП: 28.06.—4.07.2012); *мовний закон Януковича* (УкрП: 9.10.2016). Перший, який пройшов шлях від *кучміста-канцеляриста* (УМ: 10.06.2004), *сентиментального циніка* (УП: 25.10.2012) до *головного миротворця Помаранчевої революції* (Пр.: 26.08.2007), *патріота свого краю не на словах, а на ділі* (УП: 20.10.2012), *морального арбітра сесійної зали* (УМ: 4.06.2004), *непоступливого спікера* (УМ: 27.11.2004), *самостійного політичного гравця* (УМ: 10.06.2004), подав документ на підпис Президентові, хоч і вагався у правильності своїх дій, навіть заявляв про відставку. За це народ «віддячив» йому влучним перифрастичним ярликом: *Ім'я йому — «Регіон»* (УМ: 23—24.11.2012). Другий же доклав усіх зусиль, щоб названа деструктивною й небезпечною для цілісності України «*мовна Ка-Ка*» (ВЗ: 10.10.2012), яку різко розкритикувала Венеційська комісія, набула юридичної сили. За цей антиконституційний випад і за іншу антиукраїнську діяльність колишньому двічі прем'єр-міністрові й президенту-невдачі адресовано сонмище оригінально конотованих авторських і народних перифрастичних номінувань, напр.: *благодійник Московського патріархату* (ГУ: 11.11.2004); *висуванець Москви* (ДП: 2, 344); *голова об'єднання «Спільки біженців України» в Російській Федерації* (Ком. (Ф): 19.03.2014); *головний утікач* (СП: 27.10.—2.11.2016); *друг Москви* (СП: 27.10.—2.11.2016); *загроза національної безпеки України* (ВБ: 17); *зрадник України* (ЛУ: 19.02.2015); *корумпована маріонетка Путіна* (УП: 10.10.2015); *москальський прихвостень, що продав свою країну* (ВК: 13.03.2013); *найвірніший прислужник будівничих «Русского мира»* (У: 7.06.2012); *новий Щербицький* (УП: 1.09.2012); *один з інструментів у геополітичній грі Путіна* (DW: 26.11.2016); *прислужник Москви* (ДП: 2, 476); *продукт русофільської та промосковської традиції* (УП: 1.09.2012); *протеже Путіна* (ГУ: 2.11.2004); *фанат норкових шапок* (ТСН: 27.11.2012); *слуга Москви* (ДП: 2, 324); *слухняний васал* (ВБ: 17); *ставленник Москви* (ДП: 2, 357—358); *шанувальник російської воєнної звитяги* (ЛУ: 11.12.2014), *ручний президент України* (РС: 4.02.2015) [14: 392—437].

Авторство Закону цілком логічно з огляду на його промосковську зорієнтованість приписують президенту Російської Федерації Володимирові Путіну. Описові найменування три- (*Колесніченко — Ківалов — Путін*) або однокомпонентної (*Путін*) будови відрізняються від проаналізованих вище антропонімних перифраз вищим ступенем негативної конотації, напр.: *горезвісний мовний закон Путіна—Колесніченка—Ківалова* (П: 19—25.01.2017); *закон Путіна* (ВГ: 2.02.2017); *відомий мовний закон Путіна* (СП: 20—26.10.2016).

Специфіка перифрастичних структур з антропонімом *Путін* у тому, що вони актуалізують не значення індивідуальної належності предмета одиничному власникові, ідентифікуються не з окремою особою (гаран-

том Конституції РФ), а радше з її adeptами, з ідеологією, котру вона сповідує й по-диктаторськи насаджує цілій країні, з її особистим ставленням і ставленням держави, у якій вона є президентом, до самостійності України.

Перифрази «мовний закон» Путіна, закон Путіна зближуються з описовими найменуваннями «мовний закон Ківалова — Колесніченка», закон Ківалова, мовний закон Колесніченка, оскільки можуть легко трансформуватися у сполуки з присвійним прикметником. Пор. подані вище приклади з таким: *Ми, притомні українці, також «не тямимо такої нелюдської форми» скасування путінського мовного закону від 2012 до 2017 року...* (СП: 26.01–1.02.2017).

Ім'я «Путін», як і ім'я «Янукович», активно влилося в перифрастичний простір, стало потужним ресурсом для творення в політичному дискурсі негативних, дошкульних, уїдливих, іронічних, саркастичних описових зворотів. Наведемо лише деякі з них, на наш погляд, найколеритніші: *батько брехні* (СП: 8–14.09.2016); *батько сепаратистського руху* (РС: 22.08.2017); *божевільний кремлівський диктатор* (ТСН: 2.04.2015); *великий вождь-тиран* (ЛУ: 5.03.2015); *військовий злочинець* (ЛУ: 26.01.2017); *гебістський узурпатор* (ГУ: 20.09.2017); *Гітлер-2* (ЛУ: 5.05.2016); *головний агресор* (СП: 24–30.12.2015); *гросмейстер українофобії* (ЛУ: 19.02.2015); *двоголовий-безголовий царьок* (ЛУ: 18.08.2016); *деспот, який використовує людський потенціал задля убивства інших людей* (ЛУ: 5.03.2015); *диктатор Ватної Федерації Раши* (ЛУ: 13.04.2017); *«другий державний Президент України»* (УМ: 29.09.2004); *кремлівський альфа-самець* (Т: 16.01.2013); *кремлівський Гітлер* (ЛУ: 18.08.2016); *кремлівський Гітлер-2* (ЛУ: 9.08.2016); *кремлівський маніяк* (ЛУ: 11.02.2016); *кремлівський Наполеон* (ВП: 14.11.2014); *кремлівський пігмей* (ЛУ: 5.03.2015); *кремлівський удав* (ЛУ: 20.11.2014); *кремлівський Чикатило* (ЛУ: 23.07.2015); *найбільший злочинець* (ЛУ: 5.03.2015); *не самотній шизофренік* (СП: 1–7.09.2016); *новий Святополк Окаянний* (СП: 30.07.–5.08.2016); *організатор сепаратистських сил на Сході України* (НП: 21.08.2017); *тиран з імперським замахом і комплексами Наполеона і Гітлера разом узятих* (СП: 10–16.03.2016); *хрещений батько світового радикального націоналізму* (ТСН: 26.08.2016).

Авторську рамку «мовного закону» репрезентують не лише антропоніми, а й загальні назви людей за такими ономазіологічними характеристиками, як партійна належність (*комуністи, регіонали*), професійна діяльність (*політики, політтехнологи*), напр.: *мовний закон регіоналів* (С: 24–30.11.2016); *одіозний закон регіоналів* (С: 24–30.11.2016); *витвір бездушних політиків і політтехнологів* (СП: 14–20.06.2012).

Ергонімі і прагматонімі перифрастичні найменування відрізняються від антропонімічних глибиною аксіологічних можливостей й обсягу інформації, оскільки емоційно-експресивно позначають не реальну, а метонімічну особу як одного з опосередкованих авторів «мовного закону» Ківалова — Колесніченка. Розряд ергонімів представлений онімом *Партія регіонів*, а розряд прагматонімів — онімом *Кремль*. Окремішність останніх

полягає в тому, що вони самостійно вживаються у складі наповненої негативним змістом перифрази або розширюють продуктивну в політичному дискурсі прізвищну структуру *Ківалов — Колесніченко*, напр.: *анти-український мовний закон від Партії регіонів* (С: 17.07.2012); *технічна розробка Кремля* (СП: 18–24.08.2016); *ганебний антимовний закон «Кремля, Ківалова й Колесніченка»* (СП: 1–7.12.2016); *закон «Кремля–Ківалова–Колесніченка»* (ВГ: 14.03.2017).

Із вторинною номінацією (*мовний*) *закон Кремля* паралельно співіснує аналітична структура (*мовний*) *закон, написаний (підготовлений) у Кремлі*, яка, крім семи «авторство закону», фокусує в собі сему «місце підготовки документа»: ...«*Геть написаний у Кремлі «мовний» закон...*» (ДМ: 13.01.2017).

Функційним відповідником перифрази [*мовний*] *закон Ківалова — Колесніченка — Кремля* є описова конструкція [*мовний*] *закон трьох «К»*, напр.: *Вони [громадські активісти] називають цей закон [«Про засади державної мовної політики»] законом «трьох «К»: Ківалова, Колесніченка і Кремля* (ГК: 17.11.2016). Вона експлікує вищий ступінь оцінності й найчастіше використовується у заголовках, щоб вияскравити об'єкт повідомлення й привернути до нього увагу реципієнта.

II. Структура назви

Офіційна назва Закону «Про засади державної мовної політики», який, за далеким від чесності й ширості твердженням його авторів, покликаний регламентувати загальнообов'язкові правила мовної політики в нашій країні, визначати функційний потенціал державної (української) мови, а також мов корінних народів та національних меншин, репрезентована широким діапазоном знаків вторинної номінації з виразно демонстрованою експресивно-образною оцінністю. Цей процес перифрастичності детермінований не вимогами юридичної техніки, а аксіологічними потребами.

Аналіз загальної кількості зафіксованих описових найменувань дав підстави об'єднати їх у дві відмінні одна від одної групи: 1) ті, які корелюють із нормами, правилами юридичної техніки, і 2) ті, які позбавлені цієї здатності. Корелятивними властивостями наділені перифрастичні звороти, у яких роль граматично панівного компонента регулярно виконують іменники *закон* («затверджене Верховною Радою загальнообов'язкове правило»), *законопроект* («проект закону, який подають на затвердження Верховною Радою України»), *проект* («попередній текст, документ, що вноситься на обговорення»), спорадично — субстантиви *документ* («діловий папір, що посвідчує закон або законопроект»), *акт* («офіційний документ, що посвідчує закон або законопроект»). Для цих лексичних одиниць природним є функціонування на правах юридичних термінів або входження до компонентного складу цих термінів, напр.: *Противники закону стверджують, що документ спрямований на русифікацію України...* (DW: 16.11.2016); *Зміст проекту Колесніченка — Ківалова суперечить Конституції і законодавству* (Укр.П (Б): 6.06.2012).

У кількісному вимірі домінують не шойно аналізовані перифрази, а ті, у яких кореляти з нормами, правилами юридичної техніки програмують прізвищні рамки з одіозними іменами *Ківалов, Колесніченко, Янукович, Путін*, напр.: «закон *Колесніченка — Ківалова*» (ЦН: 16.03.2017); *законопроект Колесніченка, Ківалова* (Т: 26.05.2012); *законодавчий акт Ківалова — Колесніченка* (КІ: 17.04.2017).

Найпослідовнішим експлікатором негативної конотації в перифразах, утворюваних за участю іменників *закон, законопроект, документ, акт*, що належать до юридичної лексики, є контекст, передусім програвований цими основними носіями валентності залежні члени, які так само можуть поширюватися іншими компонентами. Вище вже було наголошено, що роль типового аксіологічного маркера в конструкціях такого зразка виконують прикметники з узагальненим значенням ‘соціально негативна оцінка’ (*антиукраїнський, протиукраїнський, проросійський, неконституційний, антидержавний, антимовний, шовіністичний, українофобський, деструктивний, провокаційний і т. ін.*), напр.: *Антиукраїнський закон Ківалова — Колесніченка* досі лишається чинним (УП: 2.10.2016); *В. Кириленко послідовно виступає за скасування деструктивного і небезпечного для цілісності України ... закону «Ка-Ка»* (КС: 25.12.2015).

Коло репрезентантів негативної конотації розширюють також присвійні прикметники. Їхня твірна основа називає ознаку предмета за належністю конкретній особі, тобто вказує на безпосереднє та / або опосередковане авторство законодавчого акта, який засвідчує нищення української мови (*ківаловський, колесніченківський, ківаловсько-колесніченківський (ківалово-колесніченківський), колесніченківсько-ківаловський (колесніченко-ківаловський), януковичівський, колесніченково-ківаловсько-януковичівський, путінський, ківаловсько-колесніченківсько-путінський, колесніченківсько-ківаловсько-януковичівсько-путінський, валуєвський*), на місце з’яви (*емський*) його або на те й те водночас (*емсько-валуєвський, ківаловсько-колесніченківсько-валуєвсько-емський*), напр.: *Всі українці повинні подякувати за ці емсько-валуєвсько-колесніченково-ківаловсько-януковичівські закони...* (ЗО: 24.08.2012).

З вимогами юридичної техніки не корелюють перифрастичні утворення, конструктивним центром яких є іменникові лексеми з нейтральним (*інструмент, знаряддя, ініціатива, розробка, дійство, продукт, проект, спроба, результат*) або пейоративним (*розплата, твориво, руйнівник, реверанс, писанина, витвір, виплід, загроза, отрута, провокація, зашморг*) значенням. Функційне ядро з-поміж цих субстантивів конституують девербати, які вживаються самостійно або в єдності з прізвищною рамкою. До специфічних характеристик аналізованих одиниць слід зарахувати те, що вони, по-перше, не виявляють органічного зв’язку з юридичною сферою, по-друге, мають винятковий оцінний потенціал, по-третє, наділені інформативною недостатністю. Отже, їм, як і будь-яким іншим синсемантичним лексемам, притаманна обов’язкова, нерідко ланцюгова, сполучуваність з іншими компонентами, які побутують у складі перифрази на правах змістової домінанти. Пор. у цьому зв’язку такі приклади: *Закон*

Ківалова — Колесніченка як *інструмент наступу на українську мову* (РС: 27.11.2016); *Факт прийняття чинного Закону України «Про засади державної мовної політики»... став спробою в неконституційний спосіб нівелювати статус української мови як державної та витіснити її зі сфери публічних відносин на окремих територіях України* (LP: 14.03.2016); *Мовний зашморг на шії України* (ВЗ: 1—3.06.2012). Органічно доповнюють описуваний розряд okazіональні конструкції з корельовано-некорельованими перифрастичними зв'язками, а також усталені вислови на взірєць *мовна бомба* і *троянський кінь*, напр.: *І як наслідок: по-бандитськи легалізований «мовно-псевдо-законо-вигвір-Колесніченка-Ківалова»...* (ГК: 20.05.2014); *«З травня всі чиновники почнуть говорити українською?» — запитує оглядач сайту «Главком» Катерина Пешко в статті «Мовна бомба»* (G: 26.01.2016); *Пішов уже п'ятий рік, відколи, образно кажучи, у нашу Трою зайшов «троянський кінь Кремля», закон «Про засади державної мовної політики»...* (РС: 6.11.2017). Їм відведено вершинне місце на шкалі оцінності.

III. Місце Закону в українському мовно-законодавчому полі

Уже було зроблено акцент на тому, що вихід у світ Закону «Про засади державної мовної політики» не прикрий виняток у нашій історії, а черговий випадок українофобства, за справедливим твердженням Ірини Фаріон, «закономірне явище в умовах постколоніального розвитку України з її неукраїнською політичною псевдоелітою, з її зміною етноструктури населення Сходу та Півдня України через репресії та Голодомор як геноцид проти корінного етносу — українців, з її розбалансованою роздвоєною свідомістю українців, що засвідчує їхню етнічну маргіналізацію» (СП: 30.09.—6.10.2010). У цьому розлогоді описовому найменуванні аналізованого документа чітко вирізані фактори, які перешкоджають переформатуванню чинного нині українського мовного законодавства, радикальним змінам його, та причини, що гальмують процес послідовного й успішного втілення української національної ідеї, пробудження до рідномовності як визначальної підвалини державності.

Влучно називає Ірина Фаріон ківаловсько-колесніченківський документ *валуєвським законопроектом* (СП: 30.09.—6.10.2010). І це заперечити важко, бо він і справді досить послідовно перегукується своїм антиукраїнським змістом із віддаленими в часі й ухваленими вже за доби незалежності указами, розпорядженнями, циркулярами, актами, постановами, наказами, законами, які лише на словах, а не на ділі задекларовують юридичний статус української мови або й зовсім не визнають її, проголошуючи офіційний курс на денаціоналізацію, передовсім на помосковлення. Напр.: *Враження таке, що на поверхню виринає привид Валуєвського циркуляра (1863) та Емського указу (1876), доповнюючи нинішній бренд постмайданівської влади «двохголової Єдиної країни», обійнявшись із українофобським законом «русского міра» колесніченків-ківалових* (СП: 27.10.2016).

У Законі «Про засади державної мовної політики» українську мову офіційно не заборонено, її навіть наділено деякими привілеями, а не-

офіційно — проігноровано, позаяк усі суспільно найважливіші пріоритети надано мові російській. Це відзначено навіть у висновках Венеційської комісії: «Залишається питання, чи є, у зв'язку зі специфічною ситуацією в Україні, у нинішньому законопроекті достатні гарантії для консолідації української мови як єдиної державної та для ролі, яку вона має відігравати в українському багатомовному суспільстві... На практиці російська мова... буде застосовуватися паралельно до державної мови у всіх сферах публічного та соціального життя» [18]. Описувану ситуацію точно і влучно передає щоденникова нотатка Олеся Гончара, датована 26 липня 1975 р.: *«А мова — наче заборонена, наче Валуєвський указ воскрес»* [4: 154].

Зв'язок аналізованого «мовного закону» з недавньою історією розкривають такі ряди перифраз: *банальне перейменування «Закону про мови» сумнозвісного авторства Єфремова-Симоненка-Гриневецького* (СП: 31.05–6.06.2012); *новий закон про мови імені Єфремова-Гриневецького-Симоненка* (УкрП (Б): 28.12.2010); *законопроект Єфремова-Гриневецького-Симоненка плюс деякі зміни* (His.: 14.06.2012); *той же документ, що й законопроект «Про мови в Україні»* (РС: 27.11.2016); *не перша ініціатива такого ґатунку за президентства Віктора Януковича* (АК: 14.06.2012); *друга спроба перформатувати, радикально змінити мовне законодавство, фарисейськи посилаючись на зобов'язання перед Європейською хартією регіональних або міноритарних мов* (СП: 28.06.–4.07.2012). Вони є вторинними назвами «першої ініціативи», «другої спроби», тобто ще одного мовного зашморгу для українців — законопроекту «Про мови в Україні» (№ 1015-3). Цей горе-документ, за перифрастичною версією Ірини Фаріон та Олега Тягнибока, — *розплата українцям за безпринципне прощання політичних зрад, за переорієнтацію цінностей із духовних на споживацькі, за яскраво виявлену філософію меншого зла* (СП: 30.09–6.10.2010), *наслідок розплати за толерантність, політкоректність і поблажливість до ворогів української нації* (ПП: 10.06.2012). Він був зареєстрований у Верховній Раді 7 вересня 2010 р., а відхилений та знятий із розгляду 1 лютого 2011 р. Законопроект лобіювала провладна коаліція — *регіонали (риги)-януковці (янучкісти, янучари, біло-блакитні, синьо-білі, біло-голубі, сині регіонери)*, вони ж *прихвосні Кремля* (С: 5–11.02.2015), *клевети Януковича* (СП: 6–12.10.2014), *сатрапи режиму Януковича* (С: 5–11.03.2015), та *комуністи (комуняки, капеесесівці) / симоненківці (симоняки)*, вони ж *воскреслі мамонти революції* (УП: 11.11.2008), *політична верхівка айсбергу потужної «п'ятої колони» московського імперіалізму* (ЛУ: 16.08.2007), *«серпасто-молоткасті»* (С: 1–7.01.2015). Між законопроектом «Про мови» і законом «Про засади державної мовної політики», одностайно твердять провідні фахівці, майже не існує відмінностей процесуального характеру й конкретного правозастосування. Отже, не зайве ще раз наголосити: Україні вкрай потрібні ідейно прозорі, політично коректні, юридично збалансовані закони, які б уможливили реальне вдержавлення української мови й надійно захищали мови національних меншин, сприяли всебічному розвитку та повноцінному їхньому функціонуванню.

IV. Чинність закону

Відомо, що ідеальних законів не існує. На якомусь етапі розвою суспільства вони змінюються, доповнюються або втрачають чинність. На превеликий жаль, поганою практикою в Україні стало «перекроювання», а то й «перешивання» законів, спричинене не суспільними потребами, а намаганням очільників держави, чиновників найвищого рангу підпорядкувати собі гілки влади, задовольнити власні бізнесові інтереси. А причина цього проста: у нашій країні ігнорується політико-правовий статус Конституції, вона не є «взірцем юридичної техніки та орієнтиром у вирішенні будь-яких питань, що мають юридичне значення» [7]. Викликає занепокоєння, навіть тривогу, що ухвалення того або того закону нерідко перетворюється на вседержавні баталії, примітивні сварки, які, трапляється, переростають у бійки навіть у Верховній Раді. Не оминули ці перипетії й Закону «Про засади державної мовної політики», який офіційно набув чинності 10 серпня 2012 р. У першому читанні Верховна Рада ухвалила його 5 червня 2012 р. (за — 234 голоси), у другому читанні — 3 липня (за — 248 голосів).

Підготовка й легітимізація цього документа, що змінив Закон «Про мови в Українській РСР» із понаддвадцятирічним «стажем», — це суцільне порушення процедури розгляду й ухвалення Закону, зокрема положення статей 82, 84, 89, 91, 93, 152 Конституції України, статей 117, 118, 119, 120, 121 Регламенту Верховної Ради України, який затверджує Закон України «Про Регламент Верховної Ради України», статей 1, 15, 16 Закону України «Про комітети Верховної Ради України». Ні чим іншим, як злочином, слід уважати, що за законопроект у першому читанні голосували 62 депутати, які не були присутні у Верховній Раді. Їхню функцію перебрали на себе «кнопкодави». Останнім вистачило роботи й тоді, коли документ ухвалювали у другому читанні. Свою чорну справу зробив і Голова Верховної Ради Володимир Литвин, підписавши Закон та цим самим проігнорувавши протести громадськості, що розпочалися відразу після голосування у стінах парламенту й охопили всю країну. Чи не найбільше завинив перед власним народом тодішній президент Віктор Янукович, офіційно знівелювавши статус української мови як єдиної державної й закріпивши пріоритети за мовою російською в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській, Чернігівській областях, Автономній Республіці Крим, містах Києві й Севастополі. Що ж до інших регіональних мов, яким гарантоване вільне використання на території України (білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, кримськотатарська, молдовська, німецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, корейська), то їм, крім поширених у Криму кримськотатарської, у Закарпатській області угорської, у Чернівецькій області румунської, жодних привілеїв не надано. До речі, у Законі згадано неіснуючі мови — русинську (діалект української мови), єврейську, грецьку.

Та частина українського суспільства, яка прагне жити в суверенній державі і для якої українська мова — один із найважливіших етноатрибутів,

не визнає чинності Закону «Про засади державної мовної політики». Це промовисто демонструє найважливіший аспект нашого дослідження — перифрастична сфера. Український правознавець-міжнародник, доктор юридичних наук Володимир Василенко, називає закон Ківалова — Колесніченка актом правового шахрайства (ЛУ: 9.08.2012), продуктом правового шахрайства (УП: 23.06.2012), а як конкретніше й простіше, то хитрим обманом, кримінальним діянням, за яке треба нести сувору відповідальність. У сучасному політично-публіцистичному дискурсі поруч зі щойно цитованими активно функціують і такі описові найменування, як закон великодержавства (СП: 14–20.06.2012), закон із подвійним дном (СП: 28.06.–4.07.2012). Їхніми семантичними домінантами є іменник *великодержавство*, що постав на базі прикметника *великодержавний* (‘який поважає інші народи, прагне до панування над ними’), та фразеологізований вираз *подвійне дно*, який експлікує значення ‘немудрість у діях, вчинках’. Утворювані на основі цих перифрастичних структур контексти інформують про те, що підготовлений українофобами документ не має нічого спільного зі стратегічними засадами мовної політики самостійної держави України.

Досить точно й образно чинність «закону» Ківалова — Колесніченка передають описові найменування *юридично нікчемний закон* (РС: 6.11.2016), *незаконно ухвалений мовний закон* (С: 2–8.02.2017). Прислівники *юридично*, *незаконно* посилюють вторинно-номінативну семантику ‘який не відповідає усталеним у цивілізованому суспільстві вимогам’.

Реалізації описуваного значення сприяють також атрибутивні модифікатори, які на засадах конотативно облігаторних валентних партнерів входять до структури перифрастичного виразу. Мовиться, зокрема, про префіксальні відносні прикметники зі значенням соціальної оцінки, більшість із яких сполучається з префіксами *анти-*, *проти-*, *не-*, що експлікують сему ‘гостра протилежність, протиставлення’. З-поміж них високим ступенем продуктивності вирізняються лексеми, основа яких указує на політико-правовий статус (*конституційний* / *антиконституційний* / *неконституційний*, *законний* / *антизаконний* / *незаконний*), етнічну належність (*український* / *антиукраїнський* / *неукраїнський*), форму правління (*державний* / *антидержавний* / *недержавний*), політичний режим (*авторитарний*), різні прояви нетолерантності, денаціоналізації та дискримінації українців у їхній же державі Україні (*українофобський*, *україновбивчий*, *україноненависницький*, *русифікаторський*). Компонентна організація аналізованих перифраз може розширюватися за рахунок інтенсифікувальних одиниць на взірць за [своїм] змістом, за суттю, за духом, у повному обсязі, напр.: *То чи може КС України визнати антиукраїнський і антидержавний за суттю закон авторства очевидних агентів Москви конституційним?* (С: 22–28.12.2016); *...є русифікаторський закон Ківалова — Колесніченка, який треба скасувати і прийняти нормальний європейський...* (ПУ: 26.01.2017); *Просимо визнати Закон України «Про засади державної мовної політики»... неконституційним у повному обсязі* (С: 22–28.12.2016).

Ядерну позицію в мікросистемі, яку сформували ад'єктиви з узагальненим значенням 'соціальна негативна оцінка', займає лексема *антиконституційний / неконституційний*, мотивом якого є іменник *Конституція* ('основний державний документ, що визначає державний устрій, права й обов'язки держави, суспільства та громадян').

У мовно-оцінній сфері «Чинність Закону» виняткове місце належить перифразові *критикований Венеційською комісією за загрози для державної мови закон* (КС: 25.12.2015). Відомо, що ця Комісія є одним із найавторитетніших органів Ради Європи, який надає висновки стосовно відповідності / невідповідності проектів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям. «Вердикт» її, на нашу думку, не втішний: у законопроекті «Про засади державної мовної політики» бракує гарантій, що стосуються використання та захисту української мови. На думку Комісії, «ризик ставлення до російської мови на тому самому рівні, що й до української... може зменшити інтеграційну силу української мови та поставити під загрозу роль, яку українська має відігравати як єдина державна мова» [3].

Недосконалість «мовного закону» Ківалова — Колесніченка, зокрема його 20 стаття, яка починається словами: «Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян України», позначилася на розтягнутому в часі й наповненому скандалами процесі легітимізації Закону «Про освіту». Верховна Рада розглянула законопроект у першому читанні в жовтні 2016 р., а ухвалила цей документ у вересні 2017 р. Хоч і було проведено понад 50 засідань робочої групи з доопрацювання законопроекту, обговорено понад 1300 пропозицій народних депутатів, дискусії довкола змін в освіті не припинялися, нерідко вони перетворювалися на політичні ігри, учасники яких заробляли собі потрібні дивіденди. Поряд із такими базовими положеннями, як людиноцентризм, національна рамка класифікації освіти, роль громадськості в управлінні освітою, структура 12-річної загальної середньої освіти, рівні професійної освіти, особливої гостроти набувало питання мовної освіти. Найвразливішим місцем стала *резонансна «мовна» стаття 7* (Есп: 27.09.2017) — «Мова освіти», а саме: забезпечення особам, які належать до національних меншин, права на навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних і комунальних закладах освіти. Одні вимагали поваги до національних меншин і права на навчання рідною мовою, інші переконували, що навчання в державних школах має проводитися лише державною мовою, і наголошували на обов'язковому вивченні національними меншинами рідної мови [13].

З 1 вересня 2018 р. згідно зі статтею 7 ухваленого Закону дошкільну й початкову освіти діти здобуватимуть мовою національних меншин, паралельно опановуючи державну мову, а з 5 класу навчатимуться державною мовою; мову національних меншин вивчатимуть як окрему дисципліну. Сусідні держави зчинили галас із цього приводу. Вони «єдиним фронтом готові ледь не санкції вводити, захищаючи мовні права

своїх громадян, які паралельно мають паспорт України, проживають на українській території і вважаються у нас нацменшинами» [10]. По-особливому гостро на це зреагували Угорщина й Румунія, дещо стриманіше Польща, Греція, Болгарія. Президент Молдови категорично вимагав відмовитися від Закону, а путінські ординці, довкруги яких гуртуються доморошені манкрути (переконані малороси, ідейні хохлята — всі ті тьотьмоті, минмазеніни, нащадки продотрядівської комси, гулагівські вертухаї) [2], назвали зміни в освіті *актом насильницької українізації* (УП: 19.09.2017). Штучно створений, навмисне підігрітий конфлікт не вартий доброго слова: Україна орієнтується не на імперські, а на європейські стандарти, визнає ідентичність та культуру національних меншин і не вдається до асимілятивних дій. Закон «Про освіту», який відповідає Конституції України та ратифікованій Україною Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, в об'єктивній перифрастичній оцінці — *дієвий імператив* (СП: 14–20.09.2017), *один із найважливіших інструментів утвердження в державі державної мови* (ПМП: 15.09.2017), *якісний крок уперед* (ПМП: 15.09.2017), *помітний крок в українізації школи* (РС: 18.09.2017), *шанс для нашої системи освіти до змін* (ГУ: 7.09.2017), а не *провокація влади* (ЗО: 12.09.2017), *не сором і ганьба* (ГУ: 20.09.2017), *не декларація намірів* (СП: 14–20.09.2017).

V. Сутність закону

Найпарадоксальнішим у законі Ківалова — Колесніченка є те, що він сприяє утвердженню російської мови під виглядом регіональної у функції державної мови замість української на більшій території України, канонізує офіційну двомовність у регіонах, де чисельність національних меншин перевищує 10%. Цю силоміць упроваджувану норму у сферу мовокористування розкриває глибинний за змістом описовий зворот *такий [закон], що розкладає суспільство та ставить під загрозу державний статус і розвиток української мови* (СП: 27.10–2.11.2016).

Примітно, що в політичній царині поруч з офіційною назвою досліджуваного денотата з'явилася низка неофіційних номінувань його з власливою їм зниженою чи різко негативною оцінкою, як-от: *«Про так звані регіональні мови»* (політик і науковець Микола Томенко) (Д: 26.06.2017), *«Закон проти української мови»* (політик Олег Тягнибок) (ПП: 10.06.2012), *«Крок до впровадження офіційної двомовності»* (журналіст Юрій Шейко) (ДВ: 16.11.2016). Фахівець із мовної політики Тарас Марусик в основу свого не позбавленого іронії перифразу кладе принцип російськості — *«Про засади надання російській мові статусу першої державної мови»*, мотивуючи це тим, що ківаловсько-колесніченківський документ «ухвалений із кричущими порушеннями регламенту Верховної Ради», отже, має й іменуватися по-іншому, «бо саме така його суть і практика застосування» (РС: 6.11.2016). По-своєму оригінальну вторинну назву Законів дає Роман Збережан — *«Закон спасіння зникаючої»*. «...У РФ, — саркастично заявляє цей журналіст, — мають велику надію на те, що якщо там язык

навіть зовсім зникне, в Україні збережеться зникаюча мова під виглядом регіональної. Тим більше, що сучасна українська влада в Україні всяко цьому допомагає, навіть закон спасіння зникаючої прийняли» (Pol. (Б): 24.09.2016).

З неспростовною точністю відображають зміст *скандального мовного закону Колесніченка — Ківалова* (С: 17.06.2015), задум тих, хто безпосередньо готував його, і тих, хто голосував за нього реально або за допомогою випрацьованої технології кнопкадавства у Верховній Раді, яку вже давно небезпідставно охрестили *Верховною зРадою* (ТІ: 31.07.2017), *збіговиськом бариг* (ВГ: 11.11.2016), *зборищем кримінальних авторитетів* (Г: 17.12.2010), *інститутом обслуговування політичного режиму Президента Віктора Януковича* (У: 4.07.2012), *таким собі елітним клубом російсько-єврейських мільйонерів та мільярдерів* (ЛУ: 3.12.2009), *лідером народної недовіри* (С: 9—15.02.2017), влучні, аксіологічно заряджені перифрази *інструмент русифікації* (РС: 6.11.2016), *інструмент російського наступу на українську* (РС: 27.11.2016). Ці нові групи перифрастичних структур також можуть правити за альтернативні назви описуваного документоніма. Без вагань погоджуємося з думкою тих, у кого прокремлівсько-ківаловсько-колесніченківський документ асоціюється зі *зброєю найбільшої руйнівної сили в руках московського ворога* (СП: 9—15.02.2017), *найнебезпечнішим внутрішнім «агентом Кремля»* (СП: 27.10.—2.11.2016), *націєвбивчим знаряддям «Русского мира»* (СП: 27.10.—2.11.2016), *політичним замовленням російської влади* (УП: 23.05.2012), *раковою пухлиною на тілі України, яка роз'їдає національну ідентичність українців* (РС: 6.11.2016), *руйнівником національно-державної ідентичності* (СП: 27.10.—2.11.2016). І все це через те, що зміст Закону типово антиукраїнський, що він виконує не державотворчу, як годилося б, а державознищувальну функцію.

Як бачимо, аналізовані в дослідженні перифрастичні звороти, що мають різний оцінний потенціал, з високим ступенем імовірності різнобічно характеризують «мовний закон», автори якого нібито вибудовують цілісну систему розвитку, захисту й підтримки української мови, а насправді делегують усі ці повноваження російській мові. Кожен із компонентів перифрастичної парадигми віддзеркалює якусь із граней документа, зазвичай із глибоким асоціативним підтекстом.

У висновках наголосимо й на такому важливому моменті: поява виразно конотованих описових найменувань замість офіційної назви документоніма «Про засади державної мовної політики» зумовлена головною екстралінгвальними чинниками, передусім тим, що цей національно-стратегічний документ, який «був гвалтом «проголосований» і «обговорений» за 2 хвилини 4 секунди при 2 тисячах 54 пропозиціях» [16], повністю не відповідає Конституції України [9]. Яскравим підтвердженням цього є мовні засоби вираження його оцінності, зокрема перифрастичні звороти, які несуть важливу інформацію про його безпосереднє й опосередковане авторство Закону, його чинність, назву, сутність, місце в українському мовнозаконодавчому полі тощо. Лише незначний відсоток

описових зворотів реалізує власне номінативну семантику. Мовиться насамперед про непоширені синтаксичні конструкції з детермінованими компонентами *закон, законопроект, проект, документ, акт*, які максимально наближені до офіційної назви денотата. Основний же масив перифрастичних одиниць, а особливо індивідуально-авторських, передає номінативно-оцінне значення. Репрезентована ним пейоративність автоматично переноситься із зони оцінної вербалізації в аксіологічну площину самого Закону, який є за формою українськоцентричним, а за фактом московськоцентричним. Підготовка, ухвала, подальша легітимізація «мовного закону» Ківалова — Колесніченка, його оцінний потенціал, трансльований вербально крізь перифрастичну призму, засвідчують складність мовної ситуації в Україні, недосконалість української мовної політики й українського мовного законодавства. Останнім часом ця ситуація почала позитивно еволюціонувати, вирівнюватися в кращий бік. Найпосутнішим зрушенням на шляху нашого державотворення стане прийняття українського за фактом і за формою закону про українську мову й гуманного за духом та справедливого за змістом закону про мови національних меншин в Україні. Отож можемо з певністю прогнозувати, що український перифрастикон активно поповнять нові загальномовні й індивідуально-авторські описові вирази, які позитивно відображатимуть усі параметри такого важливого суспільного денотата, як українське мовне законодавство.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

5к	— 5 канал : перший укр. інформ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.5.ua
24tv	— Телеканал новини «24» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://24tv.ua
А	— Апостроф [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://apostrophe.ua
АК	— Анонс контракт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ankontr.if.ua
ВБ	— Богдан В. Про наболіле : збірка / Василь Богдан. — Полтава, 2016.
ВГ	— Вголос : інформаційна агенція [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.vgosol.ua
ВечП	— Вечірня Полтава: всеукраїнська громадсько-політична газета.
ВЗ	— Високий Замок : газета.
Вис.	— Висновки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vysnovky.com
ВК	— Вісник + К : сайт газети [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://visnyk.lutsk.ua
Вол.	— Волинь : незалежна громад.-політ. газ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://volyn.com.ua
Вол.Р	— ВолиньPost [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.volynpost.com
ВП	— Волинська правда [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pravda.lutsk.ua
ГалК	— Галицький кореспондент [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gk-press.if.ua
ГК	— Главком : інформ. агентство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://glavcom.ua
ГР	— Главред [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://glavred.info
ГУ	— Голос України : газета Верховної Ради України.
Д	— День [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://day.kyiv.ua

- p>ДМ — Детектор медіа : інтернет-видання [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://detector.media>
- p>ДП — Павличко Д. Спогади: у 2 т. / Дмитро Павличко. — К. : Ярославів вал, 2016.
p>Есп. — Еспресо [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://espreso.tv>
- p>ЗО — Закарпаття онлайн Beta: інтернет-видання [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://zakarpatya.net.ua>
- p>і (Б) — і.ua. Блоги [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://blog.i.ua>
- p>ІА — Інфа: Інформаційний Акцент [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://www.akcent.org.ua>
- p>ІНФ. — ІНФОРМАТОР : інтернет-видання [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://informato.rnews>
- p>КІ — Корупція Інфо [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <https://korupciya.com>
- p>Ком. (Ф) — Коментарі. Форуми [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://forum.comments.ua>
- p>Кор. — Корреспондент.net [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://ua.korrespondent.net>
- p>КС — Кримська світлиця : всеукраїнська громадсько-політична та літературна газета.
p>ЛУ — Літературна Україна : газета письменників України.
p>МД — Дубинянський М. Тисяча посмішок помаранчевої революції : політичні сатири / Михайло Дубинянський / пер. із рос. М. Ноги. — К. : Факт, 2005.
p>МС — Слабошпицький М. Гамбіт надії. Україна: констатації, матеріали, виклики, сподівання / Михайло Слабошпицький. — К. : Ярославів Вал, 2014.
p>НВ — Новое время [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://nv.ua>
- p>НІСД — Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://www.niss.gov.ua>
- p>НП — Народна правда [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://narodna.pravda.com.ua>
- p>НЧ — На часі [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <https://nachasi.com>
- p>ОА (F) — Facebook: [персональна сторінка Олександра Аронця] [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <https://www.facebook.com/oleksandraronets/posts/1330211116991007>
- p>ПМП — Портал мовної політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://language-policy.info>
- p>ПІК — Новий ПІК : Політика і культура [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://www.pic.com.ua>
- p>Пог. — Погляд [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <https://pogliad.ua>
- p>ПП — Під прицілом [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://p-p.com.ua>
- p>Пр. — Подробности [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://podrobnosti.ua>
- p>ПУ — Патріоти України [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://patrioty.org.ua>
- p>Р — Реально : політика, факти, події [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <https://realno.te.ua>
- p>РідК — Рідна країна: світоглядний портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://ridna.ua>
- p>РК — Рідний край : альманах Полтавського національного педагогічного університету.
p>РС — Радіо Свобода : сайт інформ. служби [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://www.radiosvoboda.org>
- p>С — Свобода : газета.
p>СП — Слово Просвіти : всеукраїнський культурологічний тижневик.
p>СУ — Соціологія У: блог [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
- <http://sociologyau.blogspot.com>

- T — Тиждень.ua : сайт вид. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua>
- Tk — Тексти.org.ua : аналітичний центр [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://texty.org.ua>
- TCH — TCH : сайт інформ. агентства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsn.ua>
- У — УНІАН : інформ. агентство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://unian.ua>
- УІ — Укрінформ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua>
- УкрП — Український погляд [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrpohliad.org>
- УкрП (Б) — Український погляд. Блоги [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrpohliad.org/blogs>
- УМ — Україна молода : газета.
- УП — Українська правда : сайт газети [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>
- УП (Б) — Українська правда. Блоги [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua>
- УП (Т) — Українська правда. ТаблоID [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tabloid.pravda.com.ua>
- ЦН — Цензор.НЕТ : інформ. агентство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua.censor.net.ua>
- DW — Deutsche Welle [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.com>
- G — Gazeta.ua [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.ua>
- GP (Б) — glavpost.com. Блоги : укр. інформ.-аналіт. Інтернет-портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavpost.com>
- His. — Historians.in.ua : інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua>
- IP — IPress.ua [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ipress.ua>
- LB — LB.ua [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://lb.ua>
- LP — Language-policy.info : портал мовної політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://language-policy.info>
- NC — Na chasi [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nachasi.com>
- NU — NEWSru.ua [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newsru.ua>
- Pol.(Б) — Politiko. Блоги [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://politiko.ua>
- TI — TakeInfo.net [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://takeinfo.net>
- UM — UkrMedia : інтернет-газета [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukr.media>
- UR — Ukreall.info [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukreal.info>
- Wiki — Вікіпедія : вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_України_«Про_засади_державної_мовної_політики»
- ZN — Zaxid.net [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zaxid.net>
- ZU — ZN.UA [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dt.ua>

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баженова Е.А. Прецедентные единицы в научном тексте / Е.А. Баженова // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. — 2010. — Вып. 3(9). — С. 32–36.
2. Бут В. Про мову, право корінного народу і нагальну необхідність порядної влади [Електронний ресурс] / В. Бут // Кримська світлиця. — 2017. — 8 верес. — Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=19002> (дата запису: 25.09.2017). — Назва з екрана.
3. Венеційська комісія розкритикувала законопроект про мови Ківалова і Колесніченка [Електронний ресурс] // ZN.UA. — 2011. — 17 груд. — Режим доступу: <https://dt.ua/>

- SOCIETY/venetsianska_komisiya_rozkritikuvala_zakonoproekt_pro_movi_kivalova_i_kolesnichenka.html (дата запиту: 20.09.2017). — Назва з екрана.
4. Гончар О.Т. Щоденники : у 3-х т. / О.Т. Гончар. — К. : Веселка, 2003. — Т. 2. : (1968–1983). — 607 с.
  5. Гриценко Павло: «Мова — це те, що в'яже покоління з поколінням, в'яже території» : [інтерв'ю з хранителем української мови, виступ якого «підірвав» Конституційний Суд і соціальні мережі, записала Наталія Балюк] [Електронний ресурс] // Високий замок online. — 2017. — 5 лют. — Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/ukraine/192226-pavlo-hrytsenko-mova-tse-te-shcho-viazhe-pokolinnia-z-pokolinniam-viazhe-terytorii> (дата запиту: 05.02.2017). — Назва з екрана.
  6. Климова Л.А. Притяжательные прилагательные в современном белорусском и русском языках (деривационно-семантический аспект) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Л.А. Климова. — Минск, 1987. — 22 с.
  7. Котюк І. Домашнє завдання з державної мови для правотворців / Іван Котюк // Голос України. — 2017.
  8. Малкович Іван: «Наш з вами святий обов'язок свідчити правду» : промова на врученні Шевченківської премії (9.03.2017) // Слово Просвіти. — 2017. — 16–22 берез.
  9. Марковський В.Я. Висновок щодо невідповідності Конституції України положень Закону України «Про засади державної мовної політики» [Електронний ресурс] / В.Я. Марковський, Р.Я. Демків // Language-policy.info : портал мовної політики. — 2016. — 14 берез. — Режим доступу: <http://language-policy.info/2016/03/vysnovok-schodo-nevidpovidnosti-konstytutsiji-ukrajiny-polozhen-zakonu-ukrajiny-pro-zasady-derzhavnoji-movnoji-polityky/> (дата запиту: 10.03.2017). — Назва з екрана.
  10. Ніцой А. Сім пунктів задля олюднення сьомої статті: зауваги до мовного дипломатичного скандалу / Андрій Ніцой // Літературна Україна. — 2017. — 21 верес.
  11. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. — К., 2002. — 392 с.
  12. Словарь української мови : у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — Т. 2. — 573 с.
  13. Співаковський О. Новий закон про освіту на підході / Олександр Співаковський // Голос України. — 2017. — 12 квіт.
  14. Степаненко М. Політичне сьогодення української мови : актуальний перифрастичний монографія / Микола Степаненко. — Харків : Видавець Іванченко І.С., 2017. — 616 с.
  15. Тараненко О. Дисфемізм / Олександр Тараненко // Українська мова : енциклопедія / редкол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — 856 с.
  16. Фаріон І. Конституційний Суд : думи над мовою... // Свобода. — 2017. — 26 січ. — 1 лют.
  17. Фаріон І. Хто проти мови Шевченка? // Слово Просвіти. — 2017. — 9 — 15 берез.
  18. Шейко Ю. Мовний закон Колесніченка — Ківалова: без наслідків, але з вибуховим потенціалом [Електронний ресурс] / Юрій Шейко // Deutsche Welle. — 2016. — 16 листоп. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/мовний-закон-колесніченка-ківалова-без-наслідків-але-з-вибуховим-потенціалом/a-36408217> (дата запиту: 20.09.2017). — Назва з екрана.

Статтю отримано 03.10.2017

Mykola Stepanenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

PUBLICISTIC-EVALUATIVE DISCOURSE OF THE LAW OF UKRAINE ON THE PRINCIPLES OF STATE LANGUAGE POLICY

The article analyzes the linguistic situation in Ukraine, the language policy in Ukraine, and the language legislation in Ukraine in a divergent way, mainly from the point of view of synchroni-
zation. The main attention is paid to the consideration of the socio-and intralingual views of
the Law “On Language Policy” (2012). In particular, the negative influence of this document

on the modern process of Ukrainian state formation, on the inconsistency of the Constitution of Ukraine, the European Charter for Regional or Minority Languages has been clarified. The most important aspect of the study is the use of descriptive expressions as one of the most important linguistic means of a documenting evaluation. The axiological axis of periphrastic as a secondary nominative denomination of the official title "The Law" On the Language Policy" is differentiated into the following logical and informative segments: 1) the authorship of the document; 2) nominative structure; 3) place in the language-legislative field; 4) validity, 5) essence. Each of them is characterized as a hierarchically ordered microsystem of periphrastic units with their axiological potential. Periphrastic units are represented through their reference correlation with different denotation parameters. A deep cognitive analysis of the periphrasis in general and its individual components was carried out, possible transformational processes were determined due to the action of axiological mechanisms, the specificity of their verbalization was characterized. Periphrastic units are introduced into the research process, which correlate and do not correlate with social and linguistic norms, the causes of anti correlation with their extrapolation onto the estimation sphere were determined. It is emphasized that the peripheral structures, clearly unify the most important changes in Ukrainian society. An important regularity is established: the core of the scale of evaluation, which was translated verbally through the peripheral realm, forms a grammatically multifunctional denomination with an explicit pejorative (sarcastic, comic, ironic, satirical) color, which convincingly testifies the complexity of the linguistic situation in Ukraine, the imperfection of Ukrainian politics and Ukrainian language legislation.

Keywords: language legislation in Ukraine, law "On language policy", periphrasis, estimated connotation of Low.

Мовна мозаїка

ЧИ МОЖЕ УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ **ПЕРЕЖИВАТИ СВІЙ РЕНЕСАНС?**

«Українська пісня переживає свій ренесанс!» — бадьоро повідомляють експерти й музиканти в радіоефірі. А чи правильно вжито *переживає ренесанс*? Ні, неправильно, адже дієслова *переживати / пережити* зі значенням 'перебувати в певному стані, проходити яку-небудь стадію розвитку' (Словник української мови, т. VI, с. 180) поєднуються з іменниками, що називають переважно важкі, складні періоди, етапи, стадії чогонебудь, пор.: *пережили лихоліття, пережили горе, пережили війну, пережили розруху, пережили біду* і под. Зважаючи на те, що слово *ренесанс* означає 'піднесення, розквіт', його не можна поєднувати з дієсловами *переживати / пережити*. Тому замість «Українська пісня переживає свій ренесанс!» пропонуємо вживати: **Українська пісня відроджується!; Відродження української пісні!; Ренесанс української пісні!; Сьогодні українська пісня на піднесенні!; Українська пісня сьогодні зазвучала!** та ін.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'38

Галина Сюта

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕКСТ ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ І СТРИЖНЕВЕ ПОНЯТТЯ РЕЦЕПТИВНОЇ ЕСТЕТИКИ ТА ПОЕТИКИ

Теорії рецептивної естетики та поетики охарактеризовано в контексті оновлення парадигм і методик пізнання художнього тексту / твору, перегляду уявлень про психоментальні механізми його сприймання й конституювання змісту. Історіографічно-історіософський огляд становлення названих теорій здійснено з максимальним урахуванням українських джерел. У цьому вимірі наголошено на науковій прогностичності ідей трактату І. Франка «Із секретів поетичної творчості».

В інтелектуальному просторі сучасної філології рецептивна поетика представлена як інтегративна модель текстознавчої рефлексії, що репрезентує розуміння особливостей художнього сприймання на засадах урахування психолінгвальних механізмів впливу художнього твору на реципієнта через апелювання до його індивідуального чуттєво-емоційного досвіду.

Ключові слова: рецептивна естетика, рецептивна поетика, психологічні механізми сприймання, лінгвокогнітивні механізми рецепції, трактат.

Урізноманітнення наукових парадигм і методик пізнання художнього тексту / твору — неперервний і динамічний процес перегляду уявлень про його природу й функціонування, сприймання та інтерпретацію. У період утвердження постструктуралістських теорій (герменевтики, феноменології, неориторики, рецептивної естетики та поетики) визначальною для такого перегляду стало докорінне переосмислення функціональності компонентів тріади автор — текст / твір — читач, яке акцентувало активну природу ланок твір і читач. Методологічно це узгоджувалося із завданням «поширити піддане короткому замиканню коло автор — твір на сприймача і піднести останнього [...] до рівня опосередковуючої інстанції між минулим і сучасністю, між твором і

© Г.М. СЮТА, 2017

його впливами» [12: 298]. Текст / твір у цьому вимірі постає як активна, діяльна ланка мовно-естетичної комунікації, на рівні якої, власне, й відбувається зв'язок між автором (адресантом) і читачем (адресатом).

Психоментальні механізми рецепції художнього тексту / твору, прагматичні умови, в яких максимально адекватно читач сприймає цей текст / твір і бере участь у конституюванні його змісту, — чільні проблеми *рецептивної естетики* й генетично похідної від неї *рецептивної поетики*.

Рецептивна естетика — сформована на перетині феноменології та герменевтики наукова теорія, яка вивчає механізми сприймання тексту з урахуванням часових, соціокультурних та індивідуально-психологічних чинників сприймання і для якої «притаманне зміщення уваги із проблем творчості [...] на рівень сприймаючої свідомості» [8: 261]. При цьому вона «надає привілей читачеві у парадигмі «текст — читач» і наділяє його когнітивною і афективною здатністю творити з даного тексту власний текст» [Там само].

Прикметно, що дефінітивне для розглядуваного напряму поняття *рецепція* у терміносистемах слов'янських стилістик актуалізоване по-різному. Крім найпоширенішого, інтернаціонального латинського формату (англ. *reception*, нім. *Rezeption* < лат. *receptio* — прийняття), відомі також національні аналоги (укр. *сприймання*, рос. *восприятие*, польськ. *odbior*), що не завжди функціонують як співвідносні терміни. Особливо знакова з цього погляду метамовна ситуація у польській поетиці й стилістиці, де чітко диференційовано термінологічний статус одиниці з латинським коренем *receptja* та питомої польської *odbior*. Представник Вроцлавської школи М. Гловінський умотивовує доцільність уживання поняття *odbior* для означення *індивідуального* сприймання, натомість поняття *receptja*, на його думку, доречне щодо окреслення *типових тенденцій* сприймання [13: 137]. У сучасній українській стилістиці такої диференціації поки що не спостережено.

Оформлення напряму *рецептивної естетики* відбулося у другій половині 1960-х — на початку 1970-х рр. і пов'язане з іменами німецьких дослідників Г.Р. Яусса та В. Ізера. Паралельно в часі суголосну проблематику розробляли в США (*reader-response criticism* — *теорія читачького відгуку*; Дж. Куллер, Е. Герш, С. Фіш), у Швейцарії (Женевська школа на чолі з Ж. Пуле), у Польщі (*teorie odbioru* — *теорія сприймання*; С. Скварчинська, М. Гловінський, Я. Славінський, Г. Маркевич).

Програмні теоретико-методологічні основи рецептивної естетики визначено у трактаті Г.Р. Яусса «Історія літератури як провокація для літературознавців» і поглиблено у пізніших працях («Мала апологія естетичного досвіду», «Теорія та історія естетичного досвіду», «Естетичний досвід і літературна герменевтика», «Поетичний текст у зміні горизонтів прочитання»), а також у дослідженнях його найближчого соратника В. Ізера («Імпліцитний читач», «Акт читання: теорія естетичної відповіді»). Сформульовані у них засади художньо-естетичної рецепції згодом активно пропагували й розвивали дослідники цієї ж Констанцької школи (Р. Варнінг, Х. Вайнріх, Г. Грім).

Новаторство Г.Р. Яусса полягало в тому, що у центр наукової рефлексії над проблемами розуміння *твору* і його конституювання як *тексту* було поставлено «поняття, яке історико-філологічні дисципліни завжди мали своїм засновком при інтерпретації, однак не розвинули спеціально чи бодай методологічно» [12: 279]. Заповнення цієї прогалини, власне, й визначило перспективність розвитку теорії, її активну ідейну деривацію: подолавши обмеженість формально-поетичного аналізу й збагативши його історико-психологічними підходами, рецептивна естетика фактично синтезувала пізнавальні методики структуралізму та постструктуралістських феноменології (Е. Гуссерль, Р. Інгарден) й герменевтики (Г. Гадамер). Це стало основою для аргументування ролі читача як активного суб'єкта сприймання, співтворця змісту художнього твору, а також для умотивування природи читання як комунікації автора і читача (реципієнта), у межах якої *твір* реалізується як *текст*.

Надалі тенденцію до креативного реагування на погляди попередників і передусім до перегляду постулатів структурної поетики підтримали вчені *Вроцлавської школи* (Я. Славінський, М. Гловінський, Е. Бальцежан, Г. Маркевич, Р. Гандке). Зокрема, згаданий вище принцип поєднання ідей історичної та структурної поетики з естетико-функціональним комунікативним підходом до аналізу художніх текстів став концептуальною основою праці Е. Бальцежана «Перспективи поетики сприймання» («Perspektywy «poetyki odbioru»), у якій обґрунтовано доцільність спрямування тогочасної рецептивної естетики у річище вивчення механізмів емоційно-естетичного впливу конкретного твору / тексту на читача. Тобто фактично йдеться про виокремлення напряму *рецептивної поетики*.

У розумінні Г.Р. Яусса сприймання й розуміння художнього *твору*, його подальше інтелектуально-емоційне розгортання як *тексту* — складний динамічний процес, узалежнений від багатьох зовнішніх та внутрішніх чинників, і передусім від інтелектуально-естетичного досвіду сприймача (читача, слухача, дослідника тощо). Це підтверджують активно розроблювані, ключові для праць різних періодів поняття *естетичний досвід* і *горизонт [очікування] читача*.

Поняття *горизонт* успадковано від герменевтики, де його вживають і щодо читача, і щодо тексту, і щодо самого процесу розуміння й інтерпретації. Зокрема, у працях Г. Гадамера терміносполуки *горизонт автора*, *горизонт читача*, *горизонт розуміння і сприймання* є своєрідними когнітивно-психологічними координатами процесу читання / сприймання. Цей процес відбувається як зближення *горизонту тексту* й *горизонту читача*, і тільки в ситуації їхньої збіжності (а в ідеалі злиття) народжується значення, зміст тексту. Очевидно, тут доречно згадати сформульовану ще задовго до феноменології та рецептивної естетики й поетики думку І. Франка про те, що «бажаний образ» не створюється автором, а виникає в уяві читача. Так сьогодні фактично окреслюється рецептивна модель динамічного сприймання тексту.

Теоретичним дериватом тези про збіжність горизонтів автора і читача як основної передумови розуміння тексту стала констатація Г.Р. Яусса про варіативність і динамічність понять *горизонт сприймання* і *горизонт розуміння*. Кожен із цих горизонтів може змінюватися (конкретизуватися чи розширюватися) навіть у межах одного акту читання—сприймання, якщо читач чутливо реагує на закладені в тексті інтелектуально-емоційні коди відповідно до власного досвіду: «горизонтна структура естетичного досвіду є щонайкращим герменевтичним містком, який дозволяє розуміти текст в його альтеральності, а її, знову ж таки, сполучувати з горизонтом власного досвіду» [12: 302]. Пор. акцептування цієї тези у польській (факт сприймання (*odbioru*) здебільшого не дається безпосередньо, а реконструюється кожним читачем індивідуально [13: 137]) та українській («рівні літературної рецепції формуються з урахуванням горизонту читачького сприймання» [2: 67]) рецептивній поетиці.

Ідейну еволюцію рецептивної моделі взаємодії *тексту* і *читача* засвідчили праці В. Ізера. У них, крім поглиблення змісту згаданих термінів *горизонт читача*, *горизонт тексту*, уведено в обіг поняття *перспективи тексту* (множина структур, охоплених горизонтом читача), *порожні місця / смислові лакуни у структурі тексту*, *ідентифікація читача з текстом*, *конкретизація тексту*, *дійсний вимір тексту* тощо.

Трактування *порожніх місць / смислових лакун у структурі тексту* суголосне з феноменологічним твердженням про *точки / місця невизначеності*. Це смислові прогалини (недоформульовані автором думки, недоокреслені образи), що спонукають читача максимально актуалізувати свій інтелектуально-емоційний досвід для їх інтенсивного заповнення. Безпосередньо пов'язані з психологічними механізмами антиципації та ретроспекції *порожні місця* корегують, стимулюють активність читачького сприймання: «коли нас покинуто у невизначеності, то з'являється можливість задіяти наші власні здібності для встановлення зв'язків, що дозволяють заповнити лакуни, які залишив сам текст» [4: 266]. Також від заповнення *порожніх місць / смислових лакун / місць невизначеності* залежить множинність прочитань твору і реалізацій тексту: «Один текст потенційно здатний на кілька різних реалізацій, і жодне читання ніколи не може вичерпати всіх потенційних можливостей, оскільки кожен індивідуальний читач заповнюватиме прогалини в тексті на свій смак [...], у процесі читання він робить власний вибір способу заповнення лакун. І саме в акті цього вибору виявляється динаміка читання [виділено нами — Г. С.]» [4: 267].

Із часом поняття *порожні місця* стало одним із методологічних контрапунктів, що засвідчили незбіжність феноменологічної та рецептивної позицій. Зокрема, Р. Інгарден пов'язує точки невизначеності / семантичні лакуни із «мовною та екзистенційною неможливістю окреслити будь-яке явище в його онтологічній даності» [8: 262], тому вважає їх своєрідною вадою тексту, яка руйнує його художню цілісність. Натомість В. Ізер, як уже проілюстровано вище, акцентує креативно-стимулювальну роль

порожніх місць і їхню продуктивність у виявленні параметрів інтелектуально-емоційної погодженості читача з текстом.

Докладне з'ясування когнітивно-психологічної природи порожніх місць тексту дає змогу увиразнити розуміння таких важливих індивідуальних механізмів рецепції та інтерпретації тексту, як *уява* та *ідентифікація читача з текстом*.

Міркування В. Ізера про діяльну природу людської *уяви*, її визначальну роль для сприймання і розуміння творів літератури можуть слугувати універсальним теоретичним засновком для більшості гуманітарних дисциплін, зосереджених на вивченні поетики й естетики художнього слова. Опорною в аргументації дослідника є дихотомія *написана частина тексту* — *ненаписана частина тексту*. Лінгвоментальне співвідношення полюсів цієї дихотомії детермінує рівень осягнення змісту і можливість його «добудовування» у процесі читання: «написана частина тексту подає нам інформацію, а ненаписана дає нам можливість уявляти речі; [...] без елементів невизначеності та наявності лакун у тексті ми не здатні використати нашу уяву» [4: 268].

З індивідуальними особливостями уяви і глибиною інтелектуально-емоційного досвіду пов'язаний феномен *ідентифікації читача з текстом*: «те, що розуміють під ідентифікацією, є встановленням подібності між собою та іншим, це [...] тільки стратегія, завдяки якій автор збуджує уяву читача [...]: *дехто втягується у текст настільки, що виникає відчуття, ніби не існує відстані між ним та описуваними подіями* [виділено нами — Г. С.]» [4: 274].

У феноменологічних дослідженнях Р. Інгардена була обґрунтована, а згодом у працях Г.Р. Яussa та В. Ізера істотно поглиблена теза про необхідність осмислення і кваліфікації *тексту / твору* як об'єкта:

— *першого і повторного* сприймання («повторне читання літературного тексту часто викликає враження, відмінні від першого прочитання. Причиною такого явища є зміна власних обставин читача» [4: 267]; також у цій опозиції актуалізується «розрізнення ще відкритого горизонту першого прочитання від ретроспективного горизонту другого» [12: 302—303]);

— *поверхового і глибокого* сприймання («акт глибокого, так би мовити, профільованого прочитання розкриває осмисленість твору, справді розшифровує його, служачи засобом інтерпретації» [1: 382]);

— *первинної* рецепції (власне читання) і *вторинної*, опосередкованої рецепції (сприймання через уже здійснену інтерпретацію — критичні праці, відгуки тощо): у першій домінують чуттєво-емоційні чинники, у другій — логічно-раціоналістичні операції.

Деталізація знань про когнітивно-психологічні, мовно-естетичні механізми сприймання художнього твору і внутрішнє диференціювання рецептивної естетики зумовили виокремлення у її межах напряму *рецептивної поетики*. І хоч первинно цей науковий напрям виокремився як літературознавча дисципліна, все-таки він «частково [...] був спровокова-

ний розвитком теорії комунікації, що зацікавлено вивчала технології словесного впливу на реципієнта» [6: 39], і саме тому сьогодні визнаний таким, що має серйозні переваги над іншими рецептивно-інтерпретативними науковими парадигмами [6: 40].

Водночас варто наголосити, що в сучасній філологічній науці поняття *рецептивної поетики* (*поетики сприймання*) неоднозначне, система методологічних принципів і досі формується, і навіть погляди щодо доцільності чи недоцільності її теоретичного розпрацювання залишаються дискусійними. Серед послідовних прихильників — представники Вроцлавської школи Е. Бальцежан, М. Гловінський, Я. Славінський, українські дослідники Г.Д. Клочек, Г.М. Сивокінь, Р.Т. Гром'як, В.Т. Боднар, О.В. Червінська. Зокрема, стрижневою для відомої праці Е. Бальцежана «Perspektywy «poetyki odbioru» («Перспективи поетики сприймання») стала думка про те, що читач (*odbiorca* — сприймач) існує не тільки зовнішньо (поза текстом), він «внутрішньо» передбачений: «перш ніж з'явиться фізичний читач, у самому творі вже існує його проекція, гіпотеза на його тему» [14: 44]. Розвиваючи цю тезу, дослідник корегує тогочасну традицію осмислення всіх складників твору у вимірі міжособистісної, міжіндивідуальної комунікації *автор — читач*, переорієнтовуючи на виявлення її особливостей у площині тексту. У такій проекції «кожен елемент твору можна трактувати як завдання автора для читача».

Загалом в інтелектуальному просторі сучасної філології галузь рецептивної поетики представлена як своєрідна інтегративна модель текстознавчої рефлексії, що поєднує ідеї герменевтики, феноменології, рецептивної естетики, традиційної поетики. Ключові відмінності щодо трактування поняття *текст* у традиційній і рецептивній поетиці виявляє зіставлення у форматі таблиці.

Традиційна поетика	Рецептивна поетика
периферизує роль читача, ставлячи в домінантну позицію роль автора / творця	визначає читача активним суб'єктом рецепції, надає йому привілей у парадигмі «текст — читач» і наділяє його когнітивною здатністю творити зі сприйманого тексту власний текст
вважає зміст твору / тексту величиною постійною, незмінною або змінною в дуже незначних межах	постулює, що єдиної інтерпретації твору / тексту не існує; в різний час рецепції його зміст постає у нових інтерпретаціях
ототожнює <i>текст</i> із <i>твором</i> як кінцевим продуктом діяльності автора	диференціює поняття <i>текст</i> і <i>вір</i> як не тотожні: <i>текст</i> незмірно більший, ніж <i>вір</i>
постулює, що у кореляції «вір — читач» існує тільки прямий зв'язок (вір > читач)	визнає, що у кореляції «вір — читач» існує прямий і зворотний зв'язок (читач <—> вір)
читач — постать реальна, конкретно-історична, «зовнішня» щодо тексту	щодо тексту читач може бути імпліцитним (внутрішнім, закоріненим у самому тексті) й експліцитним (реально-історичним)

Українська філологічна думка об'єктивувала проблеми рецепції художнього твору у 60—70-х роках ХХ ст. (насамперед літературознавство у вимірі «роль читача»). Загалом акцептувавши модель рецептивного процесу, який враховує цілісність комунікативної системи автор (передавач інформації) — текст твору як знакова система — читач (сприймач інформації), українська теорія спочатку постала у вужчому, порівняно зі світовою, форматі. Адже через максимальне концентрування на проблемі читача-реципієнта, на його здатності не тільки сприймати твір, а й брати участь у конституюванні його змісту були помітно периферизовані питання активності *тексту* як ланки інтелектуально-естетичної комунікації. Однак із часом пізнавальні інтереси дослідників урівноважилися: сьогодні українську рецептивну теорію в її мовознавчому, і літературознавчому вимірі структурують такі поняття, як *актуалізація тексту*, *горизонт тексту*, *конституювання тексту*, *комунікативна визначеність* / *невизначеність тексту* тощо.

Важливо наголосити, що, окреслюючи теоретико-методологічні контури сучасної української рецептивної поетики, Г.Д. Ключек слушно акцентує на національному історико-культурному контексті її становлення [6: 39]. Зокрема, вмотивовано вказує на те, що українська філологічна думка кінця ХІХ ст. багато в чому випередила появу рецептивної теорії, спрогнозувала засадничу ідею рецептивної поетики — модель динамічного сприймання: *зміст твору не дається, а виникає в процесі його сприймання*. Особливо знаковим із цього погляду є трактат І.Я. Франка «Із секретів поетичної творчості».

Ідеї трактату І.Я. Франка «Із секретів поетичної творчості» у вимірі теорії рецепції. Назріла на кінець ХІХ ст. потреба оновити підходи до розуміння природи художнього твору, прагнення виробити цілісні (за сучасною термінологією, інтегративні) методики його аналізу були очевидні для І.Я. Франка. Це переконливо засвідчують ключові ідеї трактату «Із секретів поетичної творчості» — наскільки відомого, настільки й належно не осмисленого з погляду його концептуальної значущості для сучасної гуманітаристики у її найширшому вимірі: літературознавства, мовознавства, психолінгвістики, когнітології, рецептивної естетики та поетики. Тим часом більшість новаторських тез, сформульованих і розвинутих у цій праці, презентують прогресивне не тільки для свого, а й для нашого часу бачення глибинних психологічних механізмів творення й прочитання художнього слова у речіщі *філософії активного сприймання твору* — як *мовно-естетичної комунікації, діалогування автора і читача через текст*.

Цінними для сучасної рецептивної поетики є кілька системно опрацьованих у трактаті принципів:

— опертя теорії сприймання художнього твору, тексту, а відтак і методики його аналізу на здобутки психології, що впливає з усвідомлення необхідності «послугуватися тими методами наукового досліджу, якими послугується сучасна психологія» [10: 78];

— визначення *естетики* й *естетичного*, яке фактично виражає розуміння природи творів мистецтва (передусім словесного) і яке вважають класичним щодо акцентування їхнього позитивного (*ублагородняючого*) впливу на читача: «Естетика — то наука о хороших, особливо в штуці. [...] Хорошим в штуці називається те, що викликає в чоловіці *ублагородняюче* зрушення [...]». Звісна річ, затим, щоб певний твір штуки викликав сильне і потрясаюче зрушення в нашій нутрі, мусить і весь уклад бути на те зверненим, щоб громадити увагу і заняття читача, а не розстрілювати їх» [10: 78—79]. У різних формулюваннях ця думка повторюється неодноразово й послідовно популяризує ідею *активної, впливової природи художнього твору*, його побутування як *тексту*;

— акцентування ролі відчуттів («зміслів») і вражень, а також стимульованих ними уявлень як провідних чинників творення, рецепції й об'єктивної, науково обгрунтованої інтерпретації творів літератури і мистецтва загалом: «в артистичній творчості краса лежить не в матеріалі, що служить її основою, не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас даний твір і якими способами артист зумів досягнути те враження. Уяснивши собі те, ми відразу виходимо з метафізичного туману, із пустої гри абстрактними поняттями і стаємо на полі реальних явищ, доступних для докладної обсервації і експерименту» [10: 179]. Це — принципово важливий момент перетину Франкових поглядів з рецептивною поетикою, для якої цей принцип є засадничим;

— докладний опис *сугестії* як механізму цілеспрямованого «пробудження» у пам'яті й свідомості читача передбачуваної автором інтелектуально-емоційної інформації й моделювання ідеальних умов для *сприймання* твору / тексту. При цьому І.Я. Франко наголошує, що основний інструмент сугестії — художні засоби — є функціонально двоспрямованими, оскільки водночас і виражають задум письменника, і доносять його до читача.

Ідея про вдалий добір засобів, якими поет «передає своїм слухачам і читачам ті зміслові образи, щоб *викликати в їх душах саме таке враження, яке в даній хвили хоче викликати* [тут і далі виділено нами — Г. С.]» [10: 116], є наріжним каменем Франкової концепції сприймання, яку він послідовно розвиває в різних теоретико-практичних напрямках і в трактаті («Не в тім, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він використає і представить їх, *яке враження він викличе при їх допомозі в нашій душі, в тім однім лежить секрет артистичної краси*» [10: 178]; «питання про [...] причини естетичного вдоволення в душі людській, про способи, *як даний автор викликає се естетичне вдоволення в душі читачів або слухачів*» [10: 78]), і згодом у статті «Леся Українка» («Тільки той поет годен зватися правдивим поетом, хто, малюючи нам конкретні і яркі образи, рівночасно вміє торкати ті таємні струни нашої душі, що озиваються тільки в хвилі нашого власного безпосереднього щастя або горя. [...] він розбуджує в нашій душі такі сили і такі пориви, що без нього, може, й довіку дрімали би на дні або піднялись би тільки в

якихсь надзвичайних хвилях» [11: 274]). В останній тезі відчитуємо виразний перегук із тезою О.О. Потебні про те, що «сила твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача або глядача, отже, в невичерпному можливому його змісті. Цей зміст, який проектується нами, [...] дійсно зумовлений його внутрішньою формою, але міг зовсім не входити в наміри митця. [...] *Заслуга митця не в тому мінімумі змісту, який думався йому при створенні, а в певній гнучкості образу, в силі внутрішньої форми збуджувати найрізноманітніший зміст*» [7: 30].

Безумовну актуальність зберігає Франкова думка про часову маркованість сприймання окремих текстів і творчості конкретного автора загалом: «Того самого поета в різних часах дуже різно оцінюють» [9: 12]. Не тільки теоретичні нашарування, а й активне практичне застосування цієї тези засвідчують праці, у яких відбувається оформлення української рецептивної стилістики. Зокрема, переконливий досвід рецептивного аналізу Шевченкових текстів проілюстровано у монографії «Територія мови Тараса Шевченка». Одним із її методологічних стрижнів стало твердження про те, що «інтерпретація Шевченкового тексту — це постійний незавершений процес: нові покоління прочитують Шевченкові тексти в нових суспільних умовах [...], змінюється характер сприймання поетових текстів [...]. Очевидно, час накладає нові вимови і розкриває нове прочитання творів Шевченка» [3: 8].

Вагоме підтвердження цінності ідей трактату «Із секретів поетичної творчості» вбачаємо в тому, що вони синхронізували ритм розвитку української філологічної думки із загальним поступом світової гуманітаристики в напрямку найновішого на той час розуміння психолінгвальних механізмів рецепції, методики вивчення типів та інтенсивності впливу художніх творів на читача. Показові щодо цього типологічні збіги міркувань І.Я. Франка та засновника естопсихології Е. Еннекена (про триєдність естетичного, психологічного та соціологічного ракурсів розгляду твору як взаємопов'язаних і визначальних для досягнення його художньої цілісності; згадаймо, що такий синтезований підхід застосовано в працях І.Я. Франка «Як виникають народні пісні?» й «Тополя» Т. Шевченка), класика герменевтики Г. Гадамера (про поняття *естетичного горизонту* й *горизонту розуміння*¹; про закони перцепції та асоціації), теоретика феноменології Р. Інгардена (про активну роль читача як співтворця твору / тексту в процесі його сприймання), засновників рецептивної поетики Г.Р. Яussa та В. Ізера (про важливість емоційного й естетичного досвіду для сприймання твору / тексту; про механізми ретроспекції та антиципації), ідеолога семіотики тексту У. Еко (про інтерпретативну від-

---

¹ Пор.: «Поетична техніка, оперта на законах психологічної перцепції і асоціації, говорить нам, що се найкраще досягається найпростішими способами, комбінаціями конкретних образів, але так упорядкованими, щоб вони, мов знехотя, торкали найтайніші струни нашої душі, щоб відкривали нам широкі *горизонти чуття* і життєвих відносин» [Т. 31 XXXI: 272].

критість твору і його придатність для множинних тлумачень залежно від індивідуального сприймання, інтелектуального досвіду, смаків, особистих вражень читача, тобто в індивідуальній перспективі). Суголосність названих позицій дуже різна за своєю природою — від засвоювально-креативної, деривативної (Е. Еннекен) до прогностичної (Р. Інгарден, Г. Гадамер, Г.Р. Яусс, В. Ізер, У. Еко).

Масштабну теоретичну розбудову має у трактаті естопсихологічна констатація Е. Еннекена про те, що повноцінне сприймання художнього твору — «сукупності знаків, які свідчать про *духовний світ автора* [виділено нами — Г. С.]» — можливе тільки за умови збіжності емоційних світів автора (імплікує у твір емоції) та читача (розкодовує, розгерметизовує їх з урахуванням власного емоційного досвіду). Пор. відому тезу І.Я. Франка про *сугестію думок і почуттів*, здійснювану через вдалі поетичні засоби для збудження у рецептивній свідомості читача бажаного інтелектуально-емоційного резонансу: «Очевидно, кождий, хто пише, чинить се в тім намірі, щоби піддати, сугестувати другим якісь думки, чуття, виображення. [...] Поет для dokonання сугестії мусить розворушити цілу свою духову істоту, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки в дійсності, але ще й другий раз, репродуктивно, в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити якнайповніше і найінтенсивніше, щоби пережите могло вилитися в слова, якнайбільше відповідні дійсному переживанню; і вкінці попрацювати ще над тим, уже зовсім технічно, щоби ті його слова уложилися в форму, яка би не тільки не затемнювала яркості того безпосереднього переживання, але ще й в додатку [...] *вводили би в неї хвилювання, згідне з її власними споминами*, і таким робом *чинили би прочитане* не тільки моментально пережитим, але рівночасно частиною, *віддуком чогось давно пережитого і похороненого в пам'яті*» [10: 66]. Така логіка роздумів має також паралелі в праці О.О. Потебні «Лекції з теорії словесності», в якій відзначено, що твір художньої літератури конкретизується в уяві читача і тому має стільки змістів, скільки й читачів. За понад півстоліття вона стає методологічним стрижнем теорії відкритого тексту (Р. Барт) та відкритого семіозису (У. Еко).

Варто згадати в цьому контексті й докладно розроблену у трактаті ідею *верхньої* та *нижньої* свідомості як двох сфер зосередження інтелектуально-емоційного досвіду людини, набутого за допомогою *змислів і виображень*. Саме вони визначають особливості індивідуального сприймання, оскільки твір, збагачуючи читача імплікованою в ньому авторською інформацією, «мусить зворушити так само внутрішню істоту читача, вводячи в неї нове зерно життєвого досвіду, нове пережиття і рівночасно зціплюючи те нове з тим запасом виображень та досвідів, які є активні або які дрімають в душі читачевій» [10: 67]. І тут доречно наголосити на прогностичності, далекосяжності наукового мислення І.Я. Франка: теза про значущість досвіду читача для сприймання твору є засадничою для сучасної рецептивної теорії, де артикульована в терміні *естетичний досвід читача*.

На рівні метамови сумірність Франкових переконань із рецептивними й інтерпретативно-стилістичними методиками дослідження художнього тексту конституують наукові поняття *естетика*, *індуктивна естетика*, *перцепція*, *рецепція*, *сприймання*, *тлумачення*, *резонанс*, *чуттєва вібрація*, *горизонт чуття* тощо. Зокрема, розуміння процесу читання як інтелектуально-емоційного урівноваження суб'єкта творення тексту (автора) і суб'єкта сприймання тексту (читача) засвідчують активно вживані в трактаті терміни *сугестія*, *резонанс*, *вібрація* (пор.: «усяке нове зціплення [...] мусить розривати масу старих зціплень, які там були вже давніше, значить, мусить зворушити не тільки чисто розумові, логічні зв'язки, але весь духовий організм, значить, і чуття, що є постійним і неминучим *резонансом* всякого, хоч би й як абстрактно-розумового духового процесу» [10: 66]; сугестія пробуджує в читача «*суголосні тони* як часті якоїсь ширшої мелодії [...], певні тривкі *вібрації*» [10: 66]). Вони прогностично корелюють із терміном В. Ізера *інтерсуб'єктивна погодженість* та сучасною тезою про енергетичний резонанс, що виникає між автором і читачем у процесі читання (сприймання) і є обов'язковою умовою функціонування художнього твору як тексту (Н.А. Кузьміна, О.О. Семенець, О.О. Маленко).

У науковому обігу до кінця ХХ ст. трактат «Із секретів поетичної творчості» був об'єктивований мінімально. Усталене твердження про те, що його повноцінній науковій імплементації став на заваді низький рівень володіння психологічним інструментарієм (або й цілковита його відсутність), недостатньо переконливе. Значно аргументованішою видається причина, яку, за слушним визначенням Г.Д. Ключека, «можна передати метафорою Л. Костенко — *геній в умовах заблокованої культури*. Для порівняння: концепти, що вийшли від членів групи ОПОЯЗ (Б. Шкловський, Б. Ейхенбаум, Ю. Тинянов та ін.) стали складовими світової науки» [6: 42]. Попри те, осмислюючи обшир проблем, розглядуваних у трактаті «Із секретів поетичної творчості», констатуємо: за евристичною цінністю вони не поступаються спостереженням і висновкам теоретиків російської формальної поезики і навіть багато в чому ґносеологічно випереджують їх, демонструючи *когнітивну відкритість* і *пізнавальну гнучкість* наукового мислення І.Я. Франка. Взявши під сумнів непорушні, здавалося б, принципи й підходи до аналізу художнього твору, він знайшов новий шлях до його пізнання, якого не бачили (або тільки фрагментарно бачили) вітчизняні попередники й сучасники і який гармонійно вписувався в інтелектуальне поле тогочасної європейської філософії та філології. Згодом він був чітко проартикульований у постструктуралістських концепціях феноменології, неориторики, рецептивної естетики та поезики (на жаль, без жодних покликань на трактат І.Я. Франка чи згадування його імені).

Теоретично окреслена й практично апробована у трактаті «Із секретів поетичної творчості» концепція прочитання й інтерпретації творів словесного мистецтва імпліцитно містить основні засади рецептивної

естетики та поетики. Осмислені у цьому вимірі базові тези праці підтверджують масштабну наукову прозорливість автора, його чутливість до щойно сформованих і потенційно актуальних методик вивчення тексту.

Евристично-методологічну цінність міркувань І.Я. Франка для теорії рецепції визначило те, що вона: а) переконливо довела необхідність залучення психологічного інструментарію для інтерпретації художнього твору / тексту; б) засвідчила сумірність (а часто й прогностичність) формування національної філологічної думки з європейським контекстом; в) створила передумови формування українського сегмента рецептивної поетики і стилістики й має у ній безпосередні рефлексії.

Формування рецептивної моделі тексту — тривалий у часі й епістемологічно складний процес еволюції та синтезування різноаспектних ідей: від зосередження на психологічних механізмах народження і сприймання твору через феноменологічне розуміння його схематичності чи повноти до однієї з найактуальніших на сьогодні концепцій відкритості тексту. Методологічно визначальним у цьому процесі стало визнання твору / тексту активною ланкою мовно-естетичної комунікації, яке відкрило перспективу розгляду *психоментальних і лінгвоментальних механізмів рецепції*.

Важлива теза рецептивної поетики — акцентування того, що художній твір повноцінно реалізується як *текст* лише в акті його прочитання. До моменту прочитання він існує як знакова система із потенційно прихованим змістом. Розгерметизування цієї потенційної величини відбувається у свідомості читача, в акті сприймання / рецепції. Саме читач надає текстові «реального існування», конституюючи зміст безпосередньо у процесі читання через власну інтерпретацію, відповідно до рівня й особливостей власного інтелектуально-емоційного досвіду.

Для сучасної рецептивної поетики базовим є розуміння особливостей художнього сприймання на засадах урахування психологічних механізмів впливу художнього твору й окремих його засобів на реципієнта через апелювання до його чуттєвого досвіду, до індивідуальної емоційної пам'яті.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Барт Р. Критика и истина // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв. Тракаты, статьи, эссе. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1987. — С. 349—384.
2. Гром'як Р.Т. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття): Посіб. / Р.Т. Гром'як. — Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. — 224 с.
3. Єрмоленко С.Я. «Будеш, батьку, панувати, доки живуть люди..» замість передмови / Територія мови Тараса Шевченка: Монографія [С.Я. Єрмоленко, Г.М. Вокальчук, А.Ю. Ганжа, Л.П. Гнатюк, Г.М. Сютя]; за ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. — С. 6—10.
4. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / В. Ізер // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. — Львів : Літопис, 1996. — С. 263—276.
5. Клочек Г. Поетика і психологія / Г. Клочек. — К. : Знання, 1990. — 48 с.
6. Клочек Г. Трактат Івана Франка «Із секретів поетичної творчості» як предтеча вітчизняної рецептивної поетики / Г. Клочек // Слово і час. — 2007. — № 4. — С. 39—45.

7. *Потебня О.О.* Думка й мова (фрагменти) / Олександр Потебня // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. — Львів : Літопис, 1996. — С. 25—39.
8. *Фізер І.* Школа рецептивної естетики / Іван Фізер // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. — Львів : Літопис, 1996. — С. 261—262.
9. *Франко І.* Задачі і метода історії літератури // Франко І. Твори у 50 т. — Т. 41. — К. : Наук. думка, 1984. — С. 12
10. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості / Іван Франко. — К., 1969. — 191 с.
11. *Франко І. І.* Франко. Твори у 50 т. — Т. 17. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 254.
12. *Яусс Г.Р.* Естетичний досвід і літературна герменевтика / Г. Яусс // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. — Львів : Літопис, 1996. — С. 279—307.
13. *Głowiński M.* Dzieło wobec odbiorcy. Szkice z komunikacji literackiej. Prace wybrane. — Т. 3. — Kraków: Uniwersitas, 1998.
14. *Problemy teorii literatury.* — Т. 2. — Wrocław — Kraków — Gdańsk — Łódź, 1987. — С. 44.

Статтю отримано 15.09.2017

Halyna Siuta

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

TEXT AS THE OBJECT OF STUDYING AND DETERMINATIVE CONCEPT OF RECEPTIVE AESTHETICS AND POETICS

The receptive aesthetics and poetics theories are characterized in the context of the paradigms' studying of the artistic text / creative work renovation, revision of the ideas about the mechanisms of its reception.

The receptive aesthetics and poetics growth is lighted up taking into consideration the European investigators' points of view and Ukrainian sources. In connection with told above it is stressed on the scientific predictability of the ideas of the work by I. Franko "From the secrets of the poetic creation". For modern receptive poetics such ideas are valuable: a) the theory of artistic creative work / text reception, methodology of its analyses must be based on the achievements of psychology; b) the predominating factors of creating and reception of the literary works are author's and reader's feelings and impressions; c) awakening in the reader's consciousness the intellectual and emotional information foreseen by the author creates the ideal conditions for the creative work / text reception; d) understanding of texts and creative activity of the author in the whole depends upon time of their reception.

Proportionality of the Franko's ideas with the receptive methodology of the artistic text investigation is confirmed by the terms aesthetics, inductive aesthetics, perception, reception, interpretation, resonance, etc.

In the intellectual space of modern philology the receptive poetics is represented as an integrative model of the text studying. It foresees the understanding of the peculiarities of the reception based on the taking into account of the psychological and lingual mechanisms of influence of the artistic work on the recipient through the appealing to his individual sensual and emotional experience.

Keywords: *receptive aesthetics, receptive poetic, psychological mechanisms of the reception, lingual and cognitive mechanisms of the reception, treatise by I. Franko «From the secrets of the poetic creation».*

УДК 81'38

Людмила Мялковська

Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

ФІЛОСОФІЯ МОВНОГО ОБРАЗУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО УКРАЇНЦЯ У ПРОЗІ І.С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

---

*У статті здійснено аналіз мовного образу європейського українця-інтелігента в прозі І.С. Нечуя-Левицького. Зафіксовано слововживання **інтелігенція, європейці, народовці, націонали, культурники**, а також атрибутивні словосполучення **інтелігентні люди, інтелігентна людина**, які розширюють художньо-образну парадигму аналізованого мовного образу. Досліджено на-рощування смислової структури концепту інтелігенція через цілий комплекс текстових структур з домінантою 'європейскість'. Окреслено духовний, матеріальний та соціокультурний простір персонажа-інтелігента на трьох рівнях асоціативного образного мислення. Зроблено висновок про те, що поняття української мови, культури, освіти є стрижневими для філософії мовного образу української інтелігенції.*

Ключові слова: історія української літературної мови другої пол. XIX—поч. XX ст., мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького, філософія мовного образу, концепт, смислова структура концепту.

Художньо-мовна спадщина Івана Семеновича Нечуя-Левицького — важлива сторінка в історії української літературної мови другої пол. XIX — поч. XX ст. Створений за чотири з половиною десятиріччя доробок прозаїка надзвичайно багатий у жанрово-тематичному та стильовому вимірах.

В українському мовознавстві є кілька засадничих положень, яким підпорядковані різні аспекти вивчення мови І. Нечуя-Левицького, зокрема, її аналіз як явища історії української літературної мови, як об'єкта лінгвостилістичних студій, як феномену індивідуальної мовотворчості, художнього мовомислення. Нове прочитання художніх текстів письменника пов'язане із сучасною лінгвокогнітивістикою, що поєднує дослідження тексту з вивченням когнітивної і

© Л.М. МЯЛКОВСЬКА, 2017

мовної картин світу, пізнання яких передбачає застосування нових дослідницьких методів. Саме лінгвокогнітивна інтерпретація досліджуваних текстів, оперування поняттями концептів-мотивів, співвідносних із поняттями лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, дає змогу розкрити філософію мови І. Нечуя-Левицького, а також простежити мовний механізм творення концептуального для мовомислення письменника образу *інтелігенції*.

Мова письменника віддзеркалила культурно-історичні події, суспільні настрої названої доби. Художник слова розгортає широку панораму життя тогочасного українського суспільства, звертаючи особливу увагу на зображення представників інтелігентського середовища. Мовні образи інтелігентів — освічених людей, сучасників письменника — у прозових творах І. Нечуя-Левицького: «Причеп», «Хмари», «Над Чорним морем», «Неоднаковими стежками», «Навіжена», «Гастролі», «На гастролях у Микитянах», «Дивовижний похорон» постають у їхніх самохарактеристиках, в оцінках інших персонажів. З одного боку, вони переймаються новими суспільними ідеями, намагаються їх практично реалізовувати, усвідомлюючи себе духовними лідерами й просвітниками народу, а з другого — вони живуть звичайними, буденними клопотами, мріють, закохуються, радіють і сумують ...

У художніх текстах І. Нечуя-Левицького фіксуємо конкретне слововживання *інтелігенція*. До речі, це слово-поняття так тлумачить загально-мовний словник: 'люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури'. Словник української мови в 11 томах ілюструє це значення (серед інших цитат) цитатою І. Нечуя-Левицького: — *На бенкеті була вся наша інтелігенція* (Н.-Лев., IV, 1956, 114), [9 IV: 36].

І хоч слово *інтелігенція* у творах І. Нечуя-Левицького не частотне (зафіксовано 17 відповідних слововживань, які об'єднують і форму *інтелігенти*), проте становить у прозових текстах письменника концептуальний образ, художньо-образну парадигму якого розширює атрибутивне словосполучення: *інтелігентні люди*.

Словосполучення *інтелігентні люди* здебільшого актуалізується у тих художніх текстах, у яких констатуємо моральний стан тогочасного суспільства. Маркерами такої оцінки є відповідні номінації: епітетні характеристики — і емотивно-оцінні, й логічно-видільні. Переважає серед таких номінацій книжна лексика. Ціла система абстрактних понять «вплетена» у синтаксично ускладнені конструкції, якими І. Нечуй-Левицький висловлює думки аналітичного характеру, показові для інтелектуальної прози з розлогими висловленнями-роздумами.

У діалогах персонажів поряд з емоційно-експресивними розмовними структурами спостерігаємо узагальнені оцінки вдачі, діяльності людей, що протиставлені ознакам справді інтелігентних персонажів, пор.: — *Голубчику! не кричїть, бо тепер і стїни й оцї миршавї акацїї слухають. Ви людина палка, щира, одкрита, а цї люде хитрі, потайні. Теперечки навїть*

такі **нікчемні невеличкі людиці**, як, приміром, **Фесенко**, з'їдять вас без солі... Ми втратимо **луччих людей, людей інтелігентних**, і нічого не вдіємо, — обізвався **Мавродін** стиха.

— Невже нам тільки мовчати та дивитися! — обізвався **Комашко** вже тихіше. — Куди не глянь, скрізь бачиш **здирство, нечесність, грубу матеріальність, егоїстичність** [...] [7 V: 249].

У внутрішній мові персонажів — оцінка людей за їхніми діями, типовою поведінкою, що не відповідає ідеальному образу мислячої людини: **Невеселі думи** думав **Комашко**, вертаючись од директора додому; він знав, що директор думає одно, говорить друге, а робить третє. Та чи один же директор? — думав **Комашко**. — Десятки, сотні **інтелігентних людей** думають і роблять так само. Кругом себе бачу я тільки **фальш і машкари**, машкари й фальш, не **ліниство** навіть, а **стидку байдужність** або **гніт** зверху і **задавленість** внизу. Усе виставляє або машкару напоказ, або при-
тайлось, дримає поволі і по неволі **дрімотою мислі**, або ганяється за поживою, за честю. Якийсь **чорний хаос** скрізь бачу я в сучасному житті; **темрява** вкриває наш пишний край і не пускає світу [...] [7 V: 309].

Негативно-оцінна семантика атрибутивних словосполучень **люде хитрі, потайні; нікчемні невеличкі людиці** корелює із відповідним несхвальним рівнем лексико-семантичного наповнення текстових одиниць: **здирство, нечесність, груба матеріальність, егоїстичність, невеселі думи, фальш і машкара** (**машкара** — 'зовнішній вигляд, що приховує справжню сутність когось'), **ліниство, стидка байдужність, гніт, задавленість, дрімота мислі, чорний хаос, темрява**.

Семантика наведених лексем і висловів (текстоситуацій) віддзеркалює тогочасні суспільні настрої, думки про пасивність та бездіяльність людей, які мали б інакше виявляти свою справжню, внутрішню інтелігентність. Словосполучення, що вербалізують позитивну оцінку, у межах конкретного текстового оточення номінують такі риси *української інтелігенції*, пор.: **людина палка, щира, одкрита; луччі люди; люди інтелігентні; сучасне життя; пишний край**.

Вислів *інтелігентна людина* фіксуємо також у мовоописі, за яким можна з'ясувати, якою ж була поведінка персонажа-інтелігента, скласти уявлення про його зовнішність. Характерно, що в таких описах функціонально навантаженими є й інші назви, в яких реалізується та сама сема 'інтелігентність, інтелектуальність', напр.: **Парафієвський** [вчитель школи] завжди дбав за **самопросвітність, любив читати**, скрізь **доставав книжки та журнали**, де тільки можна було їх роздобути. **Чималі розумні карі очі** на блідому заниділому широкому обличчі **надавали** йому **вигляд талановитої інтелігентної людини** [7 VIII: 323].

Мовний портрет української інтелігенції І. Нечуй-Левицький моделює за допомогою назви *європейці*. Це слово з'являється в описі позитивних вражень від освічених людей, які уміють поводити себе у колі інших осіб, рівних собі за соціальним статусом. Пор. оцінні вислови, якими автор характеризує культуру студентів: *Студенти з України й Білорусії*

були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвиттям розуму, і **виглядали** паничками й **європейцями** між грубими великорусами [7 III: 9].

Серед індивідуальних слововживань І. Нечуя-Левицького слово *європейці* не частотне: зафіксовано 5 випадків уживання цієї назви у значенні 'людина високої культури, освіченості' [9 II: 494], проте контексти засвідчують, що назва *Європа*, а також похідний прикметник *європейський* належать до частотних слів художньої мови письменника: кількість зафіксованих слововживань відповідно — 70 і 122.

Принагідно відзначимо, що зафіксовані у «Словарі української мови» (1909 р.) за ред. Б. Грінченка слова *Європа*, *європесць* проілюстровано тільки прикладами із творів І. Нечуя-Левицького, а слово *європейський* подано з цитатою письменника та ілюстраціями з творів інших авторів. Пор. у словнику: **Європа**, пи, ж. Європа. *Ми кланяємося новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледві оце добіраються до нас.* Левиц. [8 I: 466]; **Європесць**, пейця, м. Европеець. *Ми вже стали європейцями.* Левиц. [8 I: 466]; **Європейський**, а, е. Европейській. *Європейські ідеї.* Левиц. [8 I: 466].

Фіксацію лексем *Європа*, *європесць*, *європейський* у реєстрі словника, підтверджену конкретними прикладами з творів І. Нечуя-Левицького, можна пояснити не лише тим, що ці слова в мові письменника, як зазначалося вище, досить поширені та становлять характерну ознаку його індивідуального стилю, а й актуальністю номінованих понять в тогочасній мовній свідомості українців і входженням їх у літературно-писемну мовну практику.

Україна та *Європа*, українська інтелігенція та *європейський світ* — таке поєднання показове для стилю І. Нечуя-Левицького [6]. Особливість його мовомислення полягає в контекстуально-семантичному, асоціативному зближенні цих слів-понять. Для І. Нечуя-Левицького *Європа* — це високий розвиток культури та суспільства, до якого прагне дійти *Україна* та її *інтелігенція*. Підставою для такого твердження є наступний контекст: — **Європа** вийшла з темряви й дійшла високої культурності через науки та просвітність. Нам треба хоч потроху **доганять Європу**, щоб не опинитися далеко позаду, і **піднімать розвиток** сільських і міських мас [7 II: 328].

У мовній картині світу І. Нечуя-Левицького слово-образ *інтелігенція* набуває багатопланового змісту, формує структурований концепт. Нарощування смислової структури цього концепту забезпечується цілим комплексом текстових структур з домінантою '*європейськість*' та трьома рівнями асоціативно-семантичних зв'язків слова-поняття *інтелігент*.

Атрибутивні словосполучення та метафоричні вислови зі стрижневими словами, що окреслюють духовний простір персонажа-інтелігента, становлять перший рівень асоціативного образного мислення, пор.: *європейська культура* [7 V: 175], *європейські принципи* [7 V: 204], *європейські ідеї* [7 II: 131], *вищі європейські ідеї* [7 III: 157]; *сьогоднішні європейські ідеї* [7 II: 140], *просвітні свіжіші європейські ідеї* [7 II: 334], *європейські ідеї й наука* [7 II: 149]; *європейська просвіта*, *європейські ідеї* [7 II: 131]; *азбука*

європейської просвіти [7 I: 200; 7 V: 204], *світ вольної європейської мислі* [7 V: 309], *міра європейських ідей* [7 II: 132], *стежка європейського досяглого розвитку* [7 V: 189], *дорога європейського громадянства* [7 V: 189], *грунт європейського космополітизму* [7 V: 189].

Смислову та асоціативно-образну концептуалізацію поняття *інтелігенція* на другому рівні забезпечують вислови, лексична семантика яких окреслює *матеріальний простір персонажа-інтелігента*, характеризує *різні аспекти його життя*. У межах цієї групи виокремлюємо атрибутивні словосполучення *європейський вигляд* [7 I: 247], *європейський вплив* [7 I: 247], *європейська мода* [7 IV: 76], *європейська цивілізація* [7 IV: 224], *європейська обстава* [7 V: 168], *європейська мебіль* [7 I: 278]. Зміст наведених висловів стосується оцінки матеріального добробуту інтелігенції і популярних на той час суспільних смаків, що виявлялися у формах інтер'єру. Пор. уривок: *Гарно обставила Зося свою кімнату в домі своїх нових батьків! Здавалось, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати! На всіх трьох вікнах своєї кімнати вона [Зося] почіпляла завіси, плетені з тонких білих ниток. [...] Ліжко було застелене червоним шовковим укривалом. Над ліжком висів килим фабрицької роботи, з квітками, багато ближчими до натури [...]. Коло стола, застеленого червоною вовняною з китицями скатертею, стояло чимале крісло, з високою й широкою спинкою, оббите малиною матерією. На столі стояло дзеркало на точених ніжках [...]. На вікнах стояли вазони. Під стіною лисніла політурою нова шафа... Хатина мала зовсім європейський вигляд... Швидко європейський вплив показався на всьому побуті старосвітського дому [7 I: 247]; Він [Балабуха] вперше був в такім домі, де візантійська обстава вийшла з моди й натомість настала в обставі й в усьому мода європейська, де вже одгонилось панством, шляхетством [7 IV: 76]. Як слушно зауважує С.Я. Єрмоленко, «детально описуючи інтер'єри різних помешкань, оповідач зафіксував зіткнення нової європейської побутової культури із патріархальним традиційним українським побутом, народними звичаями» [2: 8].*

Мовний портрет інтелігенції, її інтелектуального життя пов'язаний із актуалізацією таких його реалій, що мають матеріальну й духовну цінність, а також несуть інформацію про рівень освіти, про формування світогляду персонажів-інтелігентів. Напр.: *Нові й цікаві європейські наукові книжки розворушили в молодих нові думки та гадки* [7 II: 333]; *Між тими паперами було багатько писаних і літографованих перекладів нових європейських авторів: Ренана, Бюхнера, Фейєрбаха, Прудона, деякі заборонені цензурою твори Шевченка і багато дечого іншого* [7 II: 138].

Прагматичний потенціал наведених висловів в мові досліджуваних текстів пов'язаний з різними аспектами їх конкретного слововживання. По-перше, ці структури забезпечують формування смислової структури концепту *інтелігенція* за соціокультурним параметром, по-друге, вислів *заборонені цензурою твори Шевченка* подає важливу інформацію про стан соціальної і культурної ситуації в тогочасному українському суспільстві та фактично свідчить про імперську цензурну політику щодо будь-яких

виявів українськості (до речі, як синонім до слова *українськість* мовна практика письменника актуалізує назву *українищина*).

Матеріальний простір персонажа-інтелігента у художніх творах І. Нечуя-Левицького репрезентовано атрибутивними словосполученнями, що містять оцінку культури і побуту цієї групи людей, а також виступають вагомою деталлю у зовнішньому портретуванні інтелігенції, пор.: *європейське убрання* [7 V: 116], *європейська одяжка* [7 I: 246]; *європейський костюм* [7 IV: 234].

Мовний образ української інтелігенції моделюють вислови, змістове наповнення яких стосується характеристики загальноприйнятого порядку, правил гідної поведінки, манер, запроваджених у середовищі освічених людей під впливом європейської культури. Показові щодо цього такі міні-тексти: *Леміщица [...] сиділа мовчки і тільки роздивлялась, як справляють у просвічених людей весілля. Ні одним словом, ні одним незвичайним вчинком вона не скомпромітувала себе в домі, де були заведені європейські звичаї. Українська жєницина [...] має свою природжену вподобу, природжене розуміння делікатного обходіння з людьми і ніколи не поведе себе тривіально між панамі* [7 I: 246]; — *[...] брат моєї мами говорє добре на чотирьох європейських мовах. І мама старається та наймає гувернанток, щоб і ми говорили на трьох мовах* [7 VIII: 375]; — *А ви в неділю приберіться гарненько, причепуріться і втніть візит не степовий, не чумацький, а європейський, сучасний* [7 VI: 24]. Семантичне зближення висловів *дама з розумом і не без просвіти, зовсім європейська дама* простежуємо у контексті, що фіксує характерну для інтелігенції манеру говорити, поводитися, триматися в товаристві, напр.: — *[...] Моя знайома — дама з розумом і не без просвіти: подивитись на неї — зовсім європейська дама; до неї зайшло ще кілька сусід. І подумайте собі, що цілий вечір тільки й було розмови, що за церкви, за монастирі та за чудовні образи, — все розмовляли про чуда од чудовного образа Гербовецької богородиці. Я трохи не вмерла з нудьги!* [7 VI: 26]. У наведеній репліці звертаємо увагу на фразеологічне словосполучення *тільки й було розмови*, функціональне навантаження якого пов'язане з образною характеристикою комунікативної діяльності людини. В індивідуальному слововживанні письменника цей усталений вислів не частотний, автор до нього звертається лише 5 разів. Проте в загальномовному словнику як ілюстрацію до цього фразеологізму використано (серед інших) той самий приклад І. Нечуя-Левицького. Пор.: *Тільки й розмови про (за) кого - що* — хто-небудь весь час говорить про когось, щось. — *Цілий вечір тільки й було розмови, що за церкви, за монастирі* (Н.-Лев., VI, 1966, 26), [9 VIII: 747].

Соціокультурний простір персонажа-інтелігента у художніх текстах І. Нечуя-Левицького окреслюють вислови зі стрижневими словами на позначення міста та його об'єктів, що мають рекреаційне призначення. Це стосується атрибутивних словосполучень *європейське місто* [7 III: 33], *великі європейські городи* [7 V: 132], *великі європейські громадянські парки та садки* [7 IX: 84]. Названі структури утворюють третій асоціативно-семантичний рівень, на якому відбувається нарощування смислової структури

концепту інтелігенція. Пор.: — *Як мені хочеться побачити великі європейські города, постерегти їх життя, не матеріальне тільки, а й життя вище: прогресивний рух думок, соціальний рух, що прокладає стежки до нового прогресивного життя в наступаючих часах* [7 V: 132]; *І мені пригадалися і спали на думку гулянки в великих європейських громадянських парках та садках. Який там шум та гам од розмови, хоч часом трохи й здержаний!* [7 IX: 84].

У досліджуваних творах мовний образ української інтелігенції розгортається, зокрема, через образи *народовців, націоналів, культурників*.

Відзначимо, що в текстах І. Нечуя-Левицького найчастотніше слово *народовці* вживається 19 разів (у формах *народовець* — 6 разів, *народовці* — 13 разів), а слова *націонали* і *культурники* мають відповідно таку частотність: 10 і 5. Що ж до лексикографічної фіксації наведених слів, то «Словарь української мови» (1909 р.) за ред. Б. Грінченка подає назви *народовець* і *націонал* тільки з цитатами-ілюстраціями І. Нечуя-Левицького, напр.: **Народовець**, *вця, м.* Народникъ. *Ми.. носимо народню свиту, бо ми, народовці, стаємо набік народа.* Левиц. Пов.159 [8 II: 516]; **Націонал**, *ла, м.* Національ. Левиц. Пов. 159 [8 II: 532]. Ілюстрацію вживання слова *культурник* у текстах письменника подає Словник української мови в 11 томах, пор.: — *Треба б нам поговорити про національні й просвітні справи, щоб негайно ставать до праці, коли вже нас продражнили «культурниками»* (Н.-Лев., I, 1956, 621), [9 IV: 396].

Народовці, націонали, культурники — це люди інтелектуальної праці, представники нової для того часу соціальної групи, яка у своїх прогресивних поглядах відстоювала актуальне для українців питання національної ідентичності, дбала за збереження самобутньої культури, мови.

Для І. Нечуя-Левицького як для «пропагандиста української національної ідеї» [1: 383] українська мова була живим зв'язком з українськістю, була дієвим, оптимальним інструментом зв'язку інтелігенції з народом.

Українська мова — це наскрізний концепт, константа, що найтісніше пов'язана з інтелектуальним простором персонажа-інтелігента. Тому у моделюванні образу української інтелігенції конструктивну роль відіграють текстові структури *любити українську мову, говорити по-українській, вивчити українську мову, культура української мови*, що є носіями таких сем: 'мова — спілкування', 'мова — ознака національної ідентичності'. Пор. соціокультурну характеристику персонажів: *Комашко, син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українську мову, бажав щастя й добра своєму народові* [7 V: 131]; *Мавродін був родом з-під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був грек, а мати українка. Він вмів говорити по-українській, зріс серед українського народу й звик до його. Як народовець він присвятив себе на службу українському народові* [7 V: 132]; *Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила добре українську мову, стала націоналкою, робила просвітне діло завзятує й мала добрий вплив на школу за поміччю народної мови* [7 V: 312]; *[...] ви маєте діло з культурниками, — сказав [...] Комашко. — Наше діло культура, просвіта й добро нашого краю, культура української мови й літератури* [7 V: 279].

У тексті знаходимо тлумачення про *народовців, націоналів*, де реалізується концептуальний для мовомислення письменника асоціативно-семантичний зв'язок *українська інтелігенція, українська мова і народ*: — **Націонали й народовці** — то тепер такі молоді люди, **котрі говорять українською мовою, хочуть, щоб і жінки й діти говорили тією мовою, хочуть злитись з народом... просвічують темний народ і піднімають його морально й матеріально** [7 II: 252].

Персонажі творів І. Нечуя-Левицького розмірковують про свою суспільну роль у популяризації ідеалів народництва. Такі розлогі міркування мають виразний публіцистичний характер, їм властивий популярний, чіткий виклад. Маркери публіцистичності наявні в ампліфікованих текстових структурах із займенниками *ми, наш (ми носимо, ми протестуємо; наша свита, наша національність, наша мова, наша література, наше життя, наш народ, наше добро)*. Відверта, неприхована оцінність міститься також у висловах з прикметником-епітетом *чужий (чуже панство, чужа мова, чужа віра)*. Колорит публіцистичності створюють і книжні, і розмовні висловлення. Пор. такий монолог: — *Ми, тату, носимо народну свиту, бо ми **народовці**, стаємо на бік народу; ми **націонали!** Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу всіх чортів і бісів, які тільки посміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ!..* [7 II: 136].

Отже, стрижневими для мовного образу української інтелігенції були поняття української мови, культури, освіти. Філософія такого мовного образу виявляє зафіксовані в текстових структурах, у конкретних оцінних висловлюваннях персонажів І. Нечуя-Левицького протиставлення, з одного боку, європейської культури з її цінностями, ідеалами, а з другого — темноти, тиску великодержавного деспотичного панування, що гнобило українську культуру, мову, науку, і спонукало європейських українців до активної культурницької діяльності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Герасимова Г.П. Нечуй-Левицький Іван Семенович / Г.П. Герасимова // Енциклопедія історії України: Т. 7. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2010. — С. 382—383.
2. Єрмоленко С. Етнокультурний і соціальний зміст художньої оповіді Івана Нечуя-Левицького / С. Єрмоленко // Культура слова. — К., 2013. — Вип. 79. — С. 6—15.
3. Єрмоленко С.Я. Ословлений український пейзаж і портрет у творах І. Нечуя-Левицького / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. — К., 2009. — С. 119—130.
4. Єрмоленко С. Філософія мови Тараса Шевченка / С. Єрмоленко // Українська мова. — 2014. — № 2 (50). — С. 3—18.
5. Мялковська Л.М. Лексико-асоціативне поле «інтелігенція» в мові творів І. Нечуя-Левицького / Л.М. Мялковська // Лінгвістика : [зб. наук. праць]. — Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. — № 2 (20). — С. 208—215.
6. Мялковська Л. «Ми вже зовсім стали європейцями ...» (образ інтелігенції у творах І. Нечуя-Левицького) / Л.М. Мялковська // Культура слова. — К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2010. — Вип. 72. — С. 81—87.

7. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: [у 10 томах] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 1—9.
8. Словарь української мови : У 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907—1909.
9. Словник української мови: В 11 т. / За ред. І.К. Білодіда — К. : Наук. думка, 1970—1980.

Статтю отримано 22.02.2017

Liudmyla Mialkovska

Lutsk National Technical University, Lutsk

PHILOSOPHY OF LANGUAGE IMAGE OF A EUROPEAN UKRAINIAN IN I.S. NECHUY-LEVYTSKY'S PROSE WORKS

The article attempts to reveal the philosophy of language image of a European Ukrainian intellectual in prose works of I.S. Nechuy-Levytsky. The specific usage of the *intellectuals* in the studied texts are fixed and attribute phrases *intelligent people*, *intelligent person* that extend artistic and figurative speech paradigm of the analyzed language image are also reported. I. Nechuy-Levytsky shows the language portrait of the Ukrainian intellectuals using the name Europeans.

This word appears in the description of positive impressions of educated people. In the writer's language picture of the world a word-image *the intellectuals* gets multidimensional content, generates structured concept. The increment of semantic structure in this concept is ensured by complex text structures with a dominant 'Europeanness' and by three levels of associative and semantic links of a word-concept *intellectual*. Attributive word combinations and metaphorical expressions with key words that define *the spiritual space of the character-intellectual* are the first level of associative imaginative thinking. Semantic and associative and imaginative conceptualization of the notion of *the intellectuals* on the second level are provided by statements the lexical semantics of which defines *the physical space of the character-intellectual*. Patterns that represent *the socio-cultural space of the character-intellectual* form the third associative semantic level. In studied works the language image of *the Ukrainian intellectuals* unfolds through images of *populists*, *national people*, *cultural people*. Also concepts of Ukrainian language, culture and education are pivotal to the language image of the Ukrainian intellectuals. It is determined that the philosophy of such a language image reveals recorded in text structures, in specific estimated statements of characters of I.S. Nechuy-Levytsky oppositions, on the one hand, of European culture with its values, ideals, and on the other hand — the darkness, the pressure of great despotic domination that oppressed Ukrainian culture, language, science, and led European Ukrainians to active cultural activities.

Keywords: history of Ukrainian literary language of the second half of XIX — the beginning of XX centuries, language of I.S. Nechuy-Levytsky's prose works, philosophy of language image, concept, concept semantic structure.

Мовна мозаїка

ШРІ-ЛАНКА чи ШРИ-ЛАНКА?

Правопис цієї географічної назви досі спричиняє суперечки. Спочатку писали *Шрі-Ланка*, бо так її було зареєстровано в «Класифікації країн світу». Так подавали цю назву й орфографічні словники української мови та довідники. І лише в дев'ятому виданні «Українського орфографічного словника» зафіксовано назву *Шри-Ланка*. По-стало питання: «Яка із цих двох назв правильна?». На підставі правила, за яким **и** пишемо «у географічних назвах із звукосполученням **-ри-** перед наступним приголосним (крім **й**)» (див.: «Український правопис», § 90, 5 а), 4), потрібно писати *Шри-Ланка*. У цій географічній назві **и** вжите в середині слова (а не в кінці, як дехто вважає), що за-свідчує дефіс між його двома частинами.

Отже, правильно писати **ШРИ-ЛАНКА**.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'33

Василь Старко

Східноєвропейський національний університет

імені Лесі Українки, м. Луцьк

КОМП'ЮТЕРНІ ЛІНГВІСТИЧНІ ПРОЕКТИ ГУРТУ R2U: СТАН ТА ЗАСТОСУВАННЯ

У статті розглянуто низку комп'ютерних лінгвістичних проектів, що їх гурт r2u розвиває для української мови: словникові вебсайти r2u.org.ua й e2u.org.ua, Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ), що його покладено в основу повнотекстового пошуку в українській Вікіпедії, засіб перевіряння орфографії, граматики й стилю «Правописник LanguageTool» та Браунський український корпус (БрУК). Подано огляд цих проектів, проаналізовано їхні особливості, описано поточний стан та окреслено потреби користувачів, що їх вони покликані задовольнити. У статті наведено посилання на онлайніві ресурси, де можна безпосередньо скористатися напрацюваннями гурту r2u. Зроблено висновки щодо можливостей застосування результатів цих проектів та перспектив їхнього розвитку.

Ключові слова: комп'ютерна лінгвістика, автоматичне опрацювання природної мови, комп'ютерна лексикографія, корпусна лінгвістика, корпус, r2u, електронний словник, ВЕСУМ, Вікіпедія, Правописник, LanguageTool, Браунський корпус, БрУК.

У нинішню епоху стрімкого розвитку інформаційних технологій зростає потреба в засобах автоматичного опрацювання природної мови та в оперативному доступі до значних масивів мовних даних, зокрема в машиночитному форматі [9], [10], [25]. Гостро актуальним є формування комп'ютернолінгвістичної «екосистеми» для української мови — інструментарію й мовних даних, що їх фахівці створюють і удоступнюють іншим дослідникам, розробникам і програмувальникам. Без такої екосистеми чимало проектів доводиться починати «з нуля» й важко уникнути дублювання роботи, наприклад, укладання словника слово-зміни, який виявляється доконечно потрібним для багатьох завдань. Деякі важливі елементи цієї екосистеми вже

© В.Ф. СТАРКО, 2017

створено, наприклад, комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови (роботу над ним розпочато ще наприкінці 1980-х років під керівництвом Н.Ф. Клименко в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні й згодом продовжено в Інституті української мови НАНУ) [10], комп'ютерний фонд інновацій у сучасній українській мові (Інститут української мови НАНУ, керівник Є.А. Карпіловська) [12], доробок лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (керівник Н.П. Дарчук) [20] та інші, однак багатьох ресурсів ще бракує. На заповнення цих прогалин у комп'ютерній лінгвістиці і комп'ютерній лексикографії й спрямовано працю гурту r2u. У статті йтиметься про такі ресурси й засоби: словникові вебсайти r2u.org.ua та e2u.org.ua, Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ), засіб перевіряння орфографії, граматики й стилю «Правописник LanguageTool» і Браунський український корпус (БрУК).

Почнімо з короткої історичної довідки. 10 років тому кількох не знайомих між собою людей об'єднала ідея повернути українству заборонений до вживання, вилучений з обігу та з бібліотек [19: 74], частково знищений, а частково замкнений у радянські спецхрани академічний «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова (1924—1933, далі РУС) [29]. Цей багатющий словник став стрижнем сайту r2u.org.ua та рушієм і мірилом дальшої праці гурту. Першим кроком стало сканування РУСа — за сприяння Михайлини Коцюбинської, яка допомогла отримати доступ до паперового видання, це зробив київський книжник Валентин Кульков. Через Віктора Кубайчука та Ольгу Кочергу електронна копія віднайденого словникового скарбу дійшла до зацікавлених фахівців, зокрема долучився директор видавництва «К.І.С.» Юрій Марченко, його колега Олександр Телемко, який зробив електронний текстовий файл РУСа, та програмувальник і комп'ютерний лінгвіст Андрій Рисін. До цього ядра гурту, що географічно розташувався в трикутнику Київ-США-Луцьк, долучалося на різних етапах і в різних проектах чимало осіб, яких тут годі перелічити. Першим результатом співпраці став, 2007 року, вебсайт r2u.org.ua, де викладено електронний варіант РУСа із повнотекстовим пошуком і можливістю завантажити текстовий pdf-файл словника. Онлайнова версія стала можливою завдяки гранту від Наукового товариства імені Шевченка у США з Фонду ім. Івана Романюка. Аббревіатура-назва сайту r2u (англ. *Russian to Ukrainian*, тобто з російської на українську) окреслювала його спрямування: з часом додати ще низку лексикографічних раритетів та ретельно опрацьованих високоякісних словників. Згодом постав споріднений вебсайт e2u.org.ua з низкою потужних англійсько-українських та українсько-англійських словників. Паралельно тривала робота над словником словозміни української мови (нині ВЕСУМ), який ліг в основу «Правописника» і дав поштовх створенню БрУКу. Всі ці проекти нині активно розвиваються.

1. Словниковий сайт r2u.org.ua

Найцінніший словник сайту — це, безумовно, РУС. Це останній лексикографічний опис української мови до початку кампанії російщення й «злиття мов» у підрадянській Україні. РУС уклали й зредагували фахівці найвищого класу, однак вже навіть тоді вони зазнали утисків і переслідувань. Внаслідок компартійного тиску 1/5 частину надрукованого словника (*наднять*) було перероблено, а четвертий том словника знищено в усіх формах, попри те, що редакційна колегія цілком підготувала його до друку [40]. Після цього радянська влада заборонила словник і вилучила його з продажу та бібліотек. Нові настанови укладання словника викладено в кінці другого тому РУСа — їхня суть зводиться до того, щоб «не допуститися в цій його частині шкідливих буржуазних і націоналістичних тенденцій попередніх випусків», «подавати поширені міжнародні слова і терміни в їх інтернаціональній формі, не перекладаючи їх штучно, без потреби на українську мову» [29: 1052—1054]. І навіть у такій частково пониженій і понівеченій формі РУС розкриває подиву гідне багатство української мови. У 1950-х роках Ю. Шевельов назвав його «найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови» [46: 12]. У наш час Є.А. Карпіловська, О.Д. Кочерга та Є.В. Мейнарович так оцінюють значення РУСа: він «є не лише найґрунтовнішим натепер російсько-українським словником, а й джерелом питомої української лексики, взірцевих словотворчих моделей, мовних конструкцій та усталених висловів, зразків запозичування іншомовних слів та їх адаптування до системи української мови. Він не лише не застарів, а по глибшому вивченні напевне постане як найповніше й найдокладніше сучасне лексикографічне джерело, що його значення для дальшого розвитку української мови важко перебільшити» [11: 115].

Онлайнова версія з гнучким пошуковим інтерфейсом дає змогу використовувати цей словник не лише для російсько-українського перекладу, а, наприклад, для пошуку слів, близьких за значенням чи формою. Приміром, пошук на слово *блищати* видасть такі синоніми: *блискотіти, виблискувати, вилискувати, зоріти, горіти, ясніти, світити, сяяти*; (про рівну й гладку поверхню) *вилискувати, лисніти, лиснитися, лощитися*; (мінливим світлом, блиском) *грати, вигравати, мигтіти, жахтіти, брєніти, леліти*; (коли-не-коли, місцями) *блискати, поблискувати, полискувати*; (загорятися й гаснути) *блимати, бликати*. Пошук на *тель серед «українських слів без цитат» видає десятки слів із суфіксом *-тель*, зокрема таких, що їх годі знайти в сучасних словниках: *воскреситель, всесотворитель, відновитель, гоїтель, землерушитель, зачатєль, зловчитель, звіститєль, сповіститєль, вибавитель, вивіритєль, миритель, світоправитель* тощо. Загалом РУС містить значний шар питомої, однак призабутої (зокрема внаслідок втручання сумнозвісних позамовних чинників) лексики, що може стати джерелом збагачування сучасної мови. Перші ґрунтовні дослідження в цьому напрямі засвідчують відродження цієї лексики [13], [23], [45]. Втішає той факт, що завдяки сайту r2u та недавньому перевиданню першого тому в паперовому форматі [30] РУС не лише по-

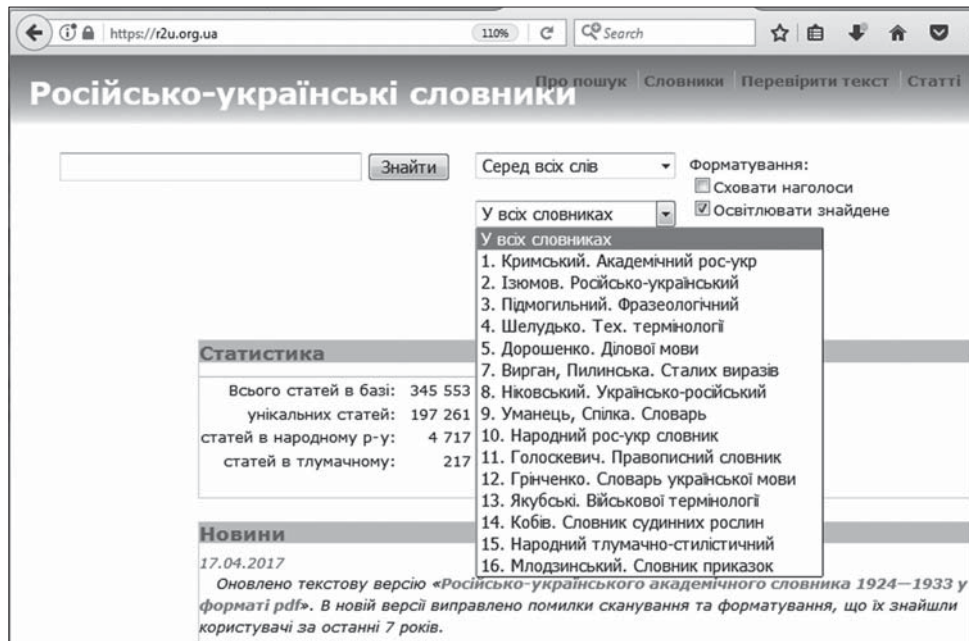

Рис. 1. Перша сторінка сайту r2u.org.ua

вернувся до активного обігу, а й стає об'єктом докладних лінгвістичних досліджень [3], [26], [33], [35], [42], [43]. Дослідники навіть роблять важені спроби реконструювати втрачений 4-й том словника [44].

Словники сайту r2u стають у пригоді не лише мовознавцям, вчителям і викладачам української мови, студентам, а й перекладачам не з російської мови. Річ у тім, що нерідко трапляється ситуація, коли складно дібрати влучний відповідник до англійського, французького чи іншого чужомовного слова або вислову, а словники між цими мовами й українською не подають достатньої кількості відповідників. Тоді пошук на r2u (за російським чи українським словом, або ж кількарізний пошук за різними словами) може привести перекладача до шуканої одиниці чи підказати влучний відповідник. Наприклад, автор цих рядків постійно і з великою користю послуговувався ресурсами r2u під час перекладу автобіографії Нельсона Манделі з англійської на українську мову [21].

До бази сайту r2u внесено загалом 16 словників загальним обсягом 345 тис. словникових статей, із яких майже 200 тис. унікальні. Абсолютна більшість словників російсько-українські й належать до періоду українізації [32]. З давніших словників подано двічі вичитаний «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка та «Словарь російсько-український» М. Уманця (М.Ф. Комарова) й А. Спілки. В базі сайту є й сучасний словник Юрія Кобіва, що містить тисячі народних назв рослин [14], а також «Українсько-російський словник» А. Ніковського 1927 року та «Правописний словник» Г. Голоскевича 1929 року. Своєю лексикографічною колекцією сайт завдячує, зокрема, тим, хто переводив словники з оригіналу в електронну форму, — насамперед Вікторіві Кубайчуку.

Добірка на сайті таких цінних словників, як академічний РУС, «Російсько-український словник сталих виразів» І. Виргана та М. Пилинської [7], «Російсько-український фразеологічний словник» В. Підмогильного й Є. Плужника [31] та «Практичний російсько-український словник приказок» Г. Млодзинського (за ред. М. Йогансена) [27], слугує прекрасним ресурсом з української фразеології.

Переважно більшість словників користувачі можуть звантажити собі у формі текстових pdf-файлів зі сторінки «Словники» [32], однак досвід показує, що набагато зручніше й швидше користуватися пошуком на сайті, адже він виводить результати пошуку послідовно з кожного словника в базі. До того ж, у розділі «Словники для звантаження» [36] викладено електронні копії (зображення) кільканадцяти словників, що ними можна користуватися офлайн. Це словники української мови П. Білецького-Носенка й Д.І. Яворницького, «Стилістичний словник» І. Огієнка, «Словник чужомовних слів, виразів і приповідок» О. Скалозуба [34], низка термінологічних словників. Однак навіть найбільша колекція словників не може задовольнити всіх потреб користувачів. Тут на допомогу приходить форум сайту, де можна отримати мовні консультації, поради щодо вибору відповідника, обговорити складні питання слововжитку, запропонувати свої варіанти перекладу тощо. На основі дописів зареєстрованих користувачів форуму поповнюється сучасний «народний» російсько-український словник. Народним його названо через те, що забраклі статті й відповідники пропонують самі користувачі сайту. Після обговорення на форумі (інколи досить докладно і з посиланнями на текстові джерела) статтю в словник додає редактор. У такий спосіб мовці долучаються до лексикографічного опису гостроактуальної лексики, якої часто бракує в паперових словниках.

У розділі «Про пошук» описано, на що слід звертати увагу, формуючи пошукові запити на сайті. Високу гнучкість пошуку забезпечують символи заміни, що їх можна використовувати в пошукових запитах: ? замінює будь-яку одну літеру (наприклад, на запит *клас?* буде знайдено *класу, класі* тощо), а знак зірочки * замінює нуль або більше літер (*клас** — *клас, класу, класі, класом, класами, класний, класи, класифікація* тощо).

На сайті втілено елементи інтерактивності: це не лише форум, а й можливість відсилати адміністраторам звіти про помічені помилки. Такий зворотний зв'язок дає змогу періодично очищати словники від помилок. Завдяки прискіпливому добору високоякісних словників сайт *г2u* належить до найпопулярніших словникових інтернет-ресурсів України, опрацьовуючи близько 1,5 млн запитів на рік із понад 70 тис. різних ІР-адрес, і ці показники постійно зростають.

2. Словниковий вебсайт *e2u.org.ua*

Як вказує назва (*e2u* — *English to Ukrainian*), цей ресурс покликаний задовольнити потреби переважно в англійсько-українських словниках. На відміну від *г2u* тут викладено сучасні словники.

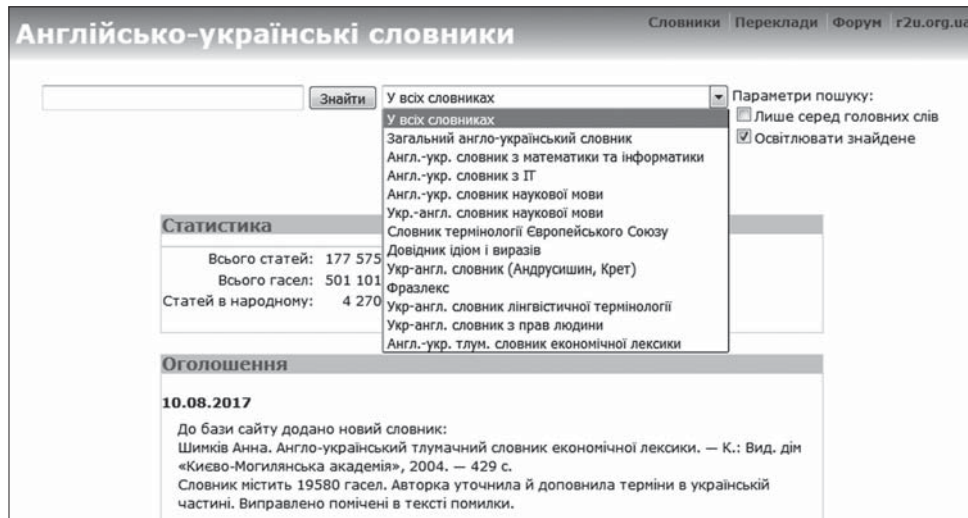

Рис. 2. Перша сторінка сайту e2u.org.ua

Словникова колекція сайту складається з фундаментальних термінологічних словників, що містять великий відсоток загальномовної лексики, а також фразеологічних та загальних словників. Поданий на сайті «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки)» О. Кочерги та Є. Мейнаровича [17], що містить понад 280 тис. гасел у двох частинах, — це один з найбільших термінологічних словників України. До бази сайту внесено й ґрунтовні сучасні термінологічні словники в галузі математики та інформатики [22], економіки [47], лінгвістики [15]. Викладено також великий діаспорний українсько-англійський словник К. Андрусишина й Я. Крета на 133 тис. гасел. На основі запитів користувачів триває укладання «народного» англійсько-українського словника (понад 4 тисячі ретельно опрацьованих статей): помічаючи прогалини в наявних на сайті словниках, користувачі пропонують і обговорюють нові статті на форумі, а редактор (Андрій Рисін) укладає їх, спираючись, зокрема, на сучасні тлумачні словники англійської мови й англійсько-українські словники. Окрім того, сайт автоматично веде статистику запитів із нульовим результатом (у словниках нічого не знайдено). Найчастотніші з них вказують на те, яких статей найбільше бракує користувачам, і редактор згодом додає їх до народного словника. Поповнюється новими статтями англійсько-український фразеологічний словник (Фразлекс). У найближчих планах — додання нових словників, зокрема фундаментального енциклопедичного словника з хімії [24]. Наразі словникова база сайту нараховує сумарно понад 500 тис. гасел.

3. Правописник LanguageTool

На платформі languagetool.org створено засоби перевіряння орфографії, граматики й стилю для 28 мов. Гурт r2u розвиває український модуль під назвою «Правописник», що нині містить замалім 500 правил. Основну

частину роботи в цьому напрямку виконує Андрій Рисін. Модуль спи-рається на чинний правопис, у його основі лежить словник на 300 тис. лем, що дає змогу перевіряти тексти різної тематики й рівня складності, а також список понад 3 тис. однослівних покручів із варіантами виправлення. Перш ніж додати правило до модуля, гурт тестує його на корпусі текстів обсягом понад 100 млн словоформ і вишліфовує на основі отри-маних результатів. В основу правил перевіряння покладено принцип точного розпізнавання: правило спрацьовує лише тоді, коли можна з певністю твердити про наявність помилки в тексті. З погляду користу-вача це вигідно відрізняє «Правописник» від подібних засобів, що за-стосовують принцип широкого охоплення: правило спрацьовує в усіх місцях потенційних помилок, наприклад, щоразу на слові *даний*, неза-лежно від того, чи правильно його насправді вжито в реченні. «Право-писник» перевіряє різні типи помилок: орфографічні, пунктуаційні, граматичні, стилістичні й логічні. Введений текст він автоматично роз-биває на речення, речення — на лексеми (числа, пунктуаційні знаки), до кожного слова встановлює його лему (проводить лематизацію) й гра-матичні ознаки (наприклад, іменнику надає теги частини мови, роду, числа й відмінка). Проведений у такий спосіб морфологічний аналіз дає змогу гнучко застосовувати розроблені правила, охоплюючи ними всі словоформи потрібного слова. Коли спрацьовує одне з таких правил, засіб виводить на екран повідомлення про помилку, короткий опис та пропозиції виправлення.

Наведемо приклади до кожного типу правил:

мовні покручі: *рани заживають* (замість *загоюються*), *присвоїти* (за-мість *надати*) *звання*, *грецький* (замість *волоський*) *горіх*, *користуватися* *попитом* (замість *мати попит*), *переводити* (замість *переказувати*) *гроші*;

граматичні помилки: *згідно чого* (згідно з чим), *навчати чому* (чого), *завідувач чим* (чого);

логічні помилки: *30 лютого*;

орфографічні помилки: *сmt.* (зайва крапка в скороченні), *гривна* (*гривня*);

пунктуаційні помилки: *почервоніти, як рак* (зайва кома), *Ви мабуть знаєте* (вставне слово не виділено комами);

Перевірити

31 квітня він прийняв участь у забігу на 20 км. й попри сильну біль у м'язах виграв у семиста суперників. Наша команда отримала загалом три приза. Ми тренуємося по суботах.

Хоча існуючий закон недосконалий, вона все рівно подала свою кандидатуру на виборчу посаду.

Рис. 3. Приклади різних типів помилок на сторінці «Правописника» <http://r2u.org.ua/check>

існуючий - помилкове слово, виправлення: що існує, чинний, теперішній, наявний, присутній, реальний, заведений.
що існує
чинний
теперішній
наявний
присутній
Пропустити цю помилку
Examples...

Рис. 4. Приклад пояснення помилки

стилістичні помилки: *більш світліший (світліший)*, *о одинадцятій* (порушення правил милозвучності), *виборна кампанія, виборча посада* (плутання паронімів), *головний пріоритет* (плеоназм).

Скористатися «Правописником» можна в кілька способів: на сайтах languagetool.org/uk/ та <http://r2u.org.ua/check>, встановивши додаток у браузері «Фаєрфокс» та «Хром» чи в програму «ЛібреОфіс». Існують також додатки для документів Гугла й текстового редактора «Ворд». Принцип роботи засобу такий: вставлений або виділений текст надсилається на сервер, обробляється (але не зберігається на ньому) й повертається користувачеві разом зі звітами про помилки. Виняток — додаток до «ЛібреОфіс», що працює в автономному режимі.

У повідомленнях про деякі помилки подано гіперпосилання на онлайнівні ресурси з докладнішим поясненням, наприклад, на книжку Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» [2]. Завдяки цьому «Правописник» виконує й освітню функцію, сприяючи підвищенню мовної культури користувачів. Засіб також сигналізує користувачеві, що слово написано згідно з альтернативним правописом. Таке повідомлення з'являється, приміром, до слів *проект, радости, діагональ* тощо. Вилловлює він і мішанину розкладок клавіатури, коли замість українських літер вставлено латинські — така заміна не помітна для людського ока, але збиває алгоритми машинного опрацювання мовних даних, зокрема під час пошуку.

Користувачі засобу мають змогу сформулювати власні правила й відіслати їх на розгляд. Розробники постійно поповнюють набір правил, зокрема додають важкоформалізовані правила перевіряння узгодження між словами в реченні. Завдяки доступності, гнучкості й опертю на великий, постійно поповнюваний словник «Правописник» допомагає редакторам, перекладачам, студентам і всім, хто працює з текстами, не лише позбутися багатьох помилок, а й глибше опанувати багатства української мови.

Отже, «Правописник» — це зручний електронний засіб контролю якості українських текстів, систематизації й практичного застосування мовностилістичних правил, підвищення грамотності й мовної культури. За умови масового й систематичного користування він здатен заощадити час і зусилля багатьох редакторів, коректорів й авторів текстів.

4. Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ)

В основі багатьох засобів автоматичного опрацювання природної мови лежить словник словоформ. У мовах аналітичного типу він може мати форму списку повних словоформ, однак для мов із високим ступенем флективності, до яких належить й українська, оптимальна будова словника — це зазвичай список лем із кодами словозміни, на основі яких генеруються всі потрібні словоформи. Саме такий підхід використано у ВЕСУМі. Докладному розгляду цього лексикографічного ресурсу буде присвячено окрему статтю під назвою «Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ) як засіб NLP для української мови», яку ми плануємо невдовзі опублікувати, тому тут обмежимося коротким оглядом основних особливостей.

Починаючи від 1990-х років, ВЕСУМ пройшов довгий шлях від словника для перевіряння орфографії у відкритій операційній системі «Лінукс» до сучасного електронного словника лем, словоформ і граматичних ознак (тегів) у машиночитному форматі. З обсягом 316 тис. лем, з яких генеруються понад 4 млн словоформ, ВЕСУМ — найбільший словник такого типу для української мови. Усі виходові дані проекту викладено у вільному доступі онлайн [5]. Словник використано для забезпечення роботи «Правописника», для морфологічного аналізу в Браунському українському корпусі (про це нижче) та в інших проектах із комп'ютерної лінгвістики, зокрема для побудови векторів слів [28]. У червні 2017 р. за допомогою нового українського аналізатора на основі ВЕСУМу переіндексовано базу пошуку української Вікіпедії. Якщо раніше тут застосовували змодифікований російський аналізатор з неуніканими прогалинами в пошуку, то тепер у результатах виводиться шукане слово в усіх його словоформах.

У роботі над словником гурт r2u спирався передусім на ґрунтовний «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» колективу авторів під керівництвом В.І. Критської та за редакцією Н.Ф. Клименко [18], залучаючи й інші джерела [1], [6], [37]. Теоретичні підвалини забезпечила академічна «Теоретична морфологія української мови» І. Вихованця і К. Городенської [8]. ВЕСУМ характеризують такі ключові особливості: 1) компактна система кодів відмінювання та тегів слів; 2) охоплення аббревіатур і скорочень; 3) подання альтернативних правописних варіантів, рідковживаних слів і форм; 4) понад 47 тис. власних назв, зокрема 22 тис. прізвищ (українських та часто вживаних іноземних), 3 тис. імен та географічні назви, запроваджені внаслідок декомунізації; 5) подання nereкомендованих слів (активних дієприкметників, невдалих кальок тощо)

та варіантів їх заміни; 6) відкритість проекту. Словозміну у ВЕСУМі зреалізовано з використанням таких компонентів: 1) словник лем із кодами парадигм; 2) правила генерування словоформ на основі цих кодів; 3) програмова логіка генерування словоформ; 4) винятки.

Жоден словник не здатен охопити всіх можливих слів, проте електронний формат ВЕСУМу дав змогу впровадити так зване «динамічне тегування», коли засіб розпізнає певні типи слів у реченні за шаблонами замість шукати їх у списку лем. Цей підхід застосовано, зокрема, до таких класів слів: 1) деякі складні прикметники (наприклад, *125-та, австро-німецький*); 2) прислівники на *по-* (наприклад, *по-чилійськи, по-чилійському*); 3) складні іменники (*лікар-гомеопат, місто-герой*); 4) слова з частотними формантами *арт-, інтернет-* тощо (близько 400 формантів). Точність розпізнавання таких типів слів (в усіх відмінкових формах) за допомогою динамічного тегування становить близько 95%. Легко бачити, що простим переліком такі слова в словнику задати важко та й навряд чи доцільно.

ВЕСУМ виконує завдання морфологічного аналізу й синтезу. Синтез передбачає генерування усіх словоформ певної лем, а аналіз полягає в лематизації (зведенні словоформи до лем) й присвоєнні цій словоформі відповідних граматичних тегів. Наприклад, словоформа *розумієте* лематизується до *розуміти* й дістає перелік граматичних тегів *verb:imperf:pres:p:2*, тобто дієслово, недоконаний вид, теперішній час, множина, друга особа. Відповідно, під час синтезу з лем *розуміти* генеруються словоформи з такими ланцюжками тегів:

розуміти *verb:imperf:inf*
розумій *verb:imperf:impr:s:2*
розуміймо *verb:imperf:impr:p:1*
розумійте *verb:imperf:impr:p:2*
розумію *verb:imperf:pres:s:1*
розумієш *verb:imperf:pres:s:2*

Отже, ВЕСУМ не лише перевіряє орфографію, граматичну правильність і стилістичну витриманість тексту, а й слугує для забезпечення повнотекстового пошуку (у Вікіпедії та на інших платформах) і є ключовим складником проектів у галузі комп'ютерної лінгвістики. Від інших таких словників він відрізняється насамперед форматом (машиночитний, вільно поширюваний), ширшим охопленням лексики (зокрема власних назв) і динамічним характером (постійно поповнюється). На часі є забезпечення зручного доступу до ВЕСУМу як до довідкового джерела: з цією метою на сайті r2u плануємо створити користувацький інтерфейс словника, який виводитиме на екран всю парадигму шуканого слова.

5. Браунський український корпус

Браунський корпус (*англ.* Brown Corpus), що його створили В. Нельсон Френсис та Генрі Кучера в Браунському університеті (США) в 1960-х роках, став взірцем для створення таких корпусів-мільйонників для англійської й інших мов. На сьогодні це корпуси малого обсягу, які, однак,

важливі тим, що на їхній основі можна побудувати статистичну модель мови й натренувати програму-аналізатор, яка далі в автоматичному режимі зможе проаналізувати значно більші обсяги текстів. Із цих міркувань започатковано укладання Браунського корпусу української мови (БрУК) [4].

Наші корпусні дослідження [38], [49] на матеріалі «Корпусу української мови» [16], створеного в лабораторії комп'ютерної лінгвістики КНУ ім. Тараса Шевченка під керівництвом Н.П. Дарчук, засвідчили не-оціненне значення згаданого корпусу для розвитку корпусної лінгвістики в Україні й плідність застосування корпусних методів у вивченні української мови. Водночас з'явилося усвідомлення потреби мати хай і невеликий, однак збалансований, репрезентативний і докладно параметризований корпус [39], що був би цілком доступний у машиночитному форматі іншим користувачам. Такий корпус ми будемо на підвалинах оригінального Браунського корпусу англійської мови з певною адаптацією до українських реалій [41].

В умовах падіння загального рівня текстів в Україні, публікації незредагованих результатів машинного російсько-українського перекладу, чим грішать навіть деякі великі видавництва й потужні ЗМІ, та з огляду на те, що серед мовців є прагнення до розвитку культури мовлення й орієнтації на добірну українську мову, наріжним каменем БрУКу ми поклали вимогу високої якості текстів. Натомість застосування суто описативного підходу без жодного контролю якості й походження текстів може призвести до захаращення корпусу третьосортними текстами. Інші вимоги до фрагментів корпусу загалом відповідають принципам побудови первісного Браунського корпусу [48]: 1) твори мають бути оригінальні (неперекладні), зредаговані, прозові (не більш як 50% діалогічного мовлення у фрагменті); 2) створені й опубліковані за відносно короткий проміжок часу (у нашому випадку — 2010—2017 рр.); 3) до 2 тис. слів з одного твору (у вигляді одного або більше фрагментів). Весь обсяг текстів БрУКу (1 млн слововжитків) складається з 9 категорій у таких пропорціях: преса (25%), художня (25%), наукова (10%), науково-популярна (5%), навчальна (15%), професійно-популярна (7%), релігійна (3%) література, адміністративні документи (3%), інші інформаційні тексти (есеї, мемуари тощо, 7%). У межах кожної категорії забезпечуємо тематичне, жанрове, географічне й авторське розмаїття, щоб досягти збалансованості й репрезентативності корпусу. Корпус має бути пролематизований, проанотований і розомонімізований (знято лексичну й лексико-граматичну омонімію). Ці завдання виконуємо за допомогою описаних вище засобів, зокрема ключову роль відіграє ВЕСУМ, а «Правописник» допомагає контролювати якість текстів. Кожен фрагмент корпусу описано в стандартному переліку метаданих, до яких входять, наприклад, прізвище й ім'я автора, назва твору, місце й рік публікації тощо; в окрему зону виносимо помічені у фрагменті помилки. Наразі обсяг зібраних текстів БрУКу наближається до півмільйона слововживань. Кінцева мета —

створити корпус зі знятою омонімією, що перебуватиме у вільному доступі й стане одним із важливих чинників розвитку систем автоматичного опрацювання української мови.

Підсумовуючи, зазначимо, що проекти гурту r2u некомерційні, мають практичну спрямованість і динамічно розвиваються, сприяючи становленню й розвитку екосистеми української прикладної й комп'ютерної лінгвістики. Гурт r2u відкритий до різнобічної співпраці з зацікавленими фахівцями.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Активні ресурси сучасної української номінації : Ідеографічний словник нової лексики / [Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко та ін.]; відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К. : ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович [Електронний ресурс], режим доступу: <http://yak-my-hovogymo.wikidot.com/>
3. Боярова Л.Г. Українська термінологіка в академічних російсько-українських словниках (20-і рр. XX ст. — початок XXI ст.) / Л.Г. Боярова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна : Серія «Філологія». — 2013. — № 1048. — Вип. 67. — С. 136—140.
4. Браунський український корпус [Електронний ресурс], режим доступу: <https://github.com/brown-uk/corpus>
5. Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ) [Електронний ресурс], режим доступу: https://github.com/brown-uk/dict_uk
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
7. Вирган І.О. Російсько-український словник сталих виразів / І.О. Вирган, М.М. Пилинська. — Харків : Прапор, 2000. — 864 с.
8. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
9. Дарчук Н.П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту): підручник / Н.П. Дарчук. — К. : Вид-поліграф. центр «Київський університет», 2008. — 351 с.
10. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика: Підручник / Є.А. Карпіловська. — Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. — 188 с.
11. Карпіловська Є.А. Українська наукова мова в академічному «Російсько-українському словникові» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова / Є.А. Карпіловська, О.Д. Кочерга, Є.В. Мейнарович // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми української термінології. — 2008. — № 620. — С. 110—15.
12. Карпіловська Є. Проблеми комп'ютерного моделювання мовної динаміки / Є. Карпіловська // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 17. — Донецьк: ДонНУ, 2008. — С. 293—297.
13. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
14. Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин / Ю. Кобів. — К. : Наук. думка, 2004. — 800 с.
15. Коломієць Л.В. Українсько-англійський словник лінгвістичної термінології / Л.В. Коломієць, О.Л. Паламарчук, Г.П. Стрельчук, М.В. Шевченко. — К. : Освіта України, 2013. — 455 с.
16. Корпус української мови [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx>
17. Кочерга О. Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки) / О. Кочерга, Є. Мейнарович. Частина I — англійсько-українська. — Вінниця : Нова Книга, 2010. — XXXIV + 1390 с.; Частина II — українсько-англійська. — Вінниця : Нова Книга, 2010. — XXXIV + 1566 с.

18. *Критська В.І.* Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 слів / В.І. Критська, Т.І. Недозим, Л.В. Орлова, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Н.Ф. Клименко. — К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.
19. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови) / В. Кубайчук. — К. : К.І.С., 2004. — 168 с.; режим доступу: <http://movahistory.org.ua>
20. Лінгвістичний портал mova.info [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.mova.info/>
21. *Мандела Н.* Довгий шлях до свободи / Нельсон Мандела. Автобіографія. [Пер. з англ. В. Старка] — К. : Наш Формат, 2015. — 568 с.
22. *Мейнарович Є.* Англійсько-український словник з математики та кібернетики: біля 50 000 термінів / Є. Мейнарович, М. Кратко. — К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2010. — 568 с.
23. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002—2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. — 280 с.
24. *Опейда Й.* Глосарій термінів з хімії / Й. Опейда, О. Швайка. — Донецьк : Вебер, 2008. — 758 с.
25. *Перебийніс В.І.* Традиційна та комп'ютерна лексикографія / В.І. Перебийніс, В.М. Сорокін. — К. : Видавничий центр КНЛУ, 2009. — 218 с.
26. *Поздрань Ю.В.* «Російсько-український словник» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Ю.В. Поздрань. — К., 2017. — 430 с.
27. Практичний російсько-український словник приказок / Упор. Г. Млодзинський. За ред. М. Йогансена. (Відтворення вид. 1929 р.) — К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2009. — 108 с.
28. Проекти групи lang-uk [Електронний ресурс], режим доступу: <http://lang.org.ua/uk/>
29. Російсько-український словник. — Т. I : А—Ж / Ред. В.М. Ганцов, Г.К. Голоскевич, М.М. Грінченкова; гол. ред. акад. А.Ю. Кримський. — К. : Червоний шлях, 1924. — XV+290 с.; Т. II : З—Н, вип. 1. З—К / Ред. В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, М. Калинович, А. Ніковський, В. Ярошенко; гол. ред. акад. А. Кримський. — К. : ДВУ, 1929. — 392 с.; Т. II : З—Н, вип. 2 : Л—*намыкивать* / Упоряд.-ред. М. Калинович і В. Ярошенко; гол. ред. акад. А. Кримський. — Харків : УРЕ, 1932. — С. 393—724; Т. II : З—Н, вип. 3 : *Намыл—нять* / Упоряд.-ред. М. Калинович і В. Ярошенко; гол. ред. акад. А. Кримський. — Харків : УРЕ, 1933. — С. 725—1056; Т. III : О—П, вип. 1 : О—*поле* / Ред. В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський; гол. ред. акад. С. Єфремов. — К. : ДВУ, 1927. — 336 с.; Т. III : О—П, вип. 2 : *Поле—пнячение* / Ред. В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський; гол. ред. акад. С. Єфремов. — К. : ДВУ, 1928. — С. 337—654.
30. Російсько-український словник: у 4-х т. — Т. I. А—Ж / Ред. В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова. Гол. ред. акад. А. Кримський. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. — 12, XIV + 290 с. (Репринт з вид. 1924 р.).
31. Російсько-український фразеологічний словник : Фразеологія ділової мови / Улож. В. Підмогильний, Є. Плужник. (Відтвор. вид. 1927р.). — К. : УКСП «Кобза», 1993. — 248 с.
32. Російсько-українські словники [Електронний ресурс], режим доступу: <https://r2u.org.ua/main/dicts>
33. *Руссу А.О.* Префіксальне дієслівне термінотворення в «Російсько-українському словнику» (1924—1933 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / А.О. Руссу. — К., 2016. — 219 с.
34. *Скалозуб О.* Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові / О. Скалозуб. — Коломия : Рекорд, 1933. — 476 с.
35. *Скопненко О.* Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20—30-х рр. XX ст.) / О. Скопненко // Лексикографічний бюлетень. — 2008. — Вип. 17. — С. 31—39.
36. Словники для звантаження [Електронний ресурс], режим доступу: http://r2u.org.ua/main/dicts_for_download

37. «Словники України» on-line / Український мовно-інформаційний фонд НАНУ [Електронний ресурс], режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
38. Старко В. Корпусні дані в дослідженні українських колоративів / В. Старко // Українська мова. — 2014. — Вип. 1. — С. 51—60.
39. Старко В. Параметризація корпусу як спосіб підвищити його репрезентативність та збалансованість / В. Старко, Н. Чейлитко // Українське мовознавство. — Вип. 43. — К., 2013. — С. 87—94.
40. Старко В. «Російсько-український словник» (1924—1933) та українське академічне словникарство / В. Старко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. — № 2. — С. 219—224.
41. Старко В. Формування Браунського корпусу української мови / В. Старко // Мовні і концептуальні картини світу. — 2014. — Вип. 48. — С. 415—421.
42. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій / О.М. Тищенко // Українська мова. — 2016. — № 2. — С. 44—71.
43. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. ІІ. Мікро- і макроструктура архівної картотеки / О.М. Тищенко // Українська мова. — 2016. — № 3 (59). — С. 57—78.
44. Тищенко О.М. Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова: умовне відтворення реєстру / О.М. Тищенко // Українська мова. — 2015. — № 4. — С. 89—100.
45. Тищенко О. Нові й актуалізовані слова та значення (словникові матеріали) у контексті сучасних неословників / О. Тищенко // Українська мова. — 2011. — № 1. — С. 55—68.
46. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 404 с.
47. Шимків А. Англо-український тлумачний словник економічної лексики / А. Шимків. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. — 429 с.
48. Francis W.N. Brown Corpus Manual [Електронний ресурс] / W.N. Francis, H. Kučera. — Providence, Rhode Island: Brown University, 1979; режим доступу: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html>
49. Starko V. Ukrainian Colour Concepts for Blue [Електронний ресурс] / Vasyli' Starko // Slovo. Journal of Slavic Languages and Literatures. — 2013. — No. 54. — P. 150—163; режим доступу: http://www.moderna.uu.se/digitalAssets/591/c_591534-1_1-k_14_starko.pdf

Статтю отримано 02.10.2017

Vasyl Starko

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

COMPUTATIONAL LINGUISTICS PROJECTS OF THE R2U TEAM: PRESENT STATE AND APPLICATIONS

The article discusses a series of non-commercial, open-source projects developed for Ukrainian by the r2u team. The dictionary website r2u.org.ua provides full-text search for a collection of mostly Russian-Ukrainian and Ukrainian-Russian dictionaries. It brings back into circulation the dictionaries that were banned by the Soviet government as part of its policy to Russianize the Ukrainian language. The pearl of the collection is the academic Russian-Ukrainian Dictionary edited by Ahatanhel Krymsky and Serhii Yefremov (1924-1933). It was the last top-grade general dictionary published before the launch of the Russianization policy and remains an unparalleled source of proper Ukrainian lexis today.

The dictionary website e2u.org.ua offers a series of modern English-Ukrainian and Ukrainian-English dictionaries. The most prominent ones are the terminological dictionaries in physics and related sciences (by Olha Kocherga and Eugen Meinarovich, over 280,000 headwords), mathematics and informatics (by Eugen Meinarovich and Myroslav Kratko, 43,000 terms),

economics (by Anna Shymkiw, 20,000 headwords), and linguistics (by Lada Kolomiets et al., 9,500 terms). A general English-Ukrainian dictionary is being compiled, one entry at a time, in response to search queries. A large phraseological dictionary is also being added to the website in a piecemeal fashion.

The Large Electronic Dictionary of Ukrainian (VESUM) is a machine-readable POS dictionary. With 316,000 lemmas and over four million generated word forms, it is the biggest of its kind for Ukrainian and has been adopted for full-text search in the Ukrainian-language Wikipedia.

Another project is the Pravopysnyk LanguageTool—an advanced Ukrainian spellchecker which checks also grammar and style (<http://languagetool.org/uk/>). Finally, the Brown Ukrainian Corpus (BrUK) is a project to build a one-million POS-tagged, lemmatized and disambiguated corpus of modern Ukrainian that can be used, inter alia, to train a Ukrainian POS tagger. All r2u projects are available online, and the corresponding links are provided in the article.

Keywords: computational linguistics, natural language processing, computer lexicography, corpus linguistics, corpus, r2u, electronic dictionary, VESUM, Wikipedia, Pravopysnyk, LanguageTool, Brown Corpus, BrUK.

Мовна мозаїка

ПОЗАЯК – ЦЕ ЯК?

В останні десятиріччя помітне активне вживання слова *позаяк*. На нього натрапляємо в сучасній художній літературі, радіо- й телебаченні, пресі, наукових текстах і навіть у розмовному літературному мовленні, напр.: *Аж надто примітивний засіб до підслуховування, очевидно, не дав ніяких результатів, позаяк дідусь вийшов у коридор і став заглядати у шпарину* (М. Гримич); *Кен та Рейчел, позаяк вони пройшли на фестивалі раніше від нашого тріо, сиділи на іншій лаві двома рядами ближче до майданчика* (М. Кідрук); *...восплачте, пророки, згадайте нас на суді, позаяк ближчає літо Господнє!* (Є. Пашковський); *Серед пріоритетів Національної експертної комісії — удосконалення нормативно-правової бази, позаяк у чинному законі багато недоліків* (Віче, 2010, № 13); *Болларди на Андріївському узвозі не вмикають, позаяк місто не приймає їх у комунальну власність* (Телеканал «112 Україна», 18.04.2016); *За ієрархією форм вираження об'єктного значення центральне місце в синтаксичній системі української мови посідає знахідний відмінок, який є спеціалізованим виразником прямого об'єкта, позаяк реалізує всі типи об'єктних синтаксем...* (С. Різник); *...свобода означає вибір між добром і злом, що стоять перед людиною, позаяк без такого вибору немає і бути не може морального життя* (О. Киричук) та ін.

Однак деякі мовці не розуміють, що означає слово *позаяк*, або навіть хибно вважають його новотвором. Насправді *позаяк* — причиновий сполучник. Його синоніми — *тому що, оскільки, через те що, бо*. В українській літературній мові функціонує вже понад сто років. Наприкінці XIX — початку XX ст. *позаяк* досить широко використовували і в художній літературі, і в публіцистиці, і в епістолярному стилі, причому як загальноновживане слово. Серед письменників та громадських діячів — І. Франко, В. Стефаник, М. Коцюбинський, В. Самійленко, М. Старицький, О. Пчілка, М. Драгоманов, М. Лисенко та ін. За радянського часу цей сполучник уживали обмежено, переважно в художній літературі як застаріле, жартівливе слово або й з виразною іронією чи взагалі для негативної характеристики персонажів. У перші дві десятиріччя ХХІ ст. *позаяк* знову повернувся до активного використання в ролі загальноновживаного сполучного засобу.

Лариса Колібаба

УДК 811.161.2'282 (477.41/.42) (043.3)

Дмитро Марєєв

Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка, м. Глухів

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ДИНАМІКОЮ СХІДНОПОЛІСЬКОГО ДІАЛЕКТУ: ФОНЕТИКА

На основі аналізу матеріалів «Атласу української мови» (АУМ) та польових записів 2010–2016 рр. за тією самою програмою в тих самих населених пунктах через відносно тривалий проміжок часу визначено стабільні мовні вияви та висвітлено тенденції розвитку фонетики східнополіського діалекту.

Ключові слова: східнополіський діалект; фонетика; тенденції розвитку; мовна динаміка.

Мова становить складну динамічну систему, що розвивається в часі та просторі. Про вплив цих загальних форм буття на мову слушні зауваження висловив Ф. де Соссюр, зазначивши таке:

1). Оскільки абсолютної нерухомості мови не існує, тому через деякий час мова вже не буде тотожною сама собі.

2). Еволюція не відбувається однаково по всій території поширення, а варіюється залежно від місцевості; ще ніколи і ніде не було зареєстровано випадку, щоб мова повсюдно змінювалася однаково [11: 199].

У зв'язку з цим динамічні процеси, які зафіксовано в одній говірці чи в діалектному континуумі, не обов'язково повторюватимуться на інших теренах. Проте показовими залишаються тенденції та причини змін, закономірності розвитку говірок.

Заставне різного часу фіксації вивчення фонетики східнополіського діалекту показало, що в багатьох говірках наявні ті ж рефлексії голосних і приголосних, що були виявлені 60–70 років тому під час записування матеріалів до АУМ.

© Д.А. МАРЄЄВ, 2017

Найменших змін зазнали фонетичні явища, які:

1) утворюють широкі ареали, спільні з іншими українськими діалектами, зокрема: уживання [a] (< [o]) перед складом із наголошеним [a] (у слововформі *ха'л'ава* (АУМ І: к. 73)); збереження групи [мн], відсутність її переходу в [вн] (АУМ І: к. 96); послідовна реалізація [хв] у словах типу *хвіст, хворост, хвалити, хватати* (АУМ І: к. 97); відсутність переходу [з] в [дз] (*зе'лени, звон, зер'но, зв'ер, зм'єї, зойк*) (АУМ І: к. 106); реалізація *dj в [ж] (*'сажа*) (АУМ І: к. 119); уживання [х] у слові *колихати* (АУМ І: к. 135); відсутність протези в слові *орати* (АУМ І: к. 143); збереження [г] у слові *горох* (АУМ І: к. 144);

2) є поліськими ядерними елементами:

— вживання [е] на місці ненаголошеного *ě після губних: попри вплив української літературної мови та інших говорів, який виявляється в частішому функціонуванні [і] як рефлексу ненаголошеної фонемі /*ě/, у багатьох східнополіських говірках вимова типу *вед'ро, ме'шок, пе'сок, вет'ри* зберігається. На відміну від слів із передньоязиковими перед ненаголошеною фонемою /*ě/ (*д'і(е)'док, д'і(е)'ла, д'і(е)'теї, т'і(е)'ла, у гн'і(е)-з'д'і*), подібні форми меншою мірою зазнають фонетичних змін, ймовірно, через особливості артикуляції попередніх приголосних;

— уживання [у] в слововформах *дуб'рова, 'замуж* (АУМ І: к. 85, 86);

— вимова *гу'рок* 'огірок'. Така форма (без початкового [о]) характерна також для більшості говорів білоруської мови та прилеглих російських говірок (АУМ І: к. 87; ІІ: к. 126; ЛАБНГ ІІ: к. 189; ДАРЯ І: к. 37);

3) поширені у наддеснянській східнополіській смугі, де був ослаблений вплив південно-східного наріччя: вимова початкового [у] на початку слововформ *ус'л'ін, ук'р'ін, уч'кур* (АУМ І: к. 59, 61, 88); акання (АУМ І: к. 71) — риса, що є частиною східнослов'янського масиву акання [14: 215] (*'радаст', 'золата, 'сала, ба'гата; ви'сокага*) та не підтримується впливом української літературної мови, де опозиція /o/ ~ /a/ в ненаголошеній позиції не нейтралізується [14: 212]. Просування акання в окаючий ареал, як і окання в акаючий, наштовхується на перешкоди структурного характеру (докладніше [9: 122; 14: 257]);

4) утворювали густе пасмо ізоглос з іншими явищами фонетики й морфології, що зумовлено генезою говірок¹. Це, зокрема, притаманна крайнім північним та північно-західним східнополіським говіркам реалізація наголошеного *ě в [і] в назві *дірка* (АУМ І: к. 4), м'якість [с], [з], [н] перед голосними переднього ряду (АУМ І: к. 102), уживання протетичного [в] перед наголошеним [о] (*'воз'єро, 'вос'єн*) (АУМ І: к. 140) тощо.

Повторне обстеження східнополіського діалекту підтверджує висновок Г.І. Мартинової про вплив середньонаддніпрянського діалекту на східнополіські говірки [12: 322].

¹ Помічено, що за умови, коли діалектні масиви чітко розмежовуються (що можна трактувати як вияв статичності), а зона вібрацій вузька, то одна з діалектних груп виникла на території відносно недавно [5: 98]. У цьому разі низка рис у східнополіських говірках постала внаслідок поширення окремих білоруських рис.

Потрапляючи під тиск південно-східного наріччя, на півдні східно-поліського діалекту розширюється територія ікавізму (див. к. 1): у середині XX ст. тільки в 4 обстежуваних східнополіських говірках у ненаголошеному закритому складі на місці */*o/* виступав голосний [i], за нового обстеження мовного простору — у 46 говірках, більшість із яких знаходиться на півдні діалекту. Зауважимо, що аналіз просторової поведінки словоформ із голосним [i] на двох хронологічних зрізах, який походить з */*ě/* (д'їд, д'їти, л'їзти, т'їло, с'їно, сн'їг, с'їтка, сл'їд, хл'їй, р'їчка, р'їдко, оґр'їх, хр'їн, об'їд, в'їтер, в'їра, н'їшки, св'їт, зв'їр, см'їх, зм'її, б'їлка, д'їдок, д'їла, д'їтеї, т'їла, поз'їхи, с'їнок'їс, ц'їпил'но, л'їси, хл'їби, у хл'ї'в'ї, у гн'їзд'ї, нас'їка, ц'їлуват', сн'ївайє, в'їдро, м'їшок, н'їсок, в'їтри), з */*e/* (т'їтка, л'їд, ж'їнка, ш'їтка, доп'їк, сл'їз, ки'с'їл', ш'їст', с'їм, кур'їн', н'їч, йач'їм'їн', ос'їн, погр'їб, поп'їл), з */*o/* (в'їз, р'їг, л'її, т'їк, ос'їл'їн, по'їг, во'їт, ок'їп, в'їн, р'їу'їчак, у к'їн'їц'ї, рад'їст', н'їдп'їрти, н'їдож'їди) та з */*q/* (зам'їж, д'їброва), засвідчив, що в східнополіському діалекті реалізація */*ě/*, */*e/*, */*o/*, */*q/* в звуковій [i] в різних словоформах та фонологічних позиціях відбувається неоднаково й залежить від попереднього приголосного, наголошеної чи ненаголошеної позиції, закритого чи відкритого складу.

У північних говірках східнополіського діалекту (зокрема в наддеснянських) найвідчутніші зміни відбулися в наголошеній позиції. Простежується скорочення дифтонгічних позицій: як видно, наприклад, з к. 1, у середині XX ст. дифтонги на місці */*o/* в наголошеному закритому складі було засвідчено в 82 говірках, а за нової експлорації — у 68, при цьому із 50 н.п.п., у яких, згідно зі свідченнями АУМ, було виявлено [yo], у 13 говірках за сучасними спостереженнями безальтернативно вживається [o].

Припускаємо, що у північних східнополіських говірках [yo] (<*/*o/*) нерідко переходить в [o], а [ie] (<*/*ě/*, */*e/*) — в [e] за підтримки російської мови та її говорів. Крім того, двозвук переходить у найбільш близький йому за артикуляцією монофтонг.

У тих говірках, де дифтонги збереглися, за частотою вживання вони поступаються монофтонгам. Загалом дифтонги в поліських говорах належать до зникаючих звуків [2: 46], що підтверджує думку про те, що упродовж історії відбувається «зменшення кількості голосних, які розрізняються в одній і тій же позиції в одному й тому ж артикуляційному просторі» [10: 132].

Давній [*i] реалізується в тих же алофонах, що і в середині XX ст.: як [i] та, частіше, [и]. У позиції після шиплячих приголосних спостережено часткове руйнування опозиції [i] : [и] внаслідок заміщення однієї фонемі іншою після деяких консонантів. Напр., у 4 сучасних аналізованих говірках можна почути *при'ч'їна*, *ч'їсти*, але *ж'їто*, *шириши*; в 1 н.п. [и] спостережено після [ч], [ш], а голосний [i] — після [ж] (див. к. 2.). У багатьох говірках на північному заході діалекту засвідчено варіативність [i] : [и] після одного із шиплячих, а в сполученні з іншими виступає або [i], або [и]. Зокрема, у 15 н.п. фіксуємо сполуки [жи], [ши] і вживання [чи] // [ч'ї], у 5 н.п. — [чи], [ши] та [жи] // [ж'ї], у 3 н.п. — [ч'ї], [ш'ї] та [ж'ї] // [жи].

Отже, сполука [ч'і] виявляється частіше за [ж'і] та [ш'і], оскільки [ж], [ш], можна припустити, більшою мірою зазнали депалаталізації, ніж [ч]. Учені вважають, що процес дисплаталізації шиплячих, що виник у дописемний період, спочатку охопив [ж], [ш], а пізніше — афrikату [ч] [13: 49]. За спостереженнями А.М. Залеського, у мовленні з усіх шиплячих найчастіше пом'якшується [ч], що зумовлено як збереженням м'якості [ч'] у значній частині українських говорів, так і можливим впливом російської мови, у якій [ч] зберіг м'якість [8]. Приблизно на 33 % збільшилася кількість говірок, у яких у позиції після всіх шиплячих співіснують голосні [і] та [и] (к. 2).

На відміну від середньополіських говірок, у яких майже повсюдно функціонують паралельні форми з [йа] — [йе] [15: 45], у східнополіських говірках ці сполуки можуть виявляти різний розвиток. Зокрема, у багатьох досліджуваних говірках низка словоформ починається переважно на [йа]: *йа'дро*, *йач'м'єн*'; порівняно з попереднім хронологічним зрізом, у сучасних східнополіських говірках словоформи *йа'їце*, *йа'киї*, *'гайтис*', *'кайтис*' та *йе'їце*, *йе'киї*, *'гайтис*', *'кайтис*' співіснують частіше. Аналіз структури слів *пам'ять* та *кип'яток* засвідчує збільшення кількості говірок, у яких у цих словоформах паралельно уживається сполука [йа] та голосний [е]. У формі *Явдоха* ситуація інша: більшого поширення набув типово поліський варіант, який починається на [йе]. На сході досліджуваного діалекту активувалися форми слів з голосними [і] та [и]: *йі'ї'доха*, *йі'їце*, *йі'киї*, *'гайтис*', *'кайтис*', *йі'дро*, *йі'ч'м'ін*', *'памит*', *'пам'іт*', *кипи'ток*, *кип'і'ток*.

Консонантизм у східнослов'янських мовах виявляє більшу тенденцію до збереження, аніж вокалізм, якщо порівняти їх із фонетикою давньоукраїнського стану [7: 3]. В аналізованому часовому проміжку більшу стійкість системи приголосних фонем порівняно із системою голосних виявлено й у досліджуваному мовному просторі, оскільки, як засвідчують матеріали досліджень, у переважній більшості говірок серед проаналізованих словоформ найстійкішим є склад приголосних фонем; лише щодо деяких із приголосних зміни є відчутними.

Заступлення приголосного [ф] через [х] (*торх*, *хронт*, *хрукт*) та консонантною сполукою [хв] (*хва'м'іл'йа*, *х'верма*, *'шахва*, *ш'кахва*, *'шихвер*, *канх'вети*) є типовим для сучасних східнополіських говірок. Однак зіставлення мовлення говірок носіїв різних генерацій засвідчує частіше використання приголосного [ф] особами середнього та молодшого покоління, що, ймовірно, викликано впливом літературної мови.

Матеріали АУМ фіксують твердий [ч] у позиції перед рефlekсами /*є/ у переважній більшості східнополіських говірок, окрім південної частини діалекту, яка утворює суцільний ареал палатальності [ч'] (*во'лоч'ат*', *то'лоч'ат*') із говірками суміжного південно-східного наріччя (АУМ I: к. 123). Просторово-часовий аналіз дистрибуції опозиції [ч] : [ч'] засвідчує частіше співіснування аналізованих приголосних у сучасних східнополіських говірках, порівняно із цими говірками в середині ХХ ст. Варіантність [ч] і [ч'] в говірках стає можливою, ймовірно, через

співіснування двох протилежних тенденцій: до диспалаталізації всіх шиплячих, що впливає на втрату м'якості [ч'] [6: 175], та можливого впливу російської мови, у якій [ч'] м'який [1: 115–118]. Однак і в українській мові [ч] диспалаталізувався з-поміж інших шиплячих найменше і зберігає м'якість у багатьох говірках пд.-сх. наріччя та в деяких говірках пд.-зах. наріччя (АУМ III ч. 3, к. 17).

Відзначено функціональне ослаблення [дз] на користь [з] (*звон*, *'зеркало*, *'кузик*, *куку'руза*); заступлення африкати відповідним свистячим спостережено й у багатьох говорах південно-східного наріччя [2: 72].

Як і за попередньої експлорації (АУМ I: к. 112), у сучасних фіксаціях із північної частини говору диспалаталізований [ц] є безальтернативним у вживанні. Посиленню цієї риси на сході діалекту сприяють міжмовні та міждіалектні контакти (див. розвиток цього явища в суміжних російських говірках (ДАРЯ I: к. 46). У цій ділянці структури консонантів вплив південно-східного наріччя виявляється слабшим: за останні 60–70 років кінцевий [ц'] (*'хlopeц'*, *'до'вец'*, *'зайец'*, *'м'ес'ец'*) майже не змінив ареалу уживання; це ж спостережено і в позиції перед наступним приголосним (*'ц'ац'ка*). Однак перед флексійними голосними заднього ряду ареал поширення [ц'] (*'вулиц'а*, *зо'виц'а*, на *'вулиц'у*) дещо збільшився (к. 3). Ймовірно, через вплив літературної мови м'який [ц'] спорадично поширюється й у північні говірки досліджуваного діалекту.

Спостереження над діалектним мовленням демонструє диференціацію східнополіських говірок у відбитті опозиції /р/ : /р'/, що зумовлено міждіалектними та міжмовними контактами, а також впливом української літературної мови. Матеріал засвідчує розширення ареалу розрізнення /р/ : /р'/ перед наступним [а] (*по(а)'р'адок*, *га'р'ачи(ї)*, *зо(а)'р'а*, *'бур'а*, *бу'р'ак* — *'разом*, *ра'д'іти*), що характерно для багатьох говорів південно-східного наріччя (АУМ III ч. 3: к. 18). Зауважено, що у говірках, у яких співіснують словоформи з [р] і [р'], інформанти середнього та молодшого поколінь частіше вимовляють словоформи з [р'] (*по(а)'р'адок*, *га'р'ачи(ї)*, *зо(а)'р'а*, *'бур'а*, *бу'р'ак*), аніж особи старшої генерації. Перед рефlekсами /*є/ ситуація подібна, проте не ідентична: при загальному зростанні кількості говірок з [р'] розвиток голосних [и], [е] з /*є/ після [р] (*ре(и)ту'ват'*, *ре(и)'бий*) гальмує усталення словоформ з [р'].

Вимову типу *аче'р'ет* у середині XX ст. і на початку XXI ст. спостережено тільки у тих говірках, які зазнають впливу російських та білоруських говорів.

Взаємодія говірок зумовлює паралелізм (*зап'ре'жу* // *зап'р'а'жу*, *трох* // *тр'ох*, *'харк'іу* // *'хар'к'іу*). При цьому рефлекс [рї] перед голосними непірного ряду поступово занепадає: вимову типу *трїох*, *за'рїа* спостережено насамперед у мовленні старшої генерації. На думку Г. П. Півторак, витворення [й] після [р] — явище автохтонне, що виникло на периферії давнього ареалу послідовної диспалаталізації [р'] по сусідству з північними середньонадніпряньськими говірками, в яких ствердіння [р'] спершу не було [16: 231]; [й] між [р] та наступним голосним [а] засвідчено

також в окремих середньополіських, наддністрянських, покутсько-буковинських, волинських та бойківських говірках (АУМ I: к. 126–129; II: к. 115–116). У східнополіських говірках виявлено гіперизм щодо вимови [p] ('*p'ама*, *gp'ад*), які, очевидно, виникли за аналогією до *p'ад*, '*бур'а* і под. [17: 26], що відомі говіркам південно-східного наріччя (АУМ I: к. 129; III ч. 1: к. 18; III ч. 2: к. 25). В обстежуваних говірках ця тенденція згасає. Прояви цього процесу відомі і в східнословобожанських говірках, однак у них, за спостереженнями К.Д. Глуховцевої, у кінці слова [p'] перед [a] в словах із кінцевим [p'] реалізується послідовно [3: 231]. У східнополіських говірках ареали з кінцевим [p'] та [p'] перед [a] здебільшого не накладаються.

До типових змін, що відчутно трансформують вихідну структуру слова, а відтак можуть впливати на його подальшу долю у говірках, належить поява протетичних приголосних звуків [4: 83]. Спільною рисою середньонаддніпрянських говірок та прилеглих до них східнополіських є відсутність протетичних приголосних перед [y] (АУМ I: к. 137–139). Повторне обстеження цього мовного простору засвідчило збільшення ареалу, у якому вживають '*вуха*//'*уха*, '*вуса*//'*уса*, '*вулик*//'*улик*, '*вуж*//'*уж*. За умов міждіалектного та міжмовного контактування можливі різні прояви цього процесу, напр., словоформа *вузол* у сучасних східнополіських говірках фіксовано рідше на 34 % порівняно із обстеженням у середині ХХ ст.; за аналізований період часу приблизно на стільки ж збільшилося поширення словоформи '*узел* та '*узол* (без протез); словоформа *вузький* у деяких говірках витіснила форму '*уз'киї* (*уз'киї*).

Спостереження засвідчують диференціацію східнополіських говірок щодо розвитку колишньої сполуки *tort; так, щодо словоформи *пороса* виявлено структури [opo], [ara], [ope], [ape], [epe], [epa]. Найуживанішими з них є перші дві, які маркують відповідно окаючі ([opo]) та акаючі ([ara]) говірки; інші варіанти словоформ постали, ймовірно, внаслідок накладання -оро-, -ара- та -ере- й трапляються у мовленні зрідка. Винятком є словоформа *паре'с'а*, яка в східнополіських говірках за обстежуваний проміжок часу збільшила уживання до 39 н.пп. Можливо, розвиток цієї словоформи спричинений ще й іншим фонетичним процесом: більш передня артикуляція кінцевого наголошеного [a] унаслідок регресивної асиміляції зумовила заступлення голосного заднього ряду [a]² голосним переднього ряду [e].

Складніша ситуація із словоформою *горобець*, оскільки динамізм її структури у східнополіських говірках полягає не тільки у різній реалізації *or у сполуці *tort в [opo], [ape], [epe], [epi], [epa], [ипи], а й у варіюванні приголосного в анлауті — [v] або [g]. Вважається, що [g] в словоформі *горобець* замість первісного [v] виник під впливом сприйняття останнього як протетичного (типу [v] у *вівця*, *вулиця*, *вогонь*) і змінився в [g] (як у *горіх*, *гострий*) (ЕСУМ I: 570). На півночі східнополіського діалекту найуживанішою залишається словоформа з початковим приголос-

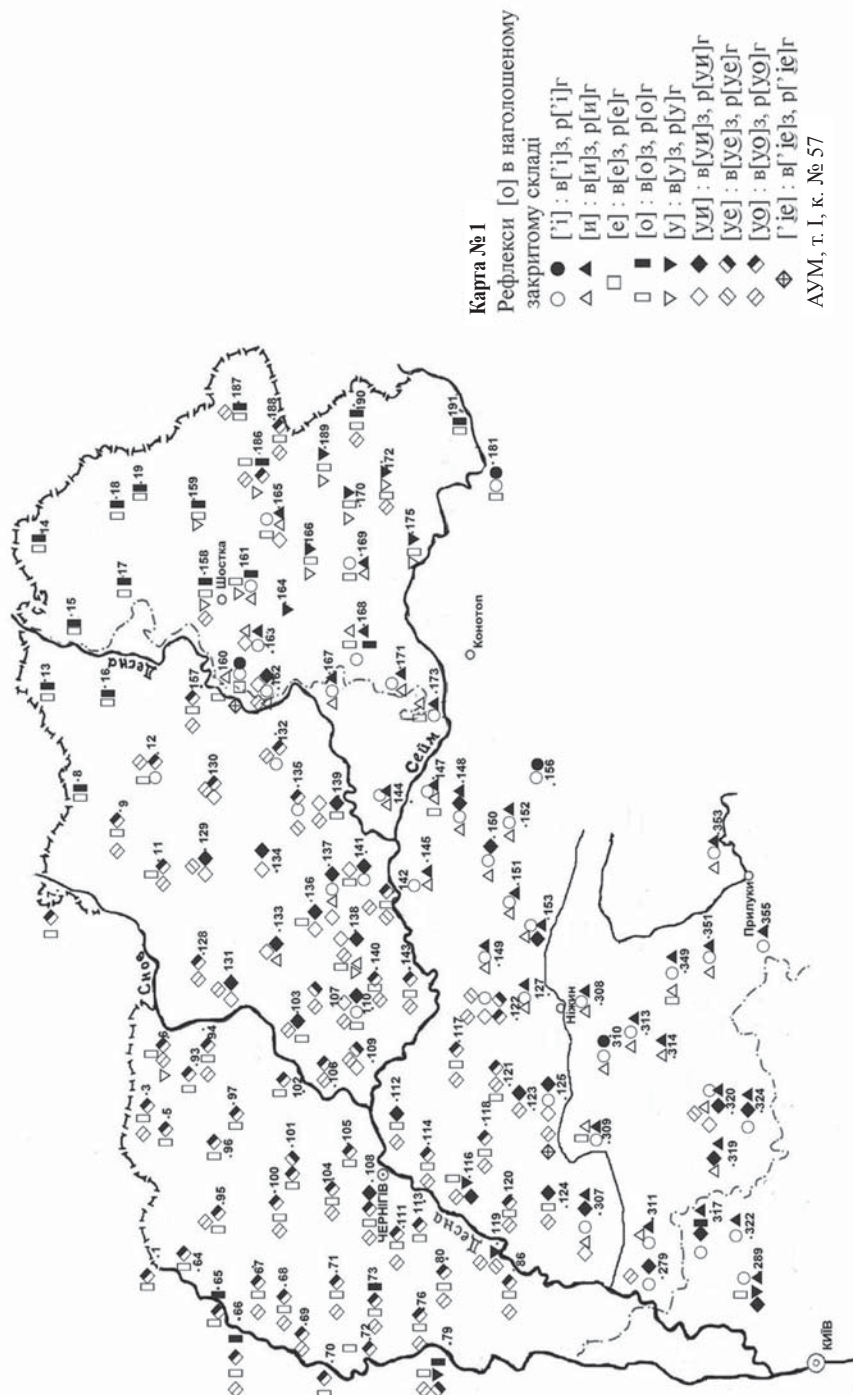
² Сполуку [ape] спостережено тільки в акаючих говірках.

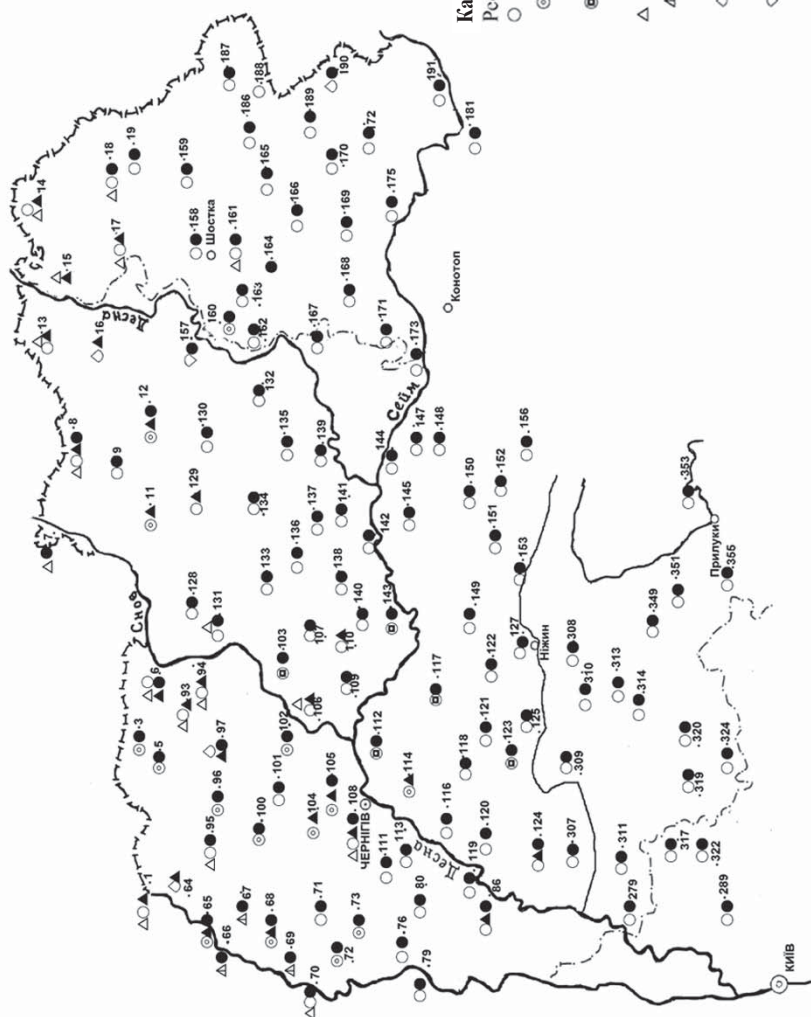
ним [в] (*вер'ебеї*). Більшого поширення (із 6 н.пп. в середині ХХ ст. до 37 н.пп. за нового обстеження) набула словоформа *вара'беї*. За відносно тривалий проміжок часу інша форма — *воро'беї* — розширила вживання до 11 н.пп. Інші словоформи з початковим [в] за обох обстежень представлені спорадично, вживаються в 1–6 говірках: *варе'беї*, *в'ере'беї*, *вери'беї*, *в'ер'а'беї*, *в'ера'беї*, *вера'беї* та *вири'беї*. У південній частині східнополіського діалекту найуживанішою є словоформа з початковим [г] *горо'бец'*. Під впливом суміжних говірок південно-східного наріччя вона збільшила вживання вдвічі — до 40 н.пп. Умовною стабільністю у вживанні відзначається форма *горо'беї*, яку виявлено в 10 говірках: на сучасному етапі це н.пп. 100, 117, 122, 127, 144, 145, 149, 150, 171, 324, раніше — н.пп. 122, 145, 147, 148, 149, 150, 289, 309, 322, 324. Отже, у 5 н.пп. вона продовжила функціонувати, у 5 н.пп. зникла й у 5 н.пп. з'явилася. У 10 сучасних східнополіських говірках, які знаходяться у наддеснянській східнополіській смузі, засвідчено форму *гара'бец'*.

Спостереження дають підстави стверджувати таке: а) однією з ознак динаміки системи голосних фонем східнополіського діалекту є звуження використання дифтонгів; б) на півдні східнополіського діалекту розширюється територія ікавізму; в) давній [i] реалізується в алофонах [i] та [и], однак в деяких позиціях, зокрема після шиплячих, опозиція [i] : [и] частково руйнується внаслідок заміщення однієї фонемі після [ж], або [ш], або [ч]; г) приголосний [ф], хоч і функціонує частіше, ніж це було в середині ХХ ст., однак і досі в східнополіських говірках замість нього вживається [х] або сполука [хв]; г) збільшилася кількість говірок, у яких [ч] і [ч'] вживають паралельно; д) зазнав функціонального ослаблення [дз] на користь [з] (*звон*, *'зеркало*); е) використання [р] і [р'] виявляє тенденцію до вирівнювання за зразком літературної мови (*по(a)'р'адок*, *га'р'а-чи(ї)*, *зо(a)'р'а*, *'бур'а*, *бу'р'ак*); є) у мовленні носіїв північної частини говірок східнополіського діалекту [ц] послідовно зберігає твердість (*х'лопец*, *у'до'вец*, *'зайец*, *'м'ес'ец*); ж) твердим цей звук виступає і на сході діалекту, що зумовлено впливом суміжних російських говірок; з) порівняно з попереднім часовим зрізом збільшилася територія співіснування протезованих і непротезованих словоформ: *'вуха//'уха*, *'вуса//'уса*, *'вулик//'улик*, *вуж//уж*; и) лівобережнополіські говірки щодо відбиття сполуки *tort у словоформах *поро'с'а* та *горо'бец'* зберігають диференціацію.

Попри різну інтенсивність перебігу змін у реалізації голосних і приголосних фонем, деякі тенденції для них є спільними: скорочуються або зникають ті фонетичні варіанти слів, що раніше вживалися спорадично й не мали підтримки в суміжних говорах та в літературній практиці.

Карти № 1–3 репрезентують матеріали двох часових зрізів — середини ХХ ст. і початку ХХІ ст.: контурні фігури відтворюють матеріали, зібрані протягом 2010–2016 рр.; залиті фігури — матеріали середини ХХ ст., представлені в АУМ. Напівжирні контурні фігури на карті № 3 вказують на функціональне обмеження вияву діалектного елемента на сучасному хронологічному зрізі.

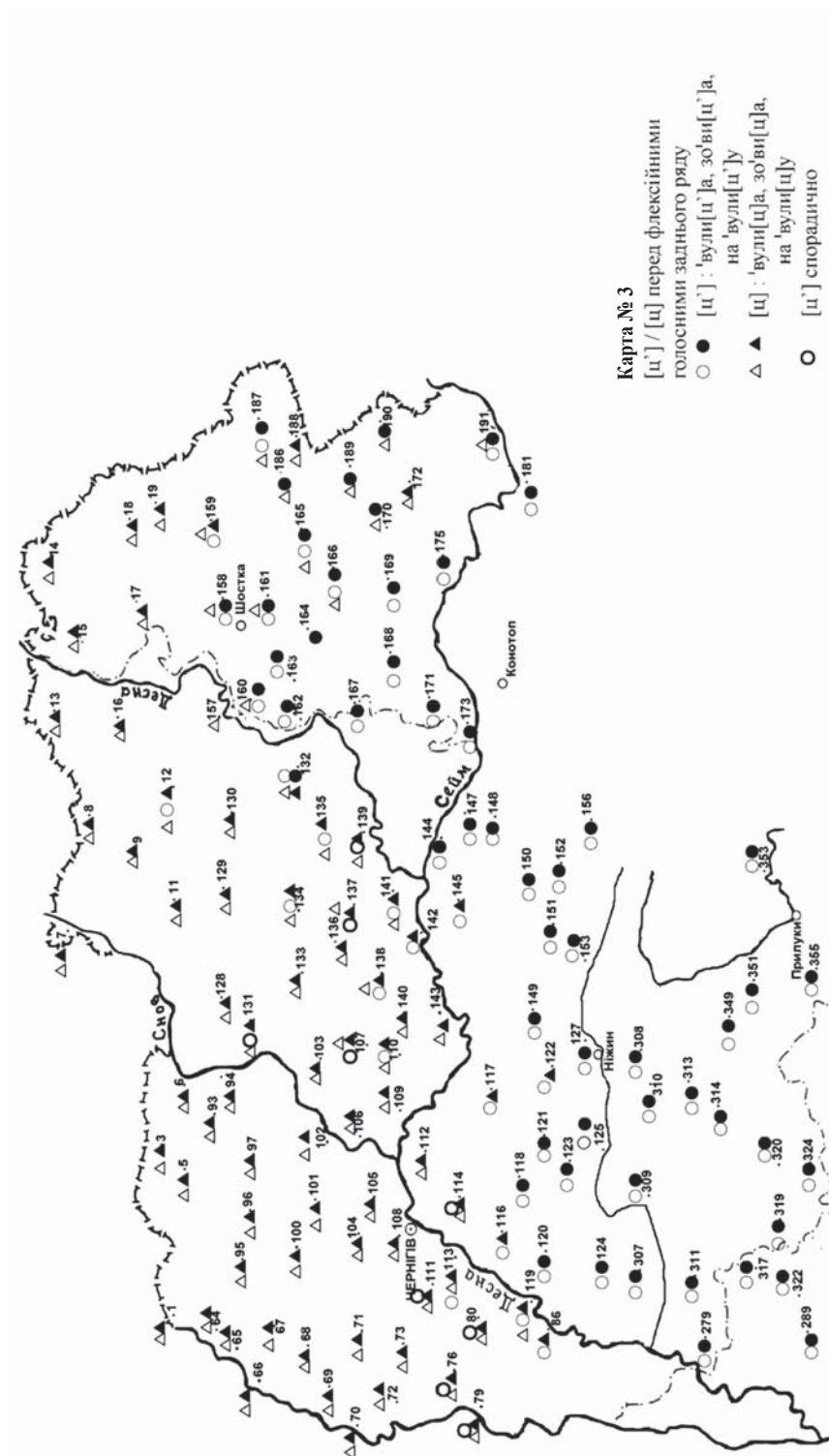
Карта № 2

Рефлекси давнього [i] після шиплячих

- [и] : 'ж[и]то, 'ч[и]стий, при'ч[и]на, 'ш[и]рший
- ◎ жи[и], ши[и], ч[и] і ч[і] : 'ж[и]то, ши[и]рший, 'ч[и]стий, при'ч[и]на і 'ч[і]стий, при'ч[и]на
- ⊗ ч[и], ши[и], 'ж[и] та 'ж[і] : ч[и]стий, при'ч[и]на, 'ши[и]рший, ж[и]то і ж[і]то
- △ [і] : 'ж[і]то, 'ч[і]стий, при'ч[і]на, 'ш[і]рший
- ▲ [ж і], [ч і], [ш і] і [жи], [чи] і [ши], [ч і]стий, [ж і]то, [ш і]то, [ч і]стий, але 'ж[и]то, при'ч[и]на, 'ш[и]рший і 'жи]то
- ◇ [ч і], але [жи], [ши] : при'ч[и]на, 'ч[і]стий, але 'ж[и]то, 'ши[и]рший
- ◊ [ж і], але [чи], [ши] : 'ж[і]то, але 'ч[и]стий, при'ч[и]на, 'ши[и]рший

АУМ, т. I, к. № 18

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АУМ — Атлас української мови: [в 3 т.]. — Т. І. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. — К., 1984; Т. II. Волинь, Наддніпрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988. Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001.
- ДАРЯ — Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Выпуск I: Фонетика / [Под ред. Р.И. Аванесова и С.В. Бромлей]. — М.: Наука, 1986.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. — К.: Наук. думка, 1982 — . — Т. 1—.
- ЛАБНГ — Лексичны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. — Мінск, 1993—1998. — Т. 1—5.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение / Р.И. Аванесов. — М.: Просвещение, 1984. — 383 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. — К.: Вища школа, 1980. — 246 с.
3. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок: монографія / К.Д. Глуховцева. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 592 с.
4. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. І.Г. Матвіяс. — К.: Наук. думка, 1990. — 272 с.
5. Дзензелевский И.А. Некоторые вопросы интерпретации лингвистических карт / И.А. Дзензелевский // Вопросы языкознания. — 1963. — № 4. — С. 94—101.
6. Залесский А.Н. Специфика диспалатализации шипящих в юго-восточном наречии украинского языка / А.Н. Залесский // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1982. — М.: Наука, 1985. — С. 152—176.
7. Залесский А.М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А.М. Залесский. — К.: Наук. думка, 1973. — 156 с.
8. Залесский А.М. Як треба вимовляти шиплячі звуки? / А.М. Залесский // Рідне слово. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 38—45.
9. Калнынь Л.Э. Русские диалекты в современной языковой ситуации и их динамика / Л.Э. Калнынь // Вопросы языкознания. — 1997. — № 3. — С. 115—124.
10. Касаткин Л.Л. Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка / Л.Л. Касаткин. — М.: Наука, Школа «Языки русской культуры», 1999. — 528 с.
11. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Редакция Ш. Балли и А. Сеше; Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; Примечания / Пер. с франц. С.В. Чистяковой. Под общ. ред. М.Э. Рут. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 432 с.
12. Мартинова Г.І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика: монографія / Г.І. Мартинова. — Черкаси: Тясмин, 2003. — 369 с.
13. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя: підручник / В. Мойсієнко. — К.: ВЦ «Академія», 2016. — 284 с.
14. Назарова Т.В. Аканье в украинских говорах / Т.В. Назарова / Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1975. — Москва: Наука, 1977. — С. 211—260.
15. Никончук М.В. Правобережнополіські говірки в лінгвогеографічному висвітленні: монографія / М.В. Никончук. — Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. — 316 с.
16. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис): [АН УРСР. Ін-т мовознавства; Відп. ред. В.Г. Складенко] / Г.П. Півторак. — К.: Наук. думка, 1988. — 280 с.
17. Шарпило Б.А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ у говорах південно-східного наріччя української мови / Б.А. Шарпило // Шарпило Б.А. Вибрані праці / Б.А. Шарпило; [упоряд.: І.Я. Глуховцева, В.В. Леснова, І.О. Ніколаєнко; за заг. ред. проф. Глуховцевої К.Д.]. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. — С. 16—31.

Статтю отримано 24.04.2017

Dmytro Marieiev

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv

FROM THE OBSERVATION ON DYNAMICS OF THE EASTERN DIALECTS: PHONETICS

Based on the analyses of "Ukrainian Language Atlas" materials and own field recordings, which was made during 2010-2016 years according to the same programme and in the same localities after a relatively long period of time (60-70 years), author has defined stable language expressions and highlighted general trends of East-Polesian dialect phonetics development.

The observation on the East-Polesian dialects remote in time 60-70 years has shown a greater conservatism of consonant above the vocalism.

The leading trend of vowel phonemes system is its replacement through simplification of diphthongs in monophthongs. This process creates the preconditions for neglecting of relevant for such dialects feature as distinguishing of stressed and unaccented vowel. The most of changes occurred in the southern dialect areas that fall under the pressure of southeastern dialect and resemble them in phonetic terms.

The most of consonants tend to normalization of pronunciation according to literature language.

The lack of constancy in the realization of consonant and vowel phonemes is the result of dialect self-development, action of general phonetic trends and predetermined by interdialect contacts and interaction with other linguistic and territorial entities of literary languages (Ukrainian and Russian).

Despite the varying intensity of the current changes in vowel and consonant phonemes, some trends for them are common: those phonetic variants of words that are used sporadically and have no support either in related dialects or in literary practice have been reduced or disappeared. Phonetic variants of language units that does not have equivalents in East-Polesian dialect continue to exist and increase the frequency of use, broad areas, become exposed to regular phonetic processes, and are recorded by the written and oral tradition.

Keywords: *East-Polesian dialect; phonetics; development trends; language dynamics.*

Мовна мозаїка

ПЕРСОНА ГРАТА

На суспільному радіо з'явилася нова програма, яку журналісти називають «Персона грата», бо запрошують на неї бажаних людей. Ця назва — запозичений готовий вислів, не пристосований до української мови, не освоєний у ній. Такі запозичені слова та вислови називають варваризмами. У словниках радянського часу цей вислів подавали з літерою г, тобто *персона грата* (див.: Словник української мови, т. VI, с. 331). Оскільки він не освоєний в українській мові, то повинен бути оформлений так, як у мові-джерелі, тобто з літерою ґ. Саме тому в нових тлумачних та орфографічних словниках подано *персона ґрата*, *персона нон ґрата* (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред.. В.Т. Бусел. — К., 2005. — С. 939; Український орфографічний словник. — Вид. дев'яте. — К., 2009. — С. 591).

Зважаючи на цю корекцію, програму на суспільному радіо правильно назвати «Персона ґрата».

Катерина Городенська

УДК 81'373.2.1

Святослав Вербич

Інститут української мови НАН України, м. Київ

НАЗВИ, ЗНИКЛІ З ОЙКОНІМНОГО ПРОСТОРУ ІСТОРИЧНОГО ПОДІЛЛЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ, АНАЛІЗУ

У статті проаналізовано назви поселень Бодачівка, Доброгоща, Лодиринці, Молохов, Скваржище, Ярополково, які побутували на Поділлі в XV—XVII ст. У наступний період ці ойконіми невідомі. Зникнення наведених назв із ойконімного простору України пов'язане з позамовними чинниками, передусім із нападами татар на Поділля, через яке проходив Кучманський шлях, що вів зі Степу на Волинь і Прикарпаття. Досліджено словотвірну структуру цих назв, відновлено мотиваційну семантику твірних основ.

Ключові слова: ойконім, ойконімний простір, назви, зниклі з ойконімікону сучасної України.

Сукупність усіх ойконімів, які функціонують на певній території, становить її ойконімний простір. Цей термін стосується всіх назв населених пунктів, відомих у чітко окреслений період історії конкретного регіону. Ойконімний простір сучасної України формують назви поселень, які функціонують на її території і зафіксовані в офіційних довідниках із адміністративно-територіального устрою. Згідно з даними на 1 листопада 2012 р., в Україні налічувалося 29 788 населених пунктів, із яких переважну більшість становлять сільські поселення — 28 843 (УАТУ: 5). Цей список міг би бути значно повнішим, якби не дія різних позамовних чинників, що призвели до зникнення з ойконімної карти нашої країни сотень, а той більше поселень (передусім сіл), а отже, і їхніх назв. На сьогодні немає зведених реєстрів таких ойконімів. Зауважимо, однак, що назви багатьох поселень, які були відомі раніше, не втрачені назавжди. Їх задокументовано в різноманітних історичних

© С.О. ВЕРБИЧ, 2017

джерелах — описах приватних і поміщицьких землеволодінь, поборових реєстрах, люстраціях замків тощо. Саме їхні свідчення дають змогу допитливим дослідникам систематизувати невідомі в сучасному вжиткові ойконіми й увести їх у науковий обіг, адже це не лише вагома частка історично-культурної спадщини нашого народу, але й важливий матеріал для історико-лінгвістичних студій.

У пропонованій статті основну увагу зосереджено на назвах поселень колишніх Брацлавського і Подільського воєводств (згодом Подільської губернії), які зникли з ойконімікону України впродовж XVI—XIX ст. З-поміж цілого ряду причин, які призвели до зникнення значної частини назв поселень у зазначеному регіоні насамперед у XVI—XVII ст., найбільш негативну роль відіграли напади татар. Історики відзначають, що серійні набіги татарських (буджацьких і кримських) загонів, які супроводжувалися захопленням у ясир українського населення, призводили до знелюднення цілих сіл, багато з яких так і не було відновлено (Смерека: 62). М.С. Грушевський, покликаючись на польські джерела, відзначає, що татарські набіги на Поділля починаються з 1438 р. (Грушевський: 64) і не припиняються впродовж двох століть. Наприклад, за період із 1450 до 1586 рр. документально підтверджено 86 татарських нападів на Брацлавщину й суміжну Київщину, а з 1600 до 1647 — 70 (Верменич: 205). Таку кількість татарських набігів можна, очевидно, пояснити тим, що через Поділля проходив Кучманський шлях, яким татари рухалися зі Степу в Галичину. Отже, напади татарських загонів були основною причиною знелюднення низки населених пунктів у зазначеному регіоні, що, відповідно, зумовило їх зникнення. Цим викликана відсутність будь-яких згадок про них на сторінках документів у наступні століття. Щодо тих подільських поселень, які пережили татарське нашествя, зберігши свої назви, але зникли в XIX ст., то, напевно, основною причиною їх зникнення з ойконімної карти України було переселення їхніх жителів в інші населені пункти. На окрему увагу заслуговують назви поселень, які були зняті з обліку протягом XX ст. Причини їх зникнення були різні — воєнні дії (громадянська і Друга світова війни), голодомор, розбудова промисловості тощо (Литвиненко: 455).

Як уже було зазначено, важливим завданням для дослідників, передусім істориків і ономастів, є повернення в науковий обіг тих назв поселень, які з різних причин зникли з українського ойконімікону в попередні століття. Одним із кроків у цьому напрямі вважаємо спробу дослідити походження низки ойконімів із території колишніх Брацлавського і Подільського воєводств, які зникли впродовж XVI—XIX ст. Об'єктом лінгвістичного аналізу обрано назви *Бодачівка*, *Доброгоща*, *Лодиринці*, *Молохов*, *Скваржище*, *Ярополково* (назви *Бодачівка*, *Лодиринці* подані в сучасній українській формі, зафіксованій в історичних працях М.Г. Крикуна; див. далі), цікаві з погляду етимологічної інтерпретації твірних основ.

Ойконім *Бодачівка* відомий із 1679 р. як *Bodaczowka* (запис польською мовою). Історик М.Г. Крикун подає його в переліку назв поселень

Кам'янецького пов. колишнього Подільського воєводства, зазначаючи, що в пізніших джерелах згадок про цю назву немає (Крикун 2015: 208). Ідентичний ойконім *Bodaczówka* (у пол. транскрипції) відомий на Західному Поділлі в колишньому Ушицькому пов., який на заході межував із Кам'янецьким (SG I: 271). На сьогодні важко стверджувати, чи ці назви пов'язані між собою, адже відомі випадки перенесення назв із одного поселення на інше внаслідок переміщення його жителів. Найповніший довідник із територіального устрою України станом на 1946 р. ойконімів *Бодачівка* не фіксує. Ця назва, як і споріднені ойконіми *Бодачів* (тепер *Бодячів*) у Ківерцівському р-ні Волинської обл., блр. *Бодачі* в колишній Мінській губ., рос. *Бодачево* в колишній Тверській губ. (RGN I: 442), пол. *Bodaczów* (SG I: 271), цікава передусім своєю твірною антропонімоосновною *Бодач-*, що має праслов'янське апелятивне підґрунтя. Варто зауважити, що укладачі «Етимологічного словника слов'янських мов» відновили праформу **bodačь*, опираючись лише на лексичний матеріал південнослов'янських мов (ЕССЯ 2: 151).

Назва *Доброгоща* позначала два поселення в колишньому Кам'янецькому пов. Одне з них відоме і сьогодні як *Доброгорща* (іст. *Dobrohoszcza Wyżna*). Друге зникло з ойконімного простору Поділля після XVII ст. Письмові джерела фіксують зниклий ойконім *Доброгоща* впродовж XVI—XVII ст. у таких формах: 1578, 1583 pp.: *Dobrohoszcza alias Parsimowce*, 1642 p. — *Dobrohoszcza Niżna alias Żółtowce*, 1678 p. — *Dobrohoszcza Niżna* (Крикун 2011: 211). У наступні періоди відомостей про назву цього поселення немає. Наведені записи вказують, що назва *Доброгоща* побутувала як паралельна до інших назв — *Parsimowce* і *Żółtowce*, які сьогодні також не відомі. Ойконім *Доброгоща* належить до архаїчних утворень. На це вказує його словотвірна модель. Це дериват з індивідуально-присвійним суфіксом **-jь* (продуктивний у праслов'янські й давньоукраїнські часи) від двохосновного імені *Доброгост*, найраніші згадки про яке на українських теренах датовані поч. XIII ст. (д.-укр. *Доброгость*, ім'я володимир-волин. і червен. воєводи; Чучка: 159), пор. також ст.-укр. *Доброкгость* (1433 р.; ССУМ I: 306). Важливо відзначити, що назва *Доброгость* належить до праслов'янського лексичного фонду як континуант праформи **dobrogostь* (ЕССЯ 5: 42).

Назву с. *Лодиринці* в колишньому Кам'янецькому пов. локалізовано поблизу с. Чапля (тепер Летичівського р-ну Хмельницької обл.). У записі 1629 р. — *Lodyrzynce* (Крикун 2011: 306). У пізніших джерелах відомостей про цей ойконім немає. Формальна структура назви *Лодиринці* уможливорює її аналіз у системі ойконімів на *-ин-ц-і*, що постали в результаті онімізації назв певних груп людей, мотивованих спільнокореневою назвою поселення або іншого топооб'єкта. Щодо ойконіма *Лодиринці* такою твірною назвою була, очевидно, **Лодирин*, потенційність побутування якої підтверджує споріднений ойконім *Лодыри* в колишній В'ятській губ. Росії (RGN V: 192). В основі цих ойконімів співвідносні антропоніми **Лодиря*, **Лодирь*. Цікаво, що для українського іменника така особова

назва рідкісна. Це зумовлене, напевно, тим, що в українському апеллятивному лексиконі поширеніші іменники *lódár*, *lédar* зі спорідненою семантикою (ЕСУМ 3: 280), тоді як *лодырь* зі значеннями ‘ледар’, ‘гульвіса’, ‘хитрун, пройдисвіт’ представлено в білоруській і російській мовах (ЭСБМ 6: 26; СРНГ 17: 105).

Ойконім *Молохов* відомий із 1-ої пол. XVI ст. Село з такою назвою було в колишньому Брацлавському старостві (тепер Вінниччина). Словоформа *Молохов* не первісна, постала внаслідок видозміни структури назви *Молохонов*, на що переконливо вказують записи в історичних джерелах: 1546 р. — *Молохоновъ* (Грушевський: 94), але з 1661 р. — *Molochow*, 1681 р. — *Molohuf*. У XIX ст. згадок про поселення з такою назвою немає (Крикун 2011: 53). Визначення твірної основи для ойконіма *Молохонов* не становить труднощів. Ця назва похідна від антропоніма **Молохон*, оформленого присвійним суфіксом *-ов*. Цікава етимологія особової назви **Молохон*. У доступних лексикографічних працях її не знаходимо. Очевидно, антропонім **Молохон* не слід пов'язувати з відомим ім'ям ст.-укр. *Молах* (1649 р.) (Чучка: 246) з огляду на те, що *Молохов* — це вторинна форма щодо *Молохонов*. На нашу думку, ім'я **Молохон* можна етимологізувати як фонетично змінену форму від **Молокон*. Варто зазначити, що субституція близькоартикуляційних звуків *к* / *х* досить часто зумовлена взаємопроникненням української і польської фонетичної систем, пор., наприклад: укр. с. *Трибоківці* (Жидачів. р-н Львів. обл.) — пол. *Trubichowce* (1453 р.) (Редька: 151). Стосовно апеллятивних відповідників пор. рос. діал. *молоко́нный* ‘молочний’, ‘виготовлений із молока’, ‘призначений для молока’ (СРНГ 18: 233). У цьому контексті привертають увагу споріднені утворення з основою *молок-* на зразок укр. *молока́н* ‘молочай’, ‘чистотіл’ (ЕСУМ 3: 503), рос. *молока́н* ‘назва секти старовірів, які не вживали м'яса’ (Фасмер II: 645), діал. ‘той, хто збирає молоко’, ‘любить молоко’ (СРНГ 18: 233). Пор. ще численні оніми з основою *Молокан-* на території Росії: прізвище *Молоканов* (Унбегаун: 147), ойконіми *Молокановка* в колишній Саратовській губ., *Молоканский* у колишній Тамбовській губ. (RGN V: 654–655). Немає підстав припускати зв'язок укр. антропоніма **Молохон* < **Молокон* із рос. *молока́н* ‘сектант-старовір’, оскільки молоканство, як різновид релігійної течії духовних християн, виникло в Росії на Тамбовщині в 60-х рр. XVIII ст. (Клибанов: 122), а укр. *Молохонов* писемні джерела фіксують із поч. XVI ст.

Першу згадку про ойконім *Скваржище* в Зіньківському пов. колишнього Барського староства датовано 1404 р. (Грушевський: 52). У пізніших джерелах відомостей про цю назву немає. Звукосполучення *-рж-* у структурі ойконіма вказує на те, що фонетика назви *Скваржище* зазнала часткового польськомовного впливу. Власне, її українською формою є *Скварище*. Аналіз морфемної будови ойконіма *Скварище* дає підстави розглядати його в системі назв із суфіксом *-ище* з локативною семантикою (Ковалик: 19). Крім зазначеного форманта, у структурі ойконіма *Скварище* наявна основа *Сквар-*, мотивацію якої з'ясовуємо в колі спів-

відносної апелятивної лексики на зразок укр. *сквар* ‘спека’, рос. діал. *сквара* ‘вогонь, горіння’, чеськ. *škvár(a)* ‘попіл’ (ЕСУМ 5: 268), пол. *skwar*, *skwara* ‘спека, жар’, ‘шлак’ (SJP VI: 201), що розвинулися з псл. **skvara* (ЕСУМ 5: 268). На підставі семантики наведених апелятивних відповідей можна відновити ймовірне значення топонімооснови ойконіма *Скварище* — *‘місце, де щось згоріло — згарище, попелище’. З іншого боку, ойконімооснову *Сквар-* можна етимологізувати в колі лексики, похідної від псл. **skvariti* ‘гнити’ (Шульгач: 247—248).

Назву дворища *Ярополково* М.С. Грушевський локалізував на наддністрянському Поділлі (Грушевський: 39). На жаль, бракує докладнішої інформації про точну локалізацію цього топоніма. Відомо лише, що дворище *Ярополково* Великий литовський князь Вітовт у 1427 р. подарував Єську Нешевичу. З огляду на те що рід шляхтичів *Нешів* (*Нешевич* — патронім від *Неш*) осів на Наддністрянщині (пор. ще с. *Нешівці* на р. Жван, відоме в XVI ст.), історик слушно зараховував цей ойконім до подільських. Зауважимо, що дворище — це не типове поселення на зразок села, селища чи міста. Дворищем у східних слов’ян називали давню форму колективного землеволодіння й водночас сільського поселення групи споріднених сімей. О.А. Купчинський відзначає, що первісні назви дворищ тривалий час були складниками вже сформованих сіл. У люстраційно-податкових списках вони виступали найчастіше як назви частин села (Купчинський: 205). В основі назви *Ярополкове* — ім’я *Ярополк* (один із княжих антропонімів у давній Русі; відомо, наприклад, 5 літописних *Ярополків*; Чучка: 371), згадане в письмових джерелах, починаючи з XII ст. (ЭССЯ 8: 176). Прикметно, що в східнослов’янському ойконіміконі назв поселень, похідних від імені *Ярополк*, небагато. Пор. ще укр. с. *Яроповичі* (колишнє *Ярополча*) на Житомирщині, історично — *Ярополч* (1160 р.; Нерознак: 191), рос. *Ярополч* у колишніх Владимирській і Московській губ. (RGN X: 553). Це переконливо свідчить про архаїку утворень із давньослов’янським композитом *Ярополк* в основі < псл. **jaropolkъ* (ЭССЯ 8: 176).

Структурно-семантичний аналіз ойконімів *Бодачівка*, *Доброгоща*, *Лодиринці*, *Молохов*, *Скваржище*, *Ярополково* в діахронічному аспекті уможливує такі висновки:

1. Ойконімікон давно заселених регіонів, до яких належить і Поділля, містить архаїчні утворення, на що вказують як непродуктивні сьогоденні дериваційні моделі, так і характер твірних основ цих назв.

2. Назви поселень, незважаючи на можливі зміни в їхній структурі, зумовлені особливостями їх функціонування та фіксації в документах, часто зберігають у своєму складі рідкісні твірні оніми й апелятиви, окремі з яких належать до праслов’янської спадщини української мови. У нашому випадку це антропоніми *Бодач* < псл. **bodačъ*, *Доброгость* < псл. **dobrogostъ*, *Ярополк* < псл. **jaropolkъ*, апелятивна основа **skvar-*.

3. Твірні антропонімооснови деяких ойконімів відображають особові назви (переважно прізвиська), які не представлені в українському іменнікові, наприклад *Лодир(ь)*, **Молохон* (**Молокон*).

4. Тривале функціонування окремих ойконімів, як-от *Молохов*, інколи приводить до видозміни їхньої структури, відновити первісну форму якої можна лише на основі залучення до аналізу історично зафіксованих більш ранніх словоформ й етимологічного тлумачення.

5. Досвід опрацювання різних історичних документів (письмових джерел) дає підстави стверджувати, що вони — надійне джерело для встановлення ойконімів, які з різних позамовних причин зникли із сучасного ойконімікону. Такі повернуті з небуття назви — цінний матеріал для дослідників — топонімістів, етимологів, істориків.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Верменич	<i>Верменич Я.</i> Історія освоєння регіону Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. — XVIII ст.) // Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2015. — С. 163—258.
Грушевський	<i>Грушевський М.</i> Барское староство. Исторические очерки (XV — XVIII в.). — К., 1894. — 404 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1982 — 2012. — Т. 1—6.
Клибанов	<i>Клибанов А.И.</i> История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX века — 1917). — М., 1965. — 348 с.
Ковалик	<i>Ковалик І.І.</i> Українські топоніми з суфіксами <i>-ищ-е</i> , <i>-нищ-е</i> , <i>-лищ-е</i> , <i>-бищ-е</i> , <i>-овищ-е</i> , <i>-ис(ь)к-о</i> , <i>-овис(ь)к-о</i> на загальнослов'янському фоні // Записки Львівського ордену Леніна держ. ун-ту ім. І. Франка. Серія філологічна. — Львів, 1970. — Вип. 7. — С. 15—20.
Крикун 2011	<i>Крикун М.</i> Документи Брацлавського воєводства 1566 — 1605 років // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. — Львів, 2011. — Вип. 46. — С. 375—410.
Крикун 2015	<i>Крикун М.</i> Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678 — 1679 років. — Львів, 2015. — 360 с.
Купчинський	<i>Купчинський О.А.</i> Питання генези географічних назв на <i>-ичі</i> // Купчинський О.А. Студії з історії української мови та ойконімії: Вибр. ст. та мат. — Львів, 2011. — Т. 1. — С. 192—208.
Литвиненко	<i>Литвиненко І.А.</i> До питання дослідження історичних сіл України // Праці Науково-дослідного ін-ту пам'яткоохоронних досліджень / Голова редкол. В.І. Клочко. — К., 2014. — Вип. 9. — С. 450—456.
Нерознак	<i>Нерознак В.П.</i> Названия древнерусских городов. — М., 1983. — 207 с.
Редьква	<i>Редьква Я.П.</i> Польськомовна фонетична адаптація й транслітерація приголосних звуків в ойконімії Галицької та Львівської земель колишнього Руського воєводства // Студії з ономастики та етимології. 2008 / Відп. ред. О.П. Карпенко. — К., 2008. — С. 154—170.
СРНГ	Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Соколова, С.А. Мызникова. — М.; Л.; СПб. : Наука, 1966 — 2015. — Вып. 1—48.
ССУМ	Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. / Ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. — К., 1977 — 1978. — Т. I—II.
Смерека	<i>Смерека Б.</i> Зниклі поселення Львівської землі Руського воєводства у XVI — XVIII ст. та специфіка їх ідентифікації у фіскальних джерелах // Український історичний збірник / Голова редкол. Т.В. Чухліб. — К., 2015. — Вип. 18. — С. 62—80.
УАТУ	Україна. Адміністративно-територіальний устрій: офіційне видання / Упоряд. М.О. Трюхан та ін. — К., 2012. — 775 с.
Унбегаун	<i>Унбегаун Б.</i> Русские фамилии. — М., 1989. — 443 с.

Фасмер	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964 — 1973. — Т. I—IV.
Чучка	Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. — Ужгород, 2011. — 432 с.
Шульгач	Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — 367 с.
ЭСБМ	Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Гал. рэд. Г.А. Цыхун. — Мінск, 1978—2010. — Т. 1—13.
ЭССЯ	Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева. — М., 1974 — 2014. — Вып. 1—39.
RGN	Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962 — 1981. — Bd I—X.
SG	Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880 — 1902. — Т. I — XV.
SJP	Słownik języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. — Warszawa, 1900 — 1927. — Т. I—VIII.

Статтю отримано 15.05.2017

Svyatoslav Verbych

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

NAMES THAT HAVE DISAPPEARED FROM THE OIKONIM SPACE OF THE HISTORICAL PODILLYA: PROBLEMS OF IDENTIFICATION, SYSTEMATIZATION, ANALYSIS

The article analyzes the names of the Podilsk settlement **Боначівка, Доброгоща, Лодиринці, Молохів, Скваржище, Ярополкове**, they existed in XV—XVII centuries. Beyond these the oikonym is unknown. Derivational structure of these names are studied, the motivational semantics of their word-forming stem restored. The disappearance of given names with oikonym map of Ukraine is connected with extralinguistic factors, primarily with the attacks of Tatars in Podolia, where the Kuchmansky way led from the steppe to the Volyn and the Carpathians. The attack of the Tatar troops was the main cause of the depopulation of some settlements in the region, this was the reason for their disappearance. In the next century there are no references to these names in the pages of the documents. Unfortunately, today the registry missing names is absent in Ukraine. This encourages researchers to actively search for such names in historical sources. Because each oikonym is a significant part of historical-cultural heritage of the Ukrainian people and interesting object for onomastic research.

Keywords: oikonym, oikonym space, names that have disappeared from the oikonym map of Ukraine.

Мовна мозаїка

КОНГРЕС і КОНГРЕС

У загальних назвах іншомовного походження за чинним «Українським правописом» (§ 87) **г** передаємо літерою **г**. Серед таких і слово *конгрес*. Якщо ж воно входить до складу власної назви якоїсь світової організації, то його потрібно писати з літерою **г**, тобто *конгрес*, напр.: «Світовий конгрес українців». Це зумовлено вимогою точно передавати такі назви, оскільки вони мають індивідуальний, розмежувальний характер. Навіть одна відмінна літера свідчить про те, що юридично це окремі власні назви різних організацій, пор.: «Світовий **конгрес** українців» і «Світовий *конгрес* українців».

Отже, у загальній назві потрібно писати літеру **г** (*конгрес*), а в індивідуальній власній назві в цьому слові — **г** («Світовий **конгрес** українців»).

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367.625

Валентина Фурса

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ДІЄСЛІВНОГО КЕРУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті схарактеризовано основні підходи до витлумачення граматичного керування в сучасній лінгвоукраїністиці. Проаналізовано типи валентно зумовлених керованих компонентів, залежних від дієслів найуживаніших лексико-семантичних груп: дієслів руху / переміщення, конкретної фізичної дії, давання, писання, повідомлення, мовлення, сподівання, загальної локалізації, чуттєвого сприймання, керівництва, володіння та ін. На основі встановлених різновидів керованих компонентів запропоновано типологію дієслівного керування. Визначено чинники, що впливають на кількісний та якісний склад типових керованих іменників.

Ключові слова: дієслівне керування, валентність дієслова, лексико-семантична група дієслів, керований іменник, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив, відмінкова форма, прийменниково-відмінкова форма.

У лінгвоукраїністиці сформувалося два підходи до витлумачення граматичного керування — широкий та вузький. Згідно з першим підходом, узвичаєним у мовознавстві, керуванням називають такий синтаксичний зв'язок між головним (опорним) і залежним (керованим) словами, коли головне вимагає від залежного іменного слова певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми, незмінної за будь-якої зміни форми опорного слова [1: 3; 21: 67], тобто керування аналізують у морфологічній площині, вважаючи, що кожна відмінкова і прийменниково-відмінкова форма іменників або їхніх еквівалентів поєднана з опорним словом підрядним зв'язком керування.

Суть другого підходу полягає у «звуженні» обсягу поняття 'керування' та врахуванні семантико-синтаксичних особливостей. Започаткувавши таке трактування явищ ке-

© В.М. ФУРСА, 2017

рування, О.О. Потебня зазначив: «Щоб поняття керування не перейшло в туман, потрібно розуміти під ним тільки ті випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюваного... Якщо ж доповнюване саме по собі не вказує на відмінок додатка, то про керування не може і йтися» [17: 120]. Цей підхід до кваліфікації граматичного керування реалізовано в працях І.І. Слинька [18: 36—42], М.Ф. Кобилянської [9; 10], І.Р. Вихованця [2; 3], А.П. Загнітка [8: 397—399] та інших дослідників. Зокрема, І.Р. Вихованець поглибив і уточнив міркування своїх попередників на основі тісного зв'язку валентності та явищ керування, витлумачивши керування як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [2: 37], тобто семантичним підґрунтям керування він визнав семантико-синтаксичну валентність, яка окреслює межі керування тільки тими залежними компонентами, що їх вимагає лексико-граматична природа опорного слова [3: 78].

Характерно, що в кожного дієслова є свій набір залежних іменників з конкретно-предметними (непредикатними) значеннями, або своя валентна рамка, що зумовлено лексичним значенням дієслова та його належністю до певного семантичного типу предиката. Зауважимо, що дієслова однієї лексико-семантичної групи мають свій типовий набір залежних компонентів з різними семантичними функціями. Зважаючи на це, у пропонованій статті ставимо за мету — подати типи валентно зумовлених керованих компонентів, залежних від дієслів таких найуживаніших лексико-семантичних груп, як дієслова руху / переміщення, конкретної фізичної дії, дієслова зі значенням 'давання', 'писання', 'повідомлення', 'мовлення', дієслова із загальним локативним значенням, дієслова чуттєвого сприймання тощо і на основі цього представити типологію дієслівного керування. Спіратимемося на найновіші дослідження українських граматистів, на свої спостереження за виявами граматичного керування під час укладання «Словника дієслівного керування» [11]. Наголосимо, що в українському мовознавстві, зокрема в монографії «Теоретична морфологія української мови», зроблено першу спробу розподілити основні лексико-семантичні групи дієслів між шістьма валентними класами, тобто залежно від кількості їхніх валентних позицій [6: 269—272].

У сучасній функціональній граматиці переважно виділяють такі семантико-синтаксичні функції керованих компонентів: об'єкта, адресата, інструменталія та локатива [2; 3; 6; 7; 8; 12; 13; 15]. Основним із-поміж них є, звичайно, об'єктне значення. Тип значення визначає силу керування, яке може бути сильним, напівсильним, напівслабким та слабким. Сильним керуванням пов'язаний із дієсловом залежний від нього іменниковий компонент на позначення об'єкта дії, а також об'єкта стану, об'єкта процесу тощо, напівсильним — іменниковий залежний компонент, що називає адресата дії, напівслабким — залежний іменниковий компонент, що конкретизує різні параметри локатива, слабким — залежний іменниковий компонент з інструментальним значенням [3: 79—82].

В українському мовознавстві усталилося три підходи до диференціації об'єктних значень: 1) залежно від семантичної класифікації предикатів [3: 118; 13: 174—175; 12: 145—150; 20: 194]; 2) залежно від семантики предиката, але з опертям на власну семантику об'єкта [18; 8: 611—612]; 3) залежно від облігаторності / факультативності об'єктного значення у валентній рамці предиката [12: 177; 15: 42]. На нашу думку, класифікація об'єктних значень має враховувати всі три підходи, проте основним критерієм розмежування валентно зумовлених дієсловом об'єктів є їхня облігаторна чи факультативна позиція, що вможлиблює виокремлення кількох об'єктних значень, властивих валентній рамці того самого дієслова. Облігаторним семантично передбачуваним дієсловом керованим іменниковим компонентом, що має обов'язковий вияв у мовленні, є власне-об'єкт (за іншою термінологією — прямий об'єкт [4: 10; 16: 43; 18: 22]) — предмет або істота, на які безпосередньо спрямовано дію або поширюється процес чи стан, репрезентований дієсловом. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження власне-об'єкта є знахідний безприйменниковий. Інші об'єктні значення, що також прогнозовані семантикою дієслів, проте їх можна легко вилучити з контексту без істотних змін у його змісті, є факультативними іменниковими компонентами, до яких зараховуємо: об'єкт обмеження, об'єкт уточнення, деліберативний об'єкт, об'єкт приєднання, об'єкт віддалення та ін., а також об'єктні значення синкретичного типу, зокрема просторовий об'єкт, об'єкт-знаряддя, об'єкт-засіб, об'єкт-речовина тощо.

Адресатне значення виражають керовані компоненти, що називають особу або іншу істоту, на користь або на шкоду якої відбувається дія. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження цього значення є давальний безприйменниковий, а його морфологічними варіантами — прийменниково-відмінкові форми *для + родовий* та *до + родовий*.

Локативні значення диференційовано на 3 типи: 1) власне-локативне — значення статичної локалізації (місцеперебування); 2) динамічні значення напрямку руху — вихідний пункт руху / переміщення та кінцевий пункт руху / переміщення; 3) динамічне значення шляху руху / переміщення. Засобами вираження керованих іменникових компонентів з локативним значенням слугують місцевий як спеціалізований відмінок локативної функції, а також орудний, знахідний, родовий і давальний відмінки. «У системі відмінків, — зауважує О.Г. Межов, — місцевий і орудний закріплені здебільшого для вираження просторових орієнтирів-предметів статичної локалізації, а знахідний і давальний — для вираження просторових орієнтирів-предметів динамічної локалізації. Родовий відмінок як морфологічний варіант локативної синтаксеми посідає проміжне місце, широко вживаючись на позначення як статичної, так і динамічної локативності» [12: 233—234]. Зазначимо, що повний набір локативів у мовленні може обтяжувати речення, а тому трапляється зрідка.

У межах значення інструментальності виокремлено два різновиди: знаряддя дії — конкретний предмет, використовуваний для успішного

завершення дії, та засіб дії — істоти, механізми, засоби зв'язку та допоміжні предмети й матеріали, за допомогою яких суб'єкт реалізує дію, рух. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження інструментального значення є орудний безприйменниковий.

Як було зазначено вище, дієслова певної лексико-семантичної групи мають свій типовий набір залежних компонентів з різними семантичними функціями, що й продемонструємо на прикладі деяких найпоказовіших груп.

Дієслова руху / переміщення об'єднують дві підгрупи: 1) дієслова зі значенням односпрямованого та різноспрямованого руху: *бігати, бігти, блукати, бродити, йти, їздити, їхати, лазити, летіти, лізти, літати, плавати, пливти, повзати, повзти, ходити* тощо; 2) дієслова зі значенням односпрямованого та різноспрямованого переміщення: *везти, вести, водити, возити, гнати, котити, нести, носити, тягати, тягти* та ін. Дієслова руху та дієслова переміщення валентно детермінують різну кількість керованих іменникових компонентів, причому одні з яких є спільними для обох підгруп, а інші — ні.

Дієслова переміщення семантично передбачають найбільшу кількість залежних іменників — у типових виявах шість іменників. Основним, значеннєво зумовленим цими дієсловами є керований іменниковий компонент із семантичною функцією власне-об'єкта дії, що може позначати конкретний предмет чи істоту, напр.: *Невеликий **тягар** звичайно **носять** просто в руках, як, наприклад, **відро** з водою, **гличик**, **кошик** тощо; **тяжчі речі** **носять** на плечах (**коромисло** з відрами), а ще **тяжчі** — **найчастіше** на спині (**мішки, цеглу, барила** з чим-небудь)* (Ф. Вовк); *Раз увечері зимою Уодній свитині Іде боса титарівна І **несе дитину*** (Т. Шевченко). Префіксальні дієслова переміщення вимагають не тільки знахідного безприйменникового власне-об'єкта, а й власне-об'єкта у формі родового партитивного, який указує на те, що предмет лише в певній своїй частині підлягає дії, напр.: *Мати **принесла** перед світанком **хліба** з села* (О. Бердник); [Мокрина до Миколи:] *Я знала, що в тебе нема ні шматка, ні скиб-ки хліба, і оце **привезла** тобі **хліба, води й риби*** (І. Нечуй-Левицький); ***Завів** [Олексій] **цегли та цементу** на подвір'я старої хати* (Люко Дашвар).

Безпрефіксні дієслова руху семантично не зумовлюють уживання керованого іменникового компонента із функцією власне-об'єкта, тоді як префіксальні можуть прогнозувати залежний іменник у формі знахідного безприйменникового, який кваліфікуємо як керований компонент із синкретичним об'єктно-просторовим значенням, пор.: *Максим **установив, перейшов** **дорогу** й **потягся** в морок **навмання*** (Іван Багряний); *І **я** **одної ночі** **переплив** **човником** **ріку** та й собі — у лози* (В. Дрозд).

Як дієслова руху, так і дієслова переміщення семантично передбачають ще один типовий керований іменник із функцією об'єкта, що є факультативним і має такі значеннєві різновиди, як об'єкт обмеження та просторовий об'єкт. Зокрема, об'єкт обмеження, виражений прийменниково-відмінковою формою *за* + орудний, зумовлюють дієслова різноспрямованого

руху та різноспрямованого переміщення, напр.: [Хлопець:] *Павлінко! А пригадай, як ми бігали за метеликами* (У. Самчук); *Старий ходив по площі з мотузом, хлопці носили за ним коли* (А. Чайковський). Якщо ж такий керований іменниковий компонент детермінують дієслова односпрямованого руху та дієслова односпрямованого переміщення, то прийменниково-відмінкова форма реалізує семантику шляху руху, ускладнену об'єктним відмінком, пор.: *За возиком бігла кішка й нявчала* (Ю. Яновський); *А за саньми несе в простягнутих руках дідову скрипку богомаз Тодор* (С. Тельнюк). Синкретичне об'єктно-просторове значення виражають також прийменниково-відмінкові форми *до + родовий, від + родовий*, якщо об'єктну функцію виконують іменники — назви осіб, пор.: *...гостей мали везти до гетьмана на обід* (А. Кашенко); *І сказав [гонець], що їде від гетьмана* (Ю. Мушкетик).

Другим типовим, значеннєво детермінованим дієсловами переміщення є керований іменниковий компонент із функцією адресата дії, виражений давальним безприйменниковим та його морфологічними варіантами — *для + родовий* та *до + родовий*, напр.: *Везе Марко Катерині сукна дорогого, а батькові шитий пояс* (Т. Шевченко); *Віз [Петро] матусі гарну хустку. Чоботи для тата., Брошку для сестрички* (С. Олійник); *...до дружини козак віз усе своє добро одним конем* (О. Середюк). Дієслова руху значеннєво не зумовлюють керованих іменникових компонентів із функцією адресата дії.

Як дієслова переміщення, так і дієслова руху семантично прогнозують типові керовані іменникові компоненти з функцією динамічних локативів:

— локатив — вихідний пункт руху / переміщення, морфологічним виразником якого слугують прийменниково-відмінкові форми *з + родовий, від + родовий, з-за + родовий, з-поза + родовий, з-під + родовий* тощо, де прийменники позначають різну локалізацію вихідного пункту руху / переміщення, а форма родового — значення спрямування, напр.: *І носили торф, мул, чорнозем аж із луку, з лощини* (В. Близнець); *Везуть греки тобі з-за моря свої плоди* (П. Загребельний); *...бабусі узвозом від храму несли в сніжнопаперових кульках свічки* (Є. Пашковський);

— локатив — кінцевий пункт руху / переміщення, роль якого виконують прийменниково-відмінкові форми *до + родовий, у / в + знахідний, на + знахідний, за + знахідний, під + знахідний* та ін., напр.: *І батько бере Володька на руки, несе до хати* (У. Самчук); *Він [чоловік] ...саджав між того добра шестилітню Марію і їхав на луки* (В. Дрозд); *Везуть Марусю за далекі гони, за сиве море тої ковили* (Л. Костенко); *...несподівано випав великий клатик паперу й... залетів під лавку* (М. Старицький);

— локатив — шлях руху / переміщення, семантику якого виражають орудний безприйменниковий та прийменниково-відмінкові форми *по + місцевий, через (крізь) + знахідний, повз + знахідний, між (поміж) + орудний, між (поміж) + родовий, уздовж / вздовж + знахідний* тощо, напр.: *Людочку вели [прикордонники] спочатку пероном, тоді мостом через усі платформи,*

тоді вулицею до приміщення вокзалу, потім довгими лабіринтами вокзальної будівлі (Н. Доляк); *Пливе човен по Дунаю* Один за водою (Т. Шевченко); *Звечора дівчата ...воду повз їхній двір носили* (В. Дрозд); *Рибалки тягнуть уздовж берега широку сіть* (В. Рутківський); *Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти від діда* (О. Довженко). Безпрефіксні дієслова різноспрямованого руху та дієслова різноспрямованого переміщення зумовлюють, крім названих, ще й такі приєднаниково-відмінкові форми вираження шляху руху / переміщення, як *навколо* (довкола, круг, кругом) + родовий, *біля* (коло) + родовий, пор.: *Сергій ...ходив навколо вогнища* (І. Білик); *Почали бігати* [дяк з хлопцем] *кругом стола* (С. Васильченко); *Старий мій знову зажурився, Ходив довгенько коло хати* (Т. Шевченко).

Типовим, значеннєво детермінованим як дієсловами руху, так і дієсловами переміщення є керований іменниковий компонент із функцією засобу руху / переміщення, або інструменталія, що його виражає орудний безприєднаниковий та його функціональні еквіваленти *на* + *місцевий* та *у* / *в* + *місцевий*, напр.: *І несуть, і везуть мажарами та гарбами і овочі, і борошно, і виноград* (З. Тулуб); *Попереду їхав конем великий київський князь* (І. Білик); *На Владиковому човні міг пливати тільки Дзвонар* (В. Малик); *На коні їде, а коня шука* (Укр. присл.); *...несуть люди воду у відрах, у великих кухлях, глечиках для вмивання, в бляшаних коритах* (В. Винниченко).

Дієслова конкретної фізичної дії, що є найпоширенішою і широко-вживаною підгрупою прямо-перехідних дієслів, означають конструктивні або деструктивні дії особи, спрямовані на предмет. До них належать дієслова творення та окремих видів діяльності (*будувати, варити, клеїти, ліпити, майструвати, мурувати, пекти, плести, споруджувати, ткати, шити, голити, жати, клепати, косити, молоти, орати, пасти, пиляти, полоти, прасувати, прати, сапати, тесати* і под.), дієслова, що вказують на вищий або нижчий ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт (*бити, в'язати, гнути, горнути, гребти, гризти, дерти, клювати, кусати, ловити, мазати, мити, палити, терти, чистити* і под.), дієслова з деструктивним значенням (*колоти, ламати, рвати, різати, рубати, руйнувати, шматувати* тощо), дієслова зі значенням 'зіткнення, контакту, дотику' (*брати, взяти, держати, обіймати, смикати, торкати, тримати, хапати* і под.) тощо. Типовим, значеннєво передбачуваним дієсловами конкретної фізичної дії є керований компонент із семантичною функцією власне-об'єкта дії, роль якого виконують іменники — назви конкретних предметів або істот у формі знахідного безприєднаникового, напр.: *Чижиха дуже вправно будувала малесеньке, але міцне гніздечко* (О. Іваненко); *Вони [хлопці] копали гончарську глину й ліпили з неї горшки, полумиски, ступки, коліщата, молотки* (У. Самчук); *То не вітер, то не буйний, Що дуба ламає* (Т. Шевченко). Морфологічними варіантами знахідного безприєднаникового слугують родовий партитивний та родовий у заперечних конструкціях, пор.: — *Мати ж моя мила, Де Настусю діла?* — *Пішла до криниці Черпати водиці* (П. Чубинський); *Не їв, то й ложок не буду мити* (Укр. присл.).

Другим типовим, значеннєво зумовленим дієсловами конкретної фізичної дії є керований іменниковий компонент із функцією знаряддя дії, виражений орудним безприйменниковим та його морфологічними варіантами *через (крізь) + знахідний, за допомогою + родовий, на + місцевий*, напр.: *Трактором орати — не лопатою копати* (Укр. присл.); *Мати цідила молоко крізь чистий полотняний рушник* (Гр. Тютюнник); *...переклада він [батько] друкував на машинці* (Л. Костенко).

Дієслова 'творення' значеннєво зумовлюють уживання замість іменника — назви знаряддя дії керований іменник із семантикою засобу дії, що позначає речовину або матеріал, з яких щось виготовляють. Морфологічним виразником такого іменникового компонента є прийменниково-відмінкова форма з *(із) + родовий*, напр.: *А Йосип заходився хату із очерету будувати* (Т. Шевченко); *...батько змайстрував літака з дерева, а крила — з напнутого полотна* (В. Дрозд).

Деякі дієслова конкретної фізичної дії з деструктивним значенням з префіксом *від-*, що вказує на відокремлення частини від цілого (*відбити, відколоти, відламати, відрізати, відрубати* й под.), зумовлюють, крім керованих компонентів із функціями власне-об'єкта дії та знаряддя дії, ще один залежний іменник із семантикою об'єкта, що виражений прийменниково-відмінковою формою *від + родовий* та називає предмет як ціле, пор.: *Підірване вибухами каміння вони [чоловіки] передусім відламували міцними ломами від породи* (Гордій Коцюба); *Половець ...ножем відрізає від пояса прикрашеного сріблом і самоцвітами князівського меча* (В. Малик).

Дієслова зі значенням 'дотику' керують, крім іменникових компонентів із функціями власне-об'єкта дії та знаряддя дії, ще одним залежним іменником, що має об'єктне значення, яке кваліфікуємо як об'єкт обмеження, виражений прийменниково-відмінковою формою *за + знахідний*, напр.: *Рудий дядько хотів ухопити мене рукою за підборіддя* (Ю. Мушкетик); *Гаврило смикав батька за рукав* (Г. Тютюнник).

Дієслова зі значенням 'давання' (*вручати, давати, дарувати, дати, надсилати, позичати* і под.) та дієслова зі значенням 'писання' (*дописувати, написати, писати, підписувати* і под.) валентно зумовлюють три типові залежні іменники із семантичними функціями: 1) власне-об'єкта дії, напр.: *Юрко почервонів: уперше в житті дарував квіти дівчині* (В. Малик); *Лясков писав листи всім дівчатам, знімки яких подибував у журналах чи газетах* (П. Загребельний). Дієслова *давати, брати, позичати*, ужиті зі значенням 'дати / взяти що-небудь на певний час', реалізують це значення переважно в поєднанні з іменниками у формі родового темпоральної партитивності, що називають об'єкти, поділ яких на частини з погляду повного або часткового охоплення дією неможливий, пор.: *На екзамен Антоцько позичив чобіт і пішов* (А. Свидницький); 2) адресата дії, напр.: *І тоді Жуковський написав юнакові коротеньку заспокійливу записку* (О. Іваненко); *Для дорогого товариша чортзна-що не дають* (Укр. присл.); *...сів він [Троянда] і написав листи до дівчини, до батька, матері* (А. Тесленко); 3) інструменталія, але для дієслів 'писання' — це переважно керований

іменник із семантикою знаряддя дії, а для дієслів ‘давання’ — і засобу, і знаряддя дії, пор.: *Він [філософ] сидів і паличкою писав щось на землі* (А. Костецький); *Якби мати знала, яка в дочки біда, Вона б передала горобчиком хліба.., синичкою солі* (Укр. нар. пісня).

Дієслова ‘повідомлення’ (*інформувати, передавати, переказувати, повідомляти, сповіщати* та ін.) та дієслова ‘мовлення’ (*говорити, казати, оповідати, розповідати* і под.) значеннєво детермінують два типові залежні компоненти із семантичною функцією об’єкта: а) власне-об’єкт, представлений знахідним безприйменниковим, родовим квантитативної партитивності та родовим у заперечних конструкціях, напр.: *Ясь повідомив ще одну невтішну новину* (Ю. Винничук); *А скільки оповідали казок, страхів, небилиць* (У. Самчук); [Кассандра:] *Ні, Гелено, неправди я не можу говорити* (Леся Українка); б) деліберативний об’єкт, виражений прийменниково-відмінковою формою *про* + знахідний та її функціонально-стильовим еквівалентом *за* + знахідний, пор.: *Місцеві ради зобов’язані інформувати населення про аварію, стихійне лихо.., можливе порушення екологічної безпеки та про вжиті заходи щодо ліквідації їх наслідків* (Водний кодекс України); *Григорій на прохання Грицькове похмуро розповідав про інші краї, про інші ліси, про степи широкії, як море. Про весну з жайворонками.., про перепілок у пшеницях, про всяку всячину* (Іван Багряний); *Левко Гнатович розказав за свого батька, за матір* (І. Нечуй-Левицький).

Другим типовим, семантично прогнозованим дієсловами ‘повідомлення’ та дієсловами ‘мовлення’ є керований іменниковий компонент із функцією адресата дії, напр.: *Ще вчора повідомила [Люся] батькам телефоном, що приїздить* (Н. Доляк); *Людство й не помітило, як перестало створювати казки і навіть розповідати їх дітям на ніч* (Л. Костенко); *Я потім хотів згадати, що ж ми говорили людям, що люди говорили нам* (М. Бажан).

Дієслова ‘повідомлення’, на відміну від дієслів ‘мовлення’, зумовлюють ще й третій типовий керований іменниковий компонент — інструменталь, виражений орудним безприйменниковим та прийменниково-відмінковими формами *по* + місцевий та *за допомогою* + родовий, напр.: ... *повідомили про нього [загін] голубиною поштою* (О. Палійчук); ... *долинули слова диктора — по телевізору повідомляли програму передач на завтра* (В. Савченко); *За допомогою радіо військові на передовій зможуть передавати вітання своїм рідним та близьким* (5-й канал, 01.03.2016). Ще одним специфічним засобом вираження інструменталю є прийменниково-відмінкова форма *через* + знахідний, що позначає посередництво особи, за допомогою якої суб’єкт виконує дію, пор.: — *Моя сестра, — повідомив він [чоловік] через перекладача* (О. Гончар); *Вчора переказувала їй [Анні] мама через старого Петра, аби забігла додому* (О. Кобилянська). Інструментальне значення посередництва можуть виражати не тільки іменники — назви осіб, а й іменники — назви інших предметів, напр.: ... *повідомляти через засоби масової інформації про епідемічну ситуацію* (Закон України «Про захист населення...»).

Дієслова чуттєвого сприймання (*бачити, нюхати, слухати* і под.) значеннєво зумовлюють два типові керовані іменникові компоненти із функціями: 1) власне-об'єкта, напр.: *Любив [Михайло] слухати співи пташини навесні* (О. Бердник); *Лісом ішов, а дров не бачив* (Укр. присл.). Лексико-граматична природа дієслів зорового сприймання (*дивитися, глянути, позирати* тощо) вимагає також залежного іменника із семантичною функцією об'єкта, роль якого виконує прийменниково-відмінкова форма *на* + *знахідний*, пор.: *Ой гляну я, Подивлюся на той степ, на поле* (Т. Шевченко); 2) інструменталія, морфологічним засобом вираження якого є прийменниково-відмінкові форми *у / в* + *знахідний*, *через* (*крізь*) + *знахідний*, *за допомогою* + *родовий*, *по* + *місцевий*, напр.: *Дивився [Богдан] крізь душник у зоряну далеч і ніби вдихав пахощі всесвіту* (О. Гончар); *Він [святий] у 1764 році... спостерігав затемнення Сонця за допомогою астрономічного годинника, квадранта із зоровою трубою та мікрометром, а також телескопа Ньютона* (Живий журнал, 27.05.2013); *...дивитися балет по телевізору і слухати по радіо класичну музику* (Анатолій Дністровий).

У сучасній українській мові більшість дієслів стану та дієслів процесу значеннєво зумовлюють один типовий керований іменниковий компонент. Зокрема, дієслова із загальним локативним значенням (власне-локативні) (*бути, перебувати, розташовуватися, опинятися* та ін.) та дієслова, які, крім загального локативного значення, виражають просторову позицію предмета (*лежати, висіти, сидіти, стояти* тощо) валентно детермінують типовий керований іменниковий компонент із семантичною функцією власне-локатива (місцеперебування), морфологічним виразником якого слугують прийменниково-відмінкові форми:

— місцевого відмінка: *в / у* + *місцевий*, *на* + *місцевий*, *по* + *місцевий*, напр.: *В тому гаю два голуби були і як брати любесенько жили* (Л. Глібов); *Не встиг Омелько отямитися, як опинився в просторому льосі* (Ю. Винничук); *Висить свічадо на голій стіні* (Леся Українка);

— орудного відмінка: *за* (*поза*) + *орудний*, *між* (*поміж*) + *орудний*, *над* + *орудний*, *перед* (*переді*) + *орудний*, *під* (*піді*) + *орудний*, *поряд з* + *орудний*, напр.: *...повернув знову ліворуч і праворуч, та опинився я перед огорожею, і не зміг їхати далі* (О. Захарченко); *Над каміном, і в простінку над диваном, і над письмовим столом висіли в овальних рамах потемнілі від часу портрети* (З. Тулуб); *Пилипко лежав... між іншими бранцями* (В. Бандурак); *Під явором зелененьким лежав козак молоденький* (Укр. нар. пісня);

— родового відмінка: *біля* (*коло, поруч*) + *родовий*, *між* (*поміж*) + *родовий*, *серед* (*посеред*) + *родовий*, *навколо* (*довкола, круг, кругом*) + *родовий*, *проти* (*навпроти, напроти, супроти*) + *родовий*, *ліворуч від* + *родовий*, *праворуч від* + *родовий*, *ліворуч* + *родовий*, *праворуч* + *родовий*, *уздовж* (*вздовж, вповдовж*) + *родовий* тощо, напр.: *Блукаючи Кураївкою, Ягнич і сам незчувсь, як опинився біля дитсадка* (О. Гончар); *Стоїть Катря серед поля, дала слово зам волю* (Т. Шевченко); *Дітвора сиділа кругом дзвона* (І. Нечуй-Левицький); *Данило... опинився навпроти Ярини* (Д. Білий); *Я стояв неподалік від столика* (Ю. Мушкетик); *Чоловік стояв осторонь від усіх* (В. Малик).

Дієслова зі значенням ‘сподівання’ (*сподіватися, ждати, очікувати, чекати* тощо) семантично детермінують типовий керований іменниковий компонент із функцією власне-об’єкта, роль якого недиференційовано виконують три форми — родовий безприйменниковий, знахідний безприйменниковий та прийменниково-відмінкова форма *на* + *знахідний*, пор.: *Печальний шлють очі погляд у сірі безодні, кличуть пристрасно, ждуть сонця, привіту, далекої ласки — і нема їх* (Г. Хоткевич); *Ми чекаємо машину* (Ю. Яновський); *Вони усе чогось шукають, вони усе на когось ждуть* (В. Сосюра). Дієслова, які виражають бажання (*бажати, жадати, хотіти* і под.), прагнення (*потребувати, прагнути, шукати* та ін.) так само, як і дієслова зі значенням ‘сподівання’, семантично прогнозують один типовий керований іменниковий компонент із функцією власне-об’єкта, але його здебільшого виражає родовий безприйменниковий, зрідка — знахідний безприйменниковий, поодинокі — інфінітив, пор.: *Серце моє трудне, Чого ти бажася, що в тебе болить?* (Т. Шевченко); ...я, може, *хочу іномарку* меланжевого кольору (Л. Костенко); *З великими труднощами встановили чергу для тих, хто бажав висловитися* (О. Донченко). Валентно зумовлене керування різними відмінковими та прийменниково-відмінковою формами свідчить про зрушення в системі дієслівного керування сучасної української мови та тенденцію до конкурування форм родового і знахідного під час вираження об’єктних відношень.

Дієслова зі значенням ‘сприяння’ (*вірити, довіряти, дозволяти, допомагати, дякувати, радіти* і под.) і ‘несприяння’ (*забороняти, заважати, заздирити, заперечувати, перешкоджати* і под.) валентно зумовлюють уживання типового керованого компонента із семантичною функцією власне-об’єкта, морфологічним виразником якого слугує давальний відмінок, утворений внаслідок нейтралізації адресатно-цільової семантики й переміщення в позицію сильнокерованого знахідного відмінка [5: 111; 6: 73], пор.: *Дружина кухарює, а маленька Наталочка допомагає матері, а деколи — й батькові* (О. Гончар); *Ніхто не завадив Беаті, не перешкодив їй* (П. Углярченко).

Дієслівні лексеми на позначення керівництва, володіння (*завідувати, керувати, орудувати* тощо), позитивного чи негативного ставлення до об’єкта (*гордитися, захоплюватися, пишатися, цікавитися* і под.) значеннєво зумовлюють типовий керований іменниковий компонент із семантичною функцією власне-об’єкта, морфологічним репрезентантом якого слугує орудний безприйменниковий, напр.: ...*володіти своїм городом, своїми багатствами, угіддями, людом* (П. Загребельний); ...*умів та кож цей артист орудувати косою, вилами, ціпом* (О. Довженко); *Аркадій Михайлович цікавився звичайними дубами, грабом, осикою, березою, яблунями, грушами, вишнями й черешнями* (Микола Трублаїні). На думку М.Я. Плющ, вторинна функція орудного об’єкта виникла в процесі його синтаксизації: «втраті одних значень (наприклад, асоціативного) або заміні іншими (адвербіальних — об’єктними і суб’єктними)» [16: 54—55].

Отже, до типів валентно зумовлених керованих зараховуємо тільки значеннєво залежні від дієслова компоненти із семантичними функціями

об'єкта, адресата, інструменталія (знаряддя чи засобу дії) та локатива (місцеперебування, вихідний і кінцевий пункти руху, шлях руху).

Дієслова різних лексико-семантичних груп в українській мові досить неоднорідні за кількісним та якісним складом своїх типових керованих іменникових компонентів, що спричинено неоднаковою їхньою валентністю. Кожна лексико-семантична група дієслів має сталий, типовий набір керованих компонентів, а її підгрупи, крім цього типового набору, мають ще й додаткові керовані компоненти. Максимальну кількість типових керованих компонентів виявляють дієслова руху / переміщення, вони належать до багатовалентних. У типових виявах ці дієслова можуть налічувати п'ять — шість керованих компонентів. Середньовалентні дієслова конкретної фізичної дії, дієслова зі значенням 'давання', 'писання', 'повідомлення', 'мовлення' значеннєво зумовлюють у типових виявах два — три керовані компоненти. Кількісно обмеженими й однотипними є керовані компоненти, детерміновані дієсловами стану та дієсловами процесу, тому що за своїми валентними характеристиками вони є маломісними.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Булаховський Л.А. Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). Безпосереднє (безприйменникове) керування / Л.А. Булаховський. — К. : Рад. школа, 1959. — 35 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
4. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1971. — 120 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1987. — 232 с.
6. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К. : Університет. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
7. Городенська К.Г. Керовані другорядні члени речення і валентність предиката / К.Г. Городенська // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство : зб. наук. статей. — Чернівці : Рута, 2003. — С. 260—263.
8. Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А.П. Загнітко. — Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. — 992 с.
9. Кобилянська М.Ф. Дієслівне керування в українській мові : [навч. посіб.] / М. Ф. Кобилянська. — Чернівці, 1975. — 32 с.
10. Кобилянська М.Ф. Керування як тип підрядного зв'язку в українській мові : [навч. посіб.] / М.Ф. Кобилянська. — Чернівці, 1978. — 52 с.
11. Колібаба Л. Словник дієслівного керування / Лариса Колібаба, Валентина Фурса. — К. : Либідь, 2016. — 656 с.
12. Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць / О.Г. Межов. — Луцьк : Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. — 464 с.
13. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій / М.В. Мірченко. — 2-е вид., переробл. — Луцьк : РВР «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2004. — 393 с.
14. Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних / Іван Огієнко. — Жовква : Друкарня оо. Василян, 1934. — 156 с.
15. Пасічник І.А. Категорія валентності предикативних прикметників / І.А. Пасічник. — Луцьк : РВР «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2006. — 183 с.

16. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навч. посіб.] / М.Я. Плющ. — К. : Вища школа, 1986. — 175 с.
17. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. 1—2. — 536 с.
18. Слинко І.І. Історія об'єктних зворотів української мови : [навч. посіб.] / І.І. Слинко. — Чернівці, 1969. — 107 с.
19. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М.І. Степаненко. — К., 1997. — 218 с.
20. Степаненко Я.М. Диференціація об'єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення : дис... канд. філол. наук / Ярослав Миколайович Степаненко. — К., 2008. — 237 с.
21. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.

Статтю отримано 03.10.2017

Valentyna Fursa

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LEXICAL-SEMANTIC TYPOLOGY OF VERBAL CONTROL IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article describes the main approaches to the interpretation of grammatical government in the modern Ukrainian linguistics. On the basis of the valence, there are analysed typical sets of valence-determined governed components dependent on the verbs of the most representative lexical-semantic groups, in particular, verbs of motion/movement, specific physical action, giving, writing, communication, speech, hope, general localization, sense perception, management, possession and others. According to such sets of governed components, a typology of verbal government is suggested. The factors influencing the quantitative and qualitative composition of typical governed nouns are defined.

The valence-determined government makes it possible to consider governed only notional verbally dependent components with semantic functions of the object, the addressee, the instrument (tool or means of action) and the locality (location, initial and end points of the motion, path of motion).

The verbs of different lexical-semantic groups in the Ukrainian language are quite heterogeneous in terms of the quantitative and qualitative composition of their typical governed nominative components, which is caused by the different valence. Each lexical-semantic group of the verbs has a steady, typical set of governed components, and its subgroups apart from this typical set also have additional governed components. The maximum quantity of typical governed components is shown by the verbs of motion/movement, they belong to multivalent ones. In typical expressions these verbs can have up to six governed components. The mid-valent verbs of a specific physical action, verbs with the meaning of 'giving', 'writing', 'communication', 'speech' semantically determine two or three governed components in the typical manifestations. The governed components determined by the verbs of the state and the verbs of the process are quantitatively limited and homogeneous because such verbs valence characteristics are small-capacity.

Keywords: *verbal government, valence of the verb, lexical-semantic group of verbs, governed noun, object, addressee, instrumental, locative, case form, prepositional-case form.*

УДК 81'373.612:001.4

Оксана Васецька

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ ВАРІАНТНОСТІ В СИНТАКСИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто явище варіантності синтаксичних термінів, зокрема з'ясовано особливості власне варіантності та синонімії. Здійснено спробу впорядкування терміносистеми варіології. Подано класифікації термінів-синонімів і термінів-варіантів.

Ключові слова: термін, синтаксична термінологія, варіантність, варіологія, синонімія, дублетність.

Утворення нових термінів і еволюція терміносистем — природний процес, спричинений стрімким розвитком наукових знань. Така ситуація зумовлює необхідність час від часу ревізувати терміносистеми, зафіксовані в лексикографічних джерелах. Особливе зацікавлення викликають зміни, спричинені новими поглядами на ті чи ті поняття і які є свідченням появи різних наукових парадигм.

Проблема варіювання полягає в тому, що в текстах функціонують одиниці, які, маючи той самий смисл, тобто означаючи те саме поняття, відрізняються за формою і меншою мірою — за семантикою. Це потребує розв'язання питань про термінологічні номінації досліджуваного явища — *синонімії, варіантності, дублетності* тощо) та критеріїв розмежування відповідних понять, адже досі немає єдності в поглядах на потрактування цього феномена, зокрема отождоження чи диференціації понять. Уживання кількох таких термінологічних номінацій є своєрідним показником деталізації наукової картини світу.

З'ясуванню специфіки явищ синонімії та варіантності термінів присвячено чимало праць — О.В. Борхвальдт [6],

© О.І. ВАСЕЦЬКА, 2017

Г.А. Іванової [15; 16], І.М. Кочан [20], О.А. Мартиняк [26], Т.В. Михайлової [28], В.М. Молодця [29], Е.В. Неженець [30], О.І. Нечитайло [31], та ін., що свідчить про увагу до зростання кількості відповідних одиниць у терміносистемах.

У термінознавчих розвідках явища синонімії та варіантності аналізують у межах структурно-семантичної та комунікативно-прагматичної (функціональної) парадигм.

Системно-структурне термінознавство намагається усунути явище синонімії. Здебільшого це явище ототожнюють із дублетністю, потрактовуючи дублети як «слова, що поєднуються особливою термінологічною співвіднесеністю з тим самим науковим поняттям та об'єктом дійсності» [7: 54], етимологією, особливостями функціонування, словотворчими елементами. Із комунікативно-прагматичної (комунікативно-дискурсивної, або функціональної) позиції синонімію вважають категорією, що утворюється в свідомості людини внаслідок пізнання навколишньої дійсності і, відповідно, пов'язаною з необхідністю вибору адекватного «еквівалента» мовних одиниць, тобто визначену пошуковими потребами [24: 40].

Зазначимо, що в науковій літературі досі тривають дискусії щодо статусу термінологічних одиниць на позначення того самого поняття та їхньої назви. З одного боку, обшир уявлень про явище на позначення близького або/та тотожного за значенням поняття зумовлений різними науковими підходами до їхньої сутності, а з іншого боку, — неусталеністю номінації предмета дослідження.

На нашу думку, аналіз явища «подвійної» номінації одного поняття (синонімії та варіантності) варто здійснювати зважаючи на те, що варіативність є природною властивістю мовної системи, що передбачає змінність, якісь модифікації за умови збереження певних властивостей і не спричинює появу нового. Тож дотримуємося позицій варіології (варіантології, теорії варіантності) [1; 24; 28; 30], в основу якої покладено розуміння *варіанта* як одиниці, чії ознаки водночас тотожні (ідентичні) та відмінні. Доказом цього є, наприклад, думка О.І. Нечитайло про те, що визначення сутності синонімії варто проводити із урахуванням явища варіантності, адже «така варіантність плану вираження спрямована на виконання різноманітних функцій, які прийнято називати синонімічними» [23: 14]. Терміни-синоніми кваліфікуємо як семантичні варіанти — близькі за значенням одиниці на позначення одного поняття.

Оскільки термінам «притаманні такі самі лінгвістичні явища, як і будь-якому іншому слову загальнолітературної мови» [10: 122], явище функціонування декількох назв на позначення одного предмета визнавали синонімією, водночас функціонували терміни *варіантність*, *дублетність* тощо на означення синонімії. Тож і досі немає єдиного потрактування явищ і власне термінів *синонім*, *варіант*, *дублет*, а тому вважаємо за потрібне з'ясувати критерії виділення термінів-синонімів, термінів-варіантів і термінів-дублетів, а також подати класифікації синонімів та варіантів.

Прихильники традиційного підходу розрізняють одиниці на позначення тотожних одиниць, а також одиниці із частковим збігом значень, які визнають *абсолютними синонімами* та *відносними синонімами*. У наукових джерелах зафіксовано також терміни *абсолютні синоніми* — *повні синоніми* [2], *дублети*, *дублетні найменування* [15] та *відносні синоніми* [27] — *неповні* [22], *неточні*, *часткові* [21], *релятивні* [32; 26], *парціальні* [25: 104] та *квазісиноніми* [38], які функціонують як синоніми.

Розуміючи «потребу в новому узагальнювальному терміні, значення якого об'єднувало б не тільки відношення абсолютної та умовної синонімії термінів (для чого доречним є термін *синонімія*), а й еквівалентність різномовних термінів», С.В. Гриньов-Гриневиц запропонував використовувати термін *рівнозначність* [9: 105], проте О.В. Суперанська, Н.В. Подольська, Н.В. Васильєва визнають, що рівнозначність слів притаманна тільки мові науки [32: 51].

Зміна вектора сучасних лінгвістичних досліджень, тобто перехід до функціонально-прагматичних позицій (комунікативно-дискурсивних), спричиняє необхідність вивчення синонімії як активного мовного засобу фіксації нового погляду на предмет думки [34: 194], який виражений процесом номінації. Це, як зазначає О.Й. Голованова, «не лише процеси позначування світу, але й процеси пізнання, конструювання світу, його оцінки та інтерпретації», додаючи, що «здатність створювати варіативні способи опису одного й того ж є невід'ємною властивістю мови, що виходить за межі синонімії» [6: 11].

Зауважимо, на думку В.М. Лейчика, «змістом його (явища синонімії — О. В.) є не подібність об'єктів номінації, а подібність власне найменувань, точніше, подібність або ідентичність семантики цих найменувань» [18: 104].

Різні підходи до аналізованих явищ спричинили потребу сформулювати різні типології термінів-синонімів, що відбивають особливості того чи того аспекту дослідження. Окрім класифікування відповідних одиниць за ознакою ступеня тотожності семного складу, загальноприйнятими є такі ознаки: морфологічна або синтаксична структура, етимологія (мова джерел формування термінів), функціонування повної та короткої форм, обсяг спільної семантики, тотожність чи відмінність мотивувальних ознак.

Відповідно запропоновано чимало типологій термінів-синонімів, що все-таки базуються на традиційному поділові термінів на абсолютні («зміст яких тотожний» [20: 22]) та відносні («значення яких збігаються частково» [Там само]), а власне варіанти переважно розглядають у вузькому значенні, тобто як одиниці з видозмінами формального плану.

На нашу думку, і синонімію, і власне варіантність варто розглядати в межах теорії варіантності / варіативності, або варіології, адже «синоніми та варіанти мають спільну площину існування, утворюючи системні зв'язки у межах парадигматичних, лексико-семантичних та термінологічних полів, здатні утворювати єдині синонімічно-варіативні ряди» [5]. Сино-

німія перебуває в площині семантичної варіантності, а традиційна варіантність — у площині формальній.

Оскільки нині в метамові теорії варіантності спостерігаємо терміно-логічні збіги, зокрема термінів на позначення загальної властивості мовної системи (*варіантність*) та на позначення показника формального розрізнення тотожних за значенням одиниць (*власне варіантність*), вважаємо за потрібне запропонувати розв'язання цієї проблеми. Враховуючи, що протягом тривалого часу в термінознавстві переважав погляд, згідно з яким термінології властива лише абсолютна синонімія (загальномовна), тобто дублетність (явище, притаманне мовним одиницям, що мають спільну предметно-логічну співвіднесеність та заміщують одна одну без особливих втрат), пропонуємо абсолютно тотожними термінами визначати одиниці, що за умови тотожності значень відрізняються формально (формальною структурою), тобто є варіантами. Відповідно, на позначення загального явища використовуємо термін *варіантність*, а його гіпонімами визнаємо *синонімію* та *дублетність*.

Зважаючи на подані вище твердження, для класифікування синтаксичних термінів на позначення тотожних та близьких за значенням одиниць використовуємо типологію, що об'єднує традиційний (структурно-семантичний) та когнітивно-дискурсивний підходи: I. Семантична варіантність (відносні синоніми). 1. Сигніфікативні (поняттєві) синоніми. 2. Терміни-квазісиноніми. II. Формальна варіантність (дублети): 1. Словотвірні дублети (морфоваріанти). 2. Структурні дублети. 3. Правописні дублети. 4. Етимологічні дублети. 5. Аббревіатурні та символічні дублети. 6. Акцентуаційні дублети.

Семантичні варіанти / відносні синоніми поділяють на такі підгрупи: 1) *поняттєві (сигніфікативні)* синоніми, які мають сигніфікативні відмінності за умови тотожності денотата [13: 184]. Відношення сигніфікативної синонімії пов'язують терміни з різною внутрішньою формою та з різними сигніфікативними ознаками, що «сприяє формуванню різних, але взаємодоповнювальних поглядів на об'єкт вивчення» [14: 200]; 2) *прагматичні синоніми*, які відрізняються конотативною інформацією (образністю, оцінністю) та іншими прагматичними характеристиками, пов'язаними з культурно-історичною епохою, науковими традиціями, науковим світоглядом і т. ін. Це неоднорідний шар синонімних термінів, до якого належать лексико-етимологічні, культурно-історичні, ідіоетнічні та індивідуально-авторські синоніми [13: 185–186]. Проміжне положення між цими типами посідають *квазісиноніми*, або *концептуальні синоніми*, — одиниці, що означають той самий феномен у різних наукових напрямках, школах, концепціях, теоріях і т. ін. До того ж їм притаманні тотожність денотата та відмінність сигніфікативного значення й прагматичних характеристик [Там само]. Оскільки терміни зазначеного виду стосуються передусім концепцій дослідників, пропонуємо паралельно з терміном *квазісиноніми* послуговуватися номінацією *концепційні синоніми* замість *концептуальні синоніми*, яка враховуватиме словотвірні особливості української

мови. Внутрішня форма терміна *концепційний синонім* безпосередньо вказуватиме на зв'язок із *концепцією*. На нашу думку, класифікація відносних термінів-синонімів, здійснена Г.А. Івановою, найбільше відповідає сучасним поглядам на явище синонімії.

Простежуючи динаміку експонентів синонімного характеру у термінології, А.В. Лемов вирізняє: 1) *синоніми* з різною внутрішньою формою, яким притаманний той самий денотат, але різні поняттєві ознаки, що визначаються відповідно до її характеру; 2) *концептуальні синоніми*, породжені різними школами та напрямками у науці; 3) *терміни-дублети*, тобто «різнокореневі одиниці, експоненти яких виражають єдине поняття та співвідносяться з єдиним денотатом» [19: 207, 214, 220].

Синтаксичні терміни-синоніми української мови поділяємо на такі групи:

1. Поняттєві синоніми: *головне слово словосполучення* — *стрижнєве слово* — *підпорядковуюче слово* — *надрядне (керівне) слово* — *визначаючий член словосполучення*; *синтаксично зв'язані словосполучення* — *нечленовані словосполучення* — *неподільні словосполучення* — *нерозкладні словосполучення* — *позиційно стійкі словосполучення* — *цілісні словосполучення*; *контаміновані утворення* — *контамінована конструкція* — *контаміновані структури*; *предикат подібності* — *предикат приблизної тотожності*.

2. Квасисиноніми (концепційні синоніми): *присудок* — *предикат* — *рема*; *предикативне ядро* — *граматичне ядро* — *предикативна основа* — *граматичний центр* — *присудково-підметовий комплекс* — *головні члени речення* — *предикативний мінімум речення*.

3. Прагматичні синоніми: *граматичний центр* — *предикативне ядро*. Ця група одиниць нечисленна, оскільки базова «ідеальна» терміносистема синтаксису української мови є цілком упорядкованою.

Власне варіанти так само аналізують із кількох позицій. З формального боку, варіанти розглядають як одиниці (різних рівнів мовної структури), особливістю яких є видозміни плану вираження за умови збігів у значенні, тобто варіантами вважають такі одиниці, що мають єдине значення, виражене різними формами. Наприклад, *варіанти слова* визначають як «регулярно відтворювані видозміни одного й того ж слова, що зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного та граматичного значення і такі, що відрізняються або з фонетичного боку (змінюю звуків, складом фонем, місцем наголосу або комбінацією цих ознак), або формотворчими афіксами (суфіксами, флексіями)» [8: 17; 36: 26—27; 33: 62; 11: 99; 42: 63—64].

Варіантами є такі різновиди одиниць (ілюструємо їх прикладами синтаксичних термінів):

1. Правописні, у межах яких розрізняємо фонетичні та графічні:

1.1. **Фонетичні.** Виокремлення цього виду варіантів у синтаксисі зумовлене неузгодженістю передавання слів іншомовного походження засобами національної мови. З одного боку, це явище спричинене прагненням дотримуватися законів евфонії, згідно з якими потрібно уникати збігу го-

лосних у словах (*соціативний підмет* — *соціативний підмет*, *кавзальні підрядні речення* — *каузальні підрядні речення*), а з іншого, — поверненням до активного вжитку літери *г* (*генітивні речення* — *генітивне речення*).

1.2. **Графічні.** Цей різновид одиниць викликаний фіксацією у текстах термінів, що на письмі передаються по-різному.

З одного боку, спостерігаємо поодинокий випадок написання однієї чи двох приголосних у слові (*апозиція* — *аппозиція*), з іншого, — написання одного з компонентів терміна-словосполучення (складного прикметника) разом, через дефіс або окремо (*узагальнено-особове речення* — *узагальнено-особове речення* та *неозначено-особове речення* — *неозначеноособове речення*).

Наприклад, у період становлення синтаксичної термінології були зафіксовані одиниці *речення рівнорядно-зложене* — *рівнорядно зложене речення*, які згодом були замінені терміном *складносурядне речення*.

На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки фіксуємо варіантне написання складних слів, що є компонентами термінів-словосполучень, через дефіс або ж окремо (це переважно прикметники) (*синтаксично зв'язане словосполучення* — *синтаксично-зв'язане словосполучення*, *невласне пряма мова* — *невласне-пряма мова*, *власне неповне речення* — *власне-неповне речення*, *власне-локативні предикати* — *власне локативні предикати*, *власне-прилягання* — *власне прилягання*).

2. Акцентуаційні дублети в терміносистемах української мови представлені мало. У синтаксичній термінології спостерігаємо одиниці, подвійне наголошування яких пов'язане з розмежуванням давнішої форми терміна та її сучасним відповідником (*іменна частина присудку* — *іменна частина складеного присудка*, *присудок* — *присудок*, *просте речення* — *речення прбсте*, *речення* — *речення*).

3. Словотвірні, або морфоваріанти, кваліфікуємо як одиниці, тотожні за значенням, але такі, що відрізняються словотворчими афіксами (однією морфемою: службовою або кореневою). Вони функціонують у мові (текстах) паралельно, тобто здатні повністю замінювати одна одну; така семантична нейтралізація їхніх морфем (афіксів) є свідченням абсолютної тотожності цих одиниць.

Ця група дублетів представлена такими різновидами:

— суфіксальне варіювання: *слабке керування* — *слабе керування*; *атрибутивні відношення* — *атрибутні відношення*; *двочленне речення* — *двочленове речення*; *двоскладне речення* — *двоскладове речення*; *надфразна єдність* — *надфразова єдність*; *екзистенційне речення* — *екзистенціальне речення*; *доповнюючі відношення* — *доповнювальні відношення*; *субстанційна синтаксема* — *субстанціальна синтаксема*;

— префіксальне варіювання: *узгоджене означення* — *згоджене означення*; *предикат вимушеності* — *предикат змушеності*; *окличне речення* — *покличне речення*;

— префіксально-суфіксальне варіювання: *посереднє* (*опосереднене*, *опосередковане*) *означення способу дії*; *розповідне речення* — *оповідальне речення*.

4. Структурні дублети в синтаксичній термінології зумовлені існуванням значної кількості одиниць, які функціонують у текстах як субститути (взаємозамінники). Ця група одиниць представлена так:

4.1. Терміни-трансформи, тобто одиниці, утворені внаслідок переставлення слів:

— юкстапозити: *речення-висловлення — висловлення-речення; предикат-дієслово — дієслово-предикат*;

— двокомпонентні терміни-трансформи: *прикметниковий додаток — додаток прикметниковий; компонент вставний (словникова ст.) — вставний компонент*; до складу цієї групи входять також словосполучення на зразок «юкстапозит + слово»: *атрибутивно-предикативні відношення — предикативно-атрибутивні відношення*;

— трикомпонентні терміни: *дієслівний складений присудок — складений дієслівний присудок; безсполучникове складне речення — складне безсполучникове речення*;

— чотирикомпонентні терміни: *пояснювальне безсполучникове складне речення — безсполучникове пояснювальне складне речення; головна частина складнопідрядного речення — частина складнопідрядного речення головна (словникова ст.)*.

4.2. Граматичні варіанти, яким притаманна зміна синтаксичного зв'язку слів, викликана утворенням відіменникового прикметника: *склад присудка — присудковий склад; предикат процесу — процесуальний предикат; домінуювальний суб'єкт — суб'єкт домінування, дієслівна зв'язка — дієслово-зв'язка*.

4.3. Дублети, сформовані ускладненням одного з елементів термінів, що дозволяє точніше подати сутність того чи того синтаксичного явища:

— однокомпонентні: *прикладка — означення-прикладка — означення; синтаксеми — компоненти-синтаксеми; речення — речення-висловлення — висловлення*;

— двокомпонентні: *просте речення — власне-просте речення; предикативний мінімум — власне-предикативний мінімум*;

— трикомпонентні: *атрибутивні семантико-синтаксичні відношення — предикатно-атрибутивні семантико-синтаксичні відношення; простий дієслівний присудок — простий власне-дієслівний присудок*;

— чотирикомпонентні: *вигукові емотивні еквіваленти речення — вигукові емоційно-оцінні еквіваленти речення*.

4.4. Структурні дублети, позначені паралельним функціонуванням словосполучення та слова. Цю групу утворено за такими моделями:

— прикметник + іменник (у Н. в.) — іменник (у Н. в.): *вокативні речення — вокатив; приєднувальний зв'язок — приєднування; зовне слово — звертання*;

— прикметник + іменник (у Н. в.) + іменник (у Р. в.) (прикметник + іменник (у Н. в.) — іменник (у Н. в.): *детермінантні члени речення (детермінантні компоненти, детермінантні слова) — детермінанти = приреченнєві члени речення (приреченнєвий компонент) — приреченнєвики; узгоджені члени речення (узгоджувані компоненти) — узгодженики*;

— іменник (у Н. в.) + прикметник (у Р. в.) + іменник (у Р. в.) — іменник (у Н. в.): *предикат емоційно-психічного стану — емотив*.

4.5. Терміни, що функціонують паралельно попри контекстуальну втрату одного з компонентів, тобто містять факультативний член: *речення субстантивно-атрибутивне — речення складнопідрядне субстантивно-атрибутивне* (словникова ст.); *мінімальна одиниця — мінімальна семантико-синтаксична одиниця*; *синтаксеми з характеризувальним значенням — якісно-характеризувальні синтаксеми*; *речення складнопідрядне нерозчленованої структури — нерозчленоване складнопідрядне речення*; *детермінантний підрядний зв'язок — власне детермінантний підрядний зв'язок*; *категорія сурядності — формально-синтаксична категорія сурядності — формально-синтаксична категорія*.

5. Етимологічні терміни-дублети в терміносистемі синтаксису української мови представлені двома різновидами: одиниці, що не відрізняються від своєї початкової форми (тобто від мови-джерела), а також одиниці, що адаптуються до особливостей нашої мови двома способами, зокрема у вигляді гібридної одиниці, або ж за допомогою перекладу іншомовного терміна:

5.1. Одиниці грецького походження: *сурядність — паратаксис* (від грец. *para* — біля, близько, суміжно + *taxis* — розміщення, *parataxis* — розміщення поруч); *підрядний зв'язок — гіпотаксис* (від грец. *hupo* — під + *taxis* — розміщення, *hypotaxis* — підрядність).

5.2. Одиниці з компонентом латинського походження:

— терміни-словосполучення з компонентом латинського походження: *суб'єкт якості — суб'єкт квалітативний* (від лат. *qualitas* — *якість*); *предикат дії — акціональний предикат* (від лат. *actio*, *-ōnis* є суфіксальним утворенням від дієслова *ago* «дію» [16]; *причинові підрядні речення — каузальні підрядні речення* (від лат. *causa* — *причина*); *речення відношення — речення релятивності* (лат. *relativus* — *відносний*);

— однослівні одиниці, запозичені з латини, що входять до варіантних пар: *корелят* (від *co...* і лат. *relatio* — *відношення*) [31] — *співвідносне слово*; *погодження — координація* (від *co...* і лат. *ordinatio* — *погодження, узгодження*) — *взаємозалежність — інтердепенденція*.

5.3. Терміни-словосполучення, що мають різну природу, тобто кожна одиниця (або один з компонентів) орієнтує на різні особливості того чи того поняття: *обставинні відношення — адverbіальні* (від лат. *adverbium* — *прислівник*) *відношення*. Зауважимо, що в їхній синтагматиці жодних відмінностей не виявлено.

6. Аббревіатурні та символічні дублети розглядаємо як субститути, сутність яких полягає у найбільш місткому вираженні поняття [18].

Аббревіатурні дублети представлено такими групами:

6.1. Ініціальні аббревіатури:

— літерні: *БР* — *буттєве речення*; *КСБР* — *контаміновані складнопідрядні багатокomпонентні речення*;

— звукові: *УОР* — *узагальнено-особове речення*;

— комбіновані (утворені поєднанням частин твірних слів): *ССР* — *складносурядне речення*, *БКСП* — *багатокомпонентне складне речення*.

6.2. Символьні дублети, на нашу думку, є виявом авторського термінотворення, наприклад, О.В. Кульбабська використовує такі одиниці: $(\Pi_{2...n})$ — *вторинні предикатема*; $[\Pi_1]$ — *основна предикатема*; $\{\}$ — *макро-предикатема*; ∞ — *показник семантико-синтаксичних відношень між предикатемами*.

У науковій літературі *варіанти слів* потрактовано також як семантичні видозміни. О.С. Ахманова вважає, що варіантами є «різні значення слова, що реалізуються в певних контекстах вжитку» [3: 71]. А.П. Загнітко визнає їх як «різновид, один зі способів вираження, конкретна мовленнєва реалізація якої-небудь мовної одиниці» [13: 99–100].

У терміносистемах терміни-варіанти представлені переважно такими групами одиниць: словотвірними (морфоваріантами), структурними, правописними, акцентуаційними, етимологічними, аббревіатурними та символічними варіантами. Зауважимо, що на позначення варіантів мовних одиниць використовують «термін *дублет*, хоч здебільшого під дублетами розуміють тільки тотожні варіанти» [42: 63].

Окреме місце в мовній системі належить термінам-дублетам, що на сучасному етапі дослідження потрактовують як одиниці, яким притаманні такі ознаки: 1) повний збіг семантичної структури (однаковий семантичний обсяг); 2) можливість взаємозаміни одиниць у контексті та поза ним; 3) нульова прагматика [4: 31; 17: 41, 64; 12: 222; 37: 116]. Зазначимо, що про розбіжності в поглядах на цей різновид одиниць свідчить, наприклад, те, що їх «можна кваліфікувати і як абсолютні дублети, і як різнооформлені лексичні варіанти» [30: 134], або ж «між дублетами завжди існують також і відношення варіантності, а за умови визначення лінгвістичного статусу варіантних назв ми можемо описати їх як один із різновидів синонімів» [1: 82]. Водночас функціонування дублетів у мові спричинене зовнішніми та внутрішніми чинниками: з одного боку, — це запозичення слів, а з іншого, — стилістична диференціація мови, семантичні зсуви, приміром, «розвиток багатозначності стає джерелом абсолютної синонімії» [Там само: 135]. До того ж у структурно-семантичному термінознавстві визнано відсутність синонімії як такої, натомість зафіксовано дублетність.

Ураховуючи те, що змістова тотожність є унікальним мовним явищем, оскільки абсолютної тотожності немає, а основним критерієм виділення дублетності є взаємозамінність одиниць у контекстах за будь-яких умов, вважаємо, що цей феномен варто розглядати як варіантність (у вузькому значенні).

Сучасний етап вивчення термінів-синонімів та термінів-варіантів позначений прагненням синтезувати різні концепції. У межах теорії варіантності виокремлюємо формальну (традиційну) варіантність синтаксичних термінів та семантичну (синонімну) варіантність, у якій розглядаємо синоніми та дублети як терміни-варіанти. Варіантність термінів

є показником динаміки мовної системи, що свідчить про відкритість терміносистеми синтаксису української мови.

Отже, у наукових текстах і лексикографічних джерелах сучасної української літературної мови зафіксовано 195 пар (рядів) синтаксичних термінів-дублетів (формальних варіантів) та 109 пар (рядів) термінів-синонімів (семантичних варіантів). Такий обшир варіантних рядів є і надлишковим явищем, і таким, що засвідчує вияв об'єктивних законів розвитку мови, тобто її еволюцію. Варіантність у синтаксичній термінології спричинена багатоаспектністю підходів до вивчення синтаксису та функціонуванням одиниць, здатних виступати субститутами, тобто семантично тотожними термінами за умови формальних модифікацій.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авербух К.Я. Общая теория термина. — М. : Издательство МГОУ, 2006. — 252 с.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Лексическая семантика (синонимические средства языка). — М. : Языки русской культуры; Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. — 472 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1996. — 608 с.
4. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. — Кишинев : Штиинца, 1973. — 372 с.
5. Бойцов И.А. К вопросу о синонимии в терминосистемах // Язык специальности на занятиях по русскому языку как иностранному. — Л. : Изд. Ленинградского ун-та, 1989. — С. 30–35.
6. Борхвальдт О.В. Синонимия и вариативность специальной лексики (к проблеме формирования терминологии русской золотопромышленности) // Языковая вариативность [отв. ред. Т.П. Жильцова]. — Красноярск, 1998. — С. 88–102.
7. Винокур Г.О. Проблема культуры речи // Язык. Культура. Гуманитарное знание: Научное наследие Г.О. Винокура и современность. — М. : Научный мир, 1999. — С. 342–355.
8. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение. — М. : Флинта : Наука, 2011. — 224 с.
9. Головин Б.Н., Кобрин Ю.Р. Лингвистические основы учения о терминах. — М. : Высшая школа, 1987. — 104 с.
10. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма — Л. : Наука, 1978. — 238 с.
11. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. — М. : Академия, 2008. — 304 с.
12. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. — М. : Наука, 1977. — 246 с.
13. Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : [у 4 т.] Т. 1. — Донецьк : ДонНУ, 2012. — 402 с.
14. Иванов А.В. Метаязык фонетики и метрики : монография. — Архангельск : Поморский государственный университет, 2004. — 342 с.
15. Иванова Г.А. О семантической эквивалентности терминологических единиц (на материале метаязыка лингвистики) // Терминология и знание. Материалы II Международного симпозиума (Москва, 21–22 мая 2010 г.) / Отв. ред. докт. филол. наук С.Д. Шелов. — М. : Издательский центр «Азбуковник», 2010. — С. 181–191.
16. Иванова Г.А. Синонимы в терминологической системе метаязыка лингвистики // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2011. — № 6 (2). — С. 199–203. — Режим доступа : http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2011_6/44.pdf.
17. Квитко И.С. Термин в научном документе. — Львов : Вища школа, 1976. — 127 с.
18. Коломієць В.Т. Акція // Етимологічний словник української мови : [в 7 т.]. — Т. 1. — К. : Наук. думка, 1982. — С. 59.
19. Кочан І.М. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами / І. Кочан // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми

- української термінології». — 2008. — № 620. — 2008. — С. 14–19. — Режим доступу до статті : http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk620/TK_wisnyk620_kochan.htm.
20. Кочан І.М. Синонімія у термінології / І. Кочан // Мовознавство. — 1992. — № 3. — С. 32–34.
21. Ларина Ю.Е. Прагматика термина как семиотическое свойство : на материале русской лингвистической терминологии: дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01 / Ю.Е. Ларина. — Ростов-на-Дону, 2007. — 164 с.
22. Лейчик В.М. Термины-синонимы, дублиеты, эквиваленты, варианты // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. — Новосибирск, 1973. — Вып. 2. — С. 103–104.
23. Лемов А.В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии): дис. ... доктора филол. наук : 10.02.01 / А.В. Лемов. — Саранск : Изд-во Мордовского ун-та, 2000. — 359 с.
24. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии : Вопросы теории и методики. — М. : Изд-во АН СССР, 1961. — 158 с.
25. Любарський С.Б. Системна організація і творення сучасної української термінології землеробства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / С.Б. Любарський. — К., 2008. — 19 с.
26. Мартиняк О.А. Синонімія та варіантність в українській науково-технічній термінології : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.А. Мартиняк. — Л., 2010. — 399 с.
27. Микільчик Р.Б. Синонімія термінів з прізвищевими компонентами у фізичній терміносистемі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми української термінології. — 2008. — № 620. — С. 104–106.
28. Михайлова Т.В. Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології // Вісник національного університету «Львівська політехніка» — № 503. — 2004. — С. 53–57.
29. Молодець В.М. Класифікація синонімів російських і німецьких лінгвістичних термінів за мовою-джерелом // Мовознавство. — 1978. — № 3. — С. 51–56.
30. Неженець Е.В. Варіантність російських термінів юриспруденції в системному та комунікативно-прагматичному аспектах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Е.В. Неженець. — Д., 2003. — 23 с. — Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/3177.html>.
31. Нечитайло О.І. Синоніми в лексикографії. — К. : Наук. думка, 1987. — 131 с.
32. Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки : на материале лингвистики. — М. : Наука, 1987. — 144 с.
33. Новоставська О.І. Синонімія у філософській терміносистемі Івана Франка // Українське літературознавство. — 2011. — Вип. 74. — С. 102–106. — Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/ukr_literaturoznavstvo/74_2011/74_2011_o_novostavska.pdf.
34. Омельчук С.А. Парадигматичні відношення в українській лінгводидактичній термінології // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. — 2014. — Ч. 2. — С. 270–276. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpu2014_2_38.pdf.
35. Польщикова О.М. Синонімія в українській телекомунікаційній термінології // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології — 2010. — № 675. — С. 42–44. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Ukr_term/2010_675/10.pdf.
36. Попович Р.Г. Термінологічна варіантність у номінативному аспекті / Р.Г. Попович, О.Л. Вакуленко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2004. — № 17. — С. 215–217. — Режим доступу до статті : <http://eprints.zu.edu.ua/1986/1/04ppgvna.pdf>.
37. Рогожнікова Р.П. Соотношение вариантов слов, однокорневых слов и синонимов // Лексическая синонимия [отв. ред. Г. Бархударов]. — М. : Наука, 1967. — С. 151–163.
38. Розводовська О.В. Явище синонімії в термінології бізнесу // Наукові записки. Серія «Філологічна». — Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія». — Вип. 20. — 2011. — С. 259–267.

39. Сложеникина Ю.В. Терминология в лексической системе : функциональное варьирование : дис. ...доктора филол. наук : 10.02.01 / Ю.В. Сложеникина. — М., 2006. — 302 с.
40. Стоянов І.А. Релятивний // Етимологічний словник української мови [в 7 т.]. — Т. 5. — К. : Наук. думка, 2006. — С. 55.
41. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. — М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. — 248 с.
42. Тараненко О.О. Варіанти // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін.]. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 63–64.
43. Татаринов В.А. Теория терминоведения : в 3 т. — Т. 1. : Теория термина : История и современное состояние. — М. : Московский лицей, 1996. — 311 с.
44. Тягур Ю.В. Процеси синонімізації у сфері фінансової термінології сучасної англійської мови // *Studia Linguistica*. — 2010. — № 4. — С. 375–378.
45. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, О.Г. Тодор. — К. : Либідь, 2001. — 222 с.
46. Федина Е.А. Синонимические отношения в немецкой медицинской терминологии : дис. ...канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / Е.А. Федина. — Иркутск, 2013. — 199 с.

Статтю отримано 31.01.2017

Oksana Vasetska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PARADIGMATIC RELATIONS OF THE VARIANCE IN SYNTACTIC TERMINOLOGY

The article analyzes the phenomenon of the variance in syntactic terms of the Ukrainian language. Clarified views on terminological synonymy, variation and doubling.

The common phenomenon of describing a concept by several names is variability. It distinguishes into synonymy and doubling by such criterion as the interchangeability of terms in contexts. Argues the phenomena of synonymy and variability are those that entering into subsumption relations. The concept of variance is wider than the synonyms. For the purpose of organizing the metalanguage of variance offer to describe the phenomenon, which is cohyponym of synonym named as a doublet.

A solution to the problem of terminological coincidence of variance metalanguage is proposed. A term that describes the general features of the language system and term that refer a formal distinction of identical in meaning units are distinguished. The phenomenon of double nomination in Ukrainian syntactical terminology is presented in such way: formal variants (doublets) and semantic variants (synonyms) with their subgroups.

Also, this research is devoted to the classification of syntactic terms to refer the identical or similar in units' meaning. It combines traditional (structural and semantic) and cognitive-discursive approaches.

The conclusion is made that variability of terms is an indicator of the dynamics of the language system because any expression of universality is no development of language. The existence of this phenomenon destroys the language system by increasing linguistic units, and, therefore, information, and therefore is evidence of openness terminology of Ukrainian syntax, which, like other open systems, becomes more complex formation.

Keywords: *term, syntactic terminology, variability, theory of variology, synonymy, doubling.*

УДК 81'367.625'374

Микола Степаненко, Світлана Галаур
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка, м. Полтава

ЗНАКОВА ПРАЦЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

**Колібаба Л.М. Словник дієслівного керування /
Лариса Колібаба, Валентина Фурса. — К. : Либідь,
2016. — 656 с.**

Твердження про те, що синтаксична сполучуваність виявляє національну специфіку мови, останнім часом стало аксіоматичним. У зв'язку із цим пильної уваги потребує проблема порушення нормативного керування українських дієслів, значною мірою пов'язана з тривалими тенденціями копіювання чужомовних моделей побудови синтаксичних одиниць. Українськомовне населення, на жаль, нині дезорієнтоване в комунікативному просторі інтерферентного співіснування мов. Одна з них (і що найприкріше — рідна) тривалий час переживала процес безпрецедентної деперсоналізації та уніфікації, який спричинив низку асимілятивних змін у її системі, спровокував активізацію синтаксичних кальок, розширення функцій окремих прийменників, зрештою, призвів до надлишкової варіантності слововживання.

Поза будь-яким сумнівом, «Словник дієслівного керування» Лариси Колібаби й Валентини Фурси — значуща й очікувана лексикографічна праця останнього десятиліття. Її поява — закономірний результат розвитку нашої мови, що поступово і впевнено (за активної допомоги свідомих мовців і вчених) скидає із себе граматичний *second hand*, у який роками намагалася «вбирати» її Москва, і увиразнює

© М.І. СТЕПАНЕНКО, С.П. ГАЛАУР, 2017

свою неповторну вроду й окремішність витворюваними віками і сучасними питомими формами.

Рецензована робота адресована широкому загалові. Вона є практичним порадиником науковцям, викладачам вишів, журналістам, редакторам, учителям, аспірантам, студентам, учням і всім, хто прагне повернути українській мові етнічне обличчя. У Словникові вперше «систематизовано нормативні вияви керування найуживаніших дієслів сучасної української літературної мови» (с. 3).

Теоретичне підґрунтя пропонованої лексикографічної студії — це авторитетні й науково виважені праці відомих українських лінгвістів ХХ й поч. ХХІ ст., зосібна І. Вихованця, К. Городенської, А. Грищенка, Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, А. Загнітка, М. Кобилянської, Т. Масицької, М. Плющ та ін. З приємністю в поважному списку віднаходимо прізвища І. Огієнка, О. Курило, О. Синявського, Є. Тимченка, С. Караванського.

Мовці, небайдужі до гармонійного українського речення, фахівці, в обов'язки яких уходить створення та редагування текстів, звісно, використовують увесь арсенал словниково-довідкової літератури, покликаної розв'язувати питання культури мови, і дієслівного керування також. У пригоді можуть стати, наприклад, «Словник труднощів української мови» (близько 15 000 слів, автори — Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Пазяк та ін., за ред. С. Єрмоленко, 1989 р.), «Українське літературне слововживання: словник-довідник» (С. Головашук, 1995 р.), «Довідник з культури мови» (С. Єрмоленко, С. Бирик, Н. Сологуб та ін., за ред. С. Єрмоленко, 2005 р.), «Словник-довідник з культури української мови» (Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак, 2006 р.) та ін. На дієслівній сполучуваності зацентовано в працях, адресованих тим, хто вивчає українську мову як іноземну, передовсім у словникові «1000 українських дієслів. Словник синтаксичної сполучуваності (для студентів-іноземців)» (В. Романова, 2008 р.), навчальному посібникові «Дієслівне керування в українській мові» (Б. Сокил, Л. Новіцька, М. Товкало, 2008 р.). Така розмаїта лексикографічна продукція, однак, не задовольняє потреби сучасної мовної практики, позаяк ілюструє лише окремі зразки адекватного використання прийменникових і безприйменникових відмінкових форм іменників. Додамо до цього й те, що орфографічні та перекладні словники суперечливо відображають семантичний і формально-граматичний потенціал вербативних лексем, засвідчуючи строкатість нормативних рекомендацій, узаконення варіантності форм дієслівного керування. Отже, потреба спеціальної роботи, яка б систематизувала літературні вияви сполучення найуживаніших дієслів сучасної української мови, є очевидною.

Переконливі й джерела стильово виразної ілюстративної бази. Різноманітні художні тексти репрезентують розвиток української мови головню в період ХХ — поч. ХХІ ст. Художні твори ХІХ ст. — це спадщина І. Котляревського, Є. Гребінки, Л. Глібова, Марка Вовчка, М. Шашкевича, П. Куліша і, безперечно, Т. Шевченка. Об'єктивності матеріалу словникових

статей додають зразки перекладної літератури, фольклорних і публіцистичних джерел, а також наукові, науково-популярні й науково-навчальні тексти. Зміст і структура праці загалом та кожної статті зокрема переконливо засвідчують тривалу й скрупульозну роботу Лариси Колібаби й Валентини Фурси зі значним обсягом текстового масиву.

«Словник дієслівного керування» — це перша й досить успішна спроба вияскравити в сучасному мовленні синтаксичні конструкції, що були забороненими або обмеженими у використанні за радянської доби. На нашу думку, у ньому повною мірою враховано ступінь відповідності граматичного варіанта структурі та системі української мови, його семантичне наповнення, функційну маркованість, традицію вживання, реакцію на ту або ту конструкцію з боку носіїв мови, які досконало володіють нормами. Словом, обравши для своєї роботи національний критерій, автори кваліфіковано оцінили дієслівну сполучуваність у сучасній українській літературній мові, професійно розв'язали конфлікт між питомими, органічними для української мови дієслівними словосполученнями й невиннованими паралельними їхніми формами, що лише вносять дисонанс у природу синтаксичного ладу мови, нівелюють її національне тло.

Для зручності користування словниковими статтями запропоновано питання до залежних компонентів у відмінковій чи прийменниково-відмінковій формі, бо «традиційно керованими вважають саме такі форми іменників» (напр.: для значення вихідного пункту руху чи просторового переміщення користуються питаннями *із чого? із-за чого? від чого?* замість, на наше глибоке переконання, природнішого й логічнішого *звідки?* тощо).

Рецензоване лексикографічне видання містить кілька частин: передмову, поради щодо правильного прочитання словникової статті, список скорочень, український алфавіт, лексикографічні статті, перелік джерел ілюстративного матеріалу, абетковий показчик дієслів. Попри, на перший погляд, просту композицію, орієнтацію на широкий загал Словник вирізняється глибокою науковістю й системністю представленого матеріалу. Удокладнений аналіз праці виявляє її оригінальну концепцію, спроектовану на семантико-синтаксичну валентність дієслівного предиката, що «точно окреслює межі керування, зараховуючи до нього тільки ті залежні компоненти, яких вимагає лексико-граматична природа опорного слова» [Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 78]. Саме врахувавши валентний потенціал дієслівного ознакового слова, автори скомпонували всі словникові гасла, зокрема, представили правобічні валентно зумовлені компоненти, що співвідносяться з об'єктними, адресатними, інструментальними та локативними синтаксемами й у формально-граматичній структурі речення є приприсудковими керованими другорядними членами. Отже, для аналізованого Словника характерний новаторський, прагматично коректний підхід до висвітлення синтаксичних явищ і, скажемо впевнено, він може претендувати на статус етапного лексикографічно-граматичного дослідження.

Реєстровими одиницями Словника є функційно активні дієслова сучасної української літературної мови у формі інфінітива. Похвалимо авторів за те, що джерелами добору дієслівних одиниць слугували найповніші словники: «Словарь української мови» в 4 т. за ред. Б. Грінченка, 1907–1909 рр.; «Словник української мови» в 11 т., 1970–1980 рр.; «Великий тлумачний словник сучасної української мови», 2005 р.; «Український орфографічний словник», 2009 р. Для адекватного тлумачення семантики дієслів залучено також найсучасніші авторитетні лексикографічні видання: «Універсальний словник української мови», 2007 р. та «Словник української мови», 2012 р. Кожному з дієслів присвячено окрему словникову статтю, обсяг якої детермінований моносемантичністю / полісемантичністю вербатива, валентною рамкою кожного його лексико-семантичного варіанта. Корпус репрезентантів прямих і переносних дієслівних значень з огляду на завдання Словника подеколи впотужнено спеціально-термінологічними, фразеологічно зумовленими, діалектними, розмовними, застарілими тощо. Охопивши такий семантико-стилістичний обсяг ознакових слів, автори, однак, не дублюють синтаксичну інформацію, оскільки розглядають «лише ті марковані однозначні дієслова чи лексико-семантичні варіанти багатозначних дієслів, які виявляють нові, не зафіксовані щодо прямого лексичного значення валентні потенції та, відповідно, керовані словоформи» [Колібаба Л.М. Теоретичні засади та принципи укладання «Словника граматичного керування дієслів» / Л.М. Колібаба // Українська мова. — 2011. — № 1. — С. 48]. Ураховано й такі лексико-граматичні характеристики вербативів, як вид, однократність дії.

Відчувається, що весь свій дослідницький ресурс Лариса Колібаба та Валентина Фурса зосередили навколо чіткого виструнчення типових відмінкових чи прийменникових форм вираження керованих слів. Значеннєва диференціація цих форм детермінована належністю дієслова до певного семантичного різновиду предиката. Зокрема, дієслівна лексема «возити» має ознаки предиката переміщення, тому Словник найперше фіксує об'єктні поширювачі, доповнюючи їх далі адресатними, локативними, інструментальними (с. 148–151). Покликаючись на виважені, утрадиційнені засади академічної науки, автори фіксують дієслівну сполучуваність з опертям на кількарівневу семантичну класифікацію субстанційних значень, спеціалізовані синтетичні й аналітичні морфологічні форми їхнього вираження. Концептуально важливим для структурування словникової дефініції виявилось врахування, з одного боку, сили підрядного зв'язку між опорним дієсловом і керованою формою, з іншого — функційної активності чи пасивності конструкції в сучасному мовленні. Саме ці два чинники й лягли в основу послідовного розташування правобічних валентно програмованих компонентів за шкалою «центральна / периферійна позиція».

Позитивної оцінки заслуговують усі дослідницькі дії авторів. По-перше, відмінкові та прийменниково-відмінкові форми залежних від дієслів іменників (субстантивованих форм, займенників) подано згідно

з нормами й правилами чинного «Українського правопису», їх potwierджено численними різностильовими ілюстраціями з усної народної творчості, художніх творів класиків української літератури та сучасних митців слова, публіцистичних і наукових текстів авторитетних друкованих та інтернетівських видань. По-друге, усебічно представлено варіантність дієслівного керування з огляду на семантичні особливості вербативів, їхню стверджувальність / заперечувальність у реченні, рід іменників, варіантність їхніх відмінкових закінчень, належність іменника до класу істот / неістот, осіб / тварин тощо. По-третє, Словник є багатим джерелом стилістичного матеріалу, оскільки увиразнює фонетичну варіантність прийменників, морфологічну синонімію та омонімію, стилістичне обмеження у вживанні певної граматичної форми.

Розлоге представлення варіантів залежних від дієслів компонентів та їхніх складників вважаємо одним із найважливіших пріоритетів Словника. Ідеться, зокрема, про фонетичну варіантність прийменників *у / в, з / зі / із, під / піді, над / наді, перед / переді*, варіантність форм «давального відмінка, але з різною послідовністю: для назв істот — форми із закінченням *-ові, -еві, -єві* та *-у, -ю*, а для назв неістот — форми із закінченням *-у, -ю* та *-ові, -еві, -єві*»; варіантність форм «місцевого відмінка з тією самою послідовністю, що й у давальному відмінку» (пор.: *дякувати батькові (батьку), допомагати синові (сину), присвячувати краю (краєві) і жити в будинку (будинкові), лежати на ліжку (ліжкові), ходити по лузі (лузі, лугові), їхати по березі (берегу, берегові), везти на коневі (коні)* (с. 7); варіантність форм 3. в. множ. іменників — найменувань неосіб (1 = Р. в., 2 = Н.в.) на зразок *гнати (гонити) гусей (гуси), годувати телят (телята)*. Принагідно наголосимо, що І. Огієнко вважає конструкцію «*пасти коней*» не українською, а російською [Огієнко І. Рідна мова / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2010. — С. 260].

Заслужують на увагу і ті словникові статті, що фіксують паралельне побутування конструкцій із прийменниками *в / до*, як-от: *надсилати в установу / до установи, вступати у виш / до вишу, входити в наглядovu раду / до наглядової ради* тощо.

Деякі дієслова, як свідчить дібраний авторами ілюстративний матеріал, поступово втрачають частину залежних форм, зафіксованих в авторитетних лексикографічних, фольклорних джерелах. Словник подає єдину форму *сміятися, насміхатися, глузувати з / із кого / чого?* (пор. у цьому зв'язку Словник синонімів української мови у 2 т.: СМІЯТИСЯ без додатка і з кого і Словник української мови в 11 т.: СМІЯТИСЯ з кого — чого, рідко над ким — чим, кому, чому і без додатка. Насміхатися, глузувати з кого-, чого-небудь, висміювати чийсь дії, вчинки й т. ін. *Чужому лихові не смійся* (Українські народні прислів'я та приказки, 1963, 34); *Багатого губатого Дівчина шанує; Надо мною, сиротою, Сміється, кепкує* (Тарас Шевченко, 1963 I: 12). Варто віддати належне прагненню дослідниць зробити впевнений крок на шляху граматичного нормування україн-

ської мови, бо треба мати неабияку лінгвістичну сміливість, щоб для ілюстрування одних форм подавати приклади з творів Шевченка і вважати їх нормою, а для інших заперечувати колишню норму сучасними (й не зовсім) текстовими фрагментами (Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, П. Загребельний, В. Дрозд та ін.).

Автори рецензованої праці в окремих статтях урахували, очевидно, і те, що деякі граматичні форми, попри несприйняття їх користувачами мови сьогодні, стали невід'ємними складниками системи. Повністю очистити від них мову означало б прибити мовний човен пуристичним буревієм до острова помилок минулого. Тут важливо витримати баланс, щоб і мові не зашкодити, і зберегти себе, свої унікальні маркери багатоміркової історії та культури.

Думаємо, саме це мали на меті укладачі, коли подавали форму *женитися (оженитися) на кому?* В І. Огієнка натомість читаємо: «Усе це треба нам глибше знати, щоб повно зрозуміти віковічну українську (і всеслов'янську) форму “*оженитися з дівчиною*”, а не суперечне формі орудного соціативного “*оженитися на дівчині*”. “*Оженитися на кому*” — це унікум у мові всього слов'янського світу, відомий тільки в мові російській» [Огієнко І. Наша літературна мова / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2011. — С. 283].

У нашу позитивну тональність вкрапимо й одне побажання. Праця містить чимало префіксальних вербативів, отже, варто було б порушити в ній проблему префіксально-прийменникової кореляції, вияв якої тісно пов'язаний із дієслівною валентністю. Відомо ж бо, що вживання обов'язкового адвербіального члена досить часто зумовлене наявністю у складі дієслівного предиката префікса і що саме він може переводити дієслово зі сфери автосемантичної лексики до розряду синсемантичної. Сподіваємося, що висловлене міркування автори сприймуть не як докір, а радше як стимул до ще однієї цікавої і не менш сутнісної лексикографічної розвідки.

Насамкінець констатуємо: українське мовознавство збагатилося граматичним словником, що водночас є знаковим дослідженням, у якому традиційну проблему — дієслівне керування — представлено в найновішому науковому трактуванні. Безперечно, «Словник дієслівного керування» зреалізує і свою прикладну функцію, оскільки в ньому коректно й зважено систематизовано типові зразки дієслівної сполучуваності, з-поміж яких і найскладніші, суперечливі.

Лінгвістична праця, яку підготували Лариса Колібаба й Валентина Фурса, цікава, актуальна, вона враховує як формовану впродовж тривалого часу граматичну традицію української мови, так і сучасні тенденції змін у царині дієслівного керування. Це лексикографічне видання — справжня знахідка для всіх охочих долучитися до невичерпних скарбів і таємниць мови, звісно ж, рідної, не заангажованої впливом чужих культур.

Рецензію отримано 05.05.2017

Mykola Stepanenko, Svitlana Galaур

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

THE MEANINGFUL WORK IN UKRAINIAN LEXICOGRAPHY

Kolibaba L.M. Dictionary of verb correlation / Larysa Kolibaba, Valentyna Fursa. — К. : Lybid, 2016. — 656 p.

Keywords: verbal correlation, cases and prepositional cases, forms of nouns, operated word, variant word and form implementations, capable grammatical forms.

Мовна мозаїка

НАЦІЄЦЕНТРИЧНИЙ, а не НАЦІОЦЕНТРИЧНИЙ

У сучасному українському книжному вжитку з'явилися нові складні слова, утворені з іменникової основи та прикметника *центричний*, поєднаних сполучним голосним. Вони виражають особливе значення — 'зорієнтований на кого-, що-небудь', пор.: *основоцентричний, формантоцентричний, людиноцентричний, державоцентричний, україноцентричний* та ін., напр.: *На увагу заслуговують праці І.І. Смагіна щодо визначення методологічних засад шкільного підручникотворення із суспільствознавчих предметів та встановлення співвідношення... людиноцентричного і державоцентричного підходів* (Л. Рябовол); *Метою україноцентричної політики мають бути зміцнення української ідентичності й захист незалежної державності України* (Тиждень, 23.03.2015). Проте в деяких із прикметників такої будови неправильно вжито сполучний голосний. До них належить, зокрема, *націоцентричний*, напр.: *Побудови націоцентричного духовно-культурного простору як шляху подолання соціальної конфліктності та солідаризації суспільства* (Із постанови НАН України); *Націоцентричний підхід сучасної української історіографії до вивчення туристично-краєзнавчого руху в Галичині (1830 — 1930-х рр.)* (О. Дутчак). Відповідно до правила чинного «Українського правопису» (див.: § 25, 2 в), за яким після основ іменників м'якої групи на *й* у складних словах потрібно вживати сполучний голосний *є* (орфографічно *є*), цей прикметник правильно писати **націєцентричний**, напр.: *Літературознавчі обрії професора Івана Денисюка: націєцентричний аспект* (П. Іванишин); *Націєцентричні підходи значною мірою визначали зміст досліджень представників академічної науки* (Г. Корольов); *Націєцентричний фемінізм жінок-мисткинь української діаспори* (Ю. Денисенко). Із таким самим сполучним голосним треба вживати й іменник **націєцентризм**.

Катерина Городенська

УДК 81'367

Василь Ожоган

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

НОВА ТИПОЛОГІЯ НЕЧЛЕНОВАНИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

**Личук М.І. Структура та семантика синтаксично
нечленованих одиниць в українській мові. — К. :
Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. — 388 с.**

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. набули актуальності граматичні дослідження, присвячені аналізу структури та семантики синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови. Розширення списку синтаксичних одиниць зумовило увагу, зокрема, до двох їхніх типів: синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень, комплексному дослідженню яких і присвячена монографія М.І. Личук. Ґрунтовний структурно-семантичний аналіз синтаксично нечленованих одиниць сучасної української мови як специфічних, атипових синтаксичних одиниць підтвердив тезу про цілісність і системність мовної організації.

Праця М.І. Личук — *це перше фундаментальне граматичне дослідження в українському мовознавстві*, у якому, охопивши значний за обсягом матеріал, дослідниця узагальнила багаторічне вивчення синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень.

Граматичну концепцію дослідження сформульовано чітко, її витримано впродовж усієї роботи, оперто на велику джерельну базу: експериментальна картотека становить понад 30 тисяч прикладів.

Композиція монографії є логічною та послідовною. Засадничі положення представлені в першому розділі

© В.М. ОЖОГАН, 2017

«Теоретико-методологічні засади дослідження синтаксично нечленованих одиниць у сучасній лінгвістиці», де авторка вибудовує теоретичну базу праці, спираючись на новітні наукові напрацювання українських і закордонних дослідників. М.І. Личук обирає пріоритети, пов'язані з дослідженням синтаксично нечленованих одиниць, виокремлюючи два ключові поняття теорії граматичної цілісності: синтаксичну зв'язаність і синтаксично нечленованість, через призму яких і здійснює структурно-семантичний опис синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень. Зокрема, авторка кваліфікує словосполучення і речення як синтаксичні одиниці, що мають особливе функційно-комунікативне призначення в мові та мовленні. Синтаксично нечленовані словосполучення становлять окремий тип у системі словосполучення, а синтаксично нечленовані речення — самостійний структурний тип у системі простого речення сучасної української мови.

Дослідниця вмотивовує свій підхід до аналізу синтаксично нечленованих одиниць. Неоднозначне трактування поняття «синтаксично нечленовані одиниці» в лінгвістиці зумовило його авторське витлумачення, за яким виокремлено два типи цих одиниць — синтаксично нечленовані словосполучення і синтаксично нечленовані речення. Для опису структури та семантики синтаксично нечленованих одиниць уведено такі вузлові поняття: *категорія синтаксичної зв'язаності* (с. 15), *категорія синтаксичної нечленованості* (с. 20), *фразеосинтаксичне значення* (с. 109), *ядерний компонент* (с. 34), *змінний компонент* (с. 44), *фразеоконструкція* (с. 187), *ядерна, напів'ядерна і периферійна зони* (с. 190), *власне-нечленоване речення* (с. 185), *частково фразеологізоване речення* (с. 187), яким притаманна особлива значущість, виразна конотованість і висока частотність реалізації. Вдало дібрані та вмотивовані терміни усувають термінологічну невпорядкованість, пов'язану з позначенням синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень, двозначність у їхньому аналізі. Позитивне враження справляє підрозділ «Проблема статусу синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень» (Розділ 2), у якому схарактеризовано термінологічні номінації синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень у сучасному мовознавстві, подано коментар сильних і слабких позицій у номінаціях нечленованих фразеологізованих речень.

М.І. Личук ґрунтовно і покроково описала етапи синтаксичної фразеологізації, розкрила механізм дії синтаксичної ідіоматизації і вплив цих мовних процесів на формування та функціонування фразеологічних одиниць на синтаксичному рівні, визначила внутрішньомовні чинники появи синтаксично нечленованих речень. *Уперше в українському мовознавстві авторка дослідила семантико-синтаксичні зміни в структурі нечленованих фразеологізованих побудов та описала синтаксичну організацію частково фразеологізованих речень.*

Високо оцінюємо послідовність аналізу у праці проблем, що є підґрунтям лінгвального статусу синтаксично нечленованих одиниць. М.І. Личук

визначила категорійні та диференційні ознаки синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень, установила компонентний склад структурних схем синтаксично нечленованих словосполучень, структуру власне-нечленованих речень і фразеосхем нечленованих фразеологізованих речень. Об'єктивність визначення статусу фразеологізованих речень підтверджує порівняльна характеристика фразеологізованих нечленованих і формально-граматичних речень. Виокремлено набори спільних і відмінних ознак цих синтаксичних одиниць. Проведене дослідження є особливо важливим для розв'язання завдань комплексного дослідження синтаксичних одиниць української мови.

Авторка запропонувала синтаксичний і функційний критерії виокремлення синтаксично нечленованих одиниць, схарактеризувала класифікаційні підходи до синтаксично нечленованих одиниць. Залежно від критеріїв та інтегральних ознак синтаксично нечленовані речення поділено на два основних типи: *нефразеологізовані власне-нечленовані* та *фразеологізовані нечленовані речення*. Другий тип об'єднує *фразеологізовані речення з тавтологійними компонентами*, *напівфразеологізовані* та *частково фразеологізовані речення*.

Схвальної оцінки заслуговує четвертий розділ монографії «Структурна типологія синтаксично нечленованих одиниць», який присвячено аналізу структурних типів синтаксично нечленованих словосполучень, структурних типів нефразеологізованих і фразеологізованих нечленованих речень. Авторка визначила структурний критерій як основний для виокремлення типів синтаксично нечленованих словосполучень і нефразеологізованих власне-нечленованих речень. З опертям на морфологічні характеристики постійного і змінного компонентів фразеосхеми та кількісний глибоко та скрупульозно проаналізовано структурні типи фразеологізованих речень з тавтологійними компонентами — з фразеоприйменниковим, фразеозв'язковим, фразеосполучниковим і фразеочастковим комплексами; структурні типи напівфразеологізованих речень — з дво-, три-, чотири- і п'ятимісними фразеокомплексамі; структурні типи частково фразеологізованих речень — з дво-, три-, чотиримісними фразеологізовано-сполучниковими комплексами. Структурні типи нечленованих побудов доповнено структурними підтипами та різновидами. Запропонована структурна типологія синтаксично нечленованих словосполучень і синтаксично нечленованих речень засвідчує новаторський підхід дослідниці до осмислення складної теоретичної проблеми.

У п'ятому розділі монографії «Семантична типологія нечленованих синтаксичних одиниць» авторка схарактеризувала семантичні типи синтаксично нечленованих одиниць — синтаксично нечленованих словосполучень і частково фразеологізованих речень на основі єдиного семантичного принципу. Систематизація нефразеологізованих власне-нечленованих речень, фразеологізованих речень із тавтологійними компонентами і напівфразеологізованих речень за семантичним принципом оперта на спільну класифікаційну ознаку — типові категорійного значення.

Узагальнювальні положення роботи логічні й переконливі. Вони представлені в загальних висновках. Чітко окреслено перспективи подальших студіювань у галузі синтаксису усного розмовного мовлення.

Висловимо деякі міркування до рецензованої праці. На нашу думку, варто глибше проаналізувати структуру перифрастичних нечленованих словосполучень, розширити текст ілюстративним матеріалом.

Оцінюючи монографію М.І. Личук загалом, зазначимо, що вона є самостійним теоретичним дослідженням, у якому вперше в українському мовознавстві створено структурну та семантичну типології синтаксично нечленованих одиниць. Ця праця заклала підвалини теорії синтаксично нечленованих одиниць, що, безсумнівно, збагатить і поглибить теорію граматики сучасної української мови, теорію валентностей і синтаксис українського усного розмовного мовлення.

Монографія «Структура та семантика синтаксично нечленованих одиниць в українській мові» М.І. Личук — це науково виважене дослідження, виконане на високому теоретичному рівні, що засвідчує ґрунтовну фахову підготовку авторки, її дослідницькі здібності та лінгвістичну наукову компетентність. Сподіваємося, що воно спонукатиме дослідників до нових творчих пошуків у неосяжній царині граматики української мови.

Рецензію отримано 25.09.2017

Vasyl Ozhohan

National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv

NEW TYPOLOGY OF UNDIVIDED SYNTACTICAL UNITS

Lychuk M.I. Structure and Semantics of syntactically unassembled Units in the Ukrainian Language. — K. : Dmitry Burago Publishing House, 2017. — 388 p.

The paper emphasizes that monograph M.I. Lychuk is the first fundamental grammatical study in Ukrainian linguistics, which covers a large array of syntactically undivided units.

The research of syntactically undivided units is based on two key concepts of the theory of grammatical integrity: syntactic connectivity and syntactic non-members. The author emphasizes the scientific novelty of the monograph, since for the first time in lingua-Ukrainian studies the structure and semantics of syntactically indivisible word combinations and syntactically undivided sentences are analyzed in full.

Keywords: *syntactically undivided sentence, syntactically indivisible word combinations, phrase-complex, phraseologised sentence, structural and semantic type.*

УДК 811.161.2'373 "15/16"

Марина Навальна

Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ЛЕКСИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – XVII ст.

**Гриценко С.П. Динаміка лексикону української
мови XVI – XVII ст. — К.: ТОВ «КММ», 2017. — 936 с.**

Лексикон як відкрита система перебуває у постійній динаміці, яка виявляє себе появою нових слів, виходом окремих слів з ужитку, зміною значень наявних номінативних одиниць. Словниковий склад мови пов'язаний із позамовною дійсністю і дуже чутливо реагує на ті зміни, які відбуваються у суспільстві. Кожній мові притаманні як періоди відносної стабільності, так і відчутних структурно-семантичних зрушень. Монографія С.П. Гриценко «Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст.» присвячена аналізу лексикону української мови у дуже суперечливий і складний період історії. Рецензована праця викликає особливе зацікавлення як спроба осмислити значні за обсягом зміни у лексичній системі української мови відповідного періоду. Для цього опрацьовано писемні пам'ятки XVI–XVII ст., Картотеку словника XVI — першої половини XVII ст. (зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів), різноманітні наукові джерела. Широке залучення матеріалу дозволило з'ясувати загальні закономірності історичного розвитку української мови як лінгвального феномену. На основі докладного опису номінативних засобів, виявлених у пам'ятках, картотеках історичних словників, авторка з'ясовує фактори збереження та змінності

© М.І. НАВАЛЬНА, 2017

лексикону, окреслює параметри змін лексики, кореляцію між лексикою питомою та запозиченою, визначає модуси міжмовної взаємодії, яка зумовила відчутні зрушення у лексиці української мови XVI—XVII століть.

У центрі уваги дослідниці — і розвиток окремих номінативних одиниць та лексичних груп (лексико-семантичних, тематичних), і семантичні зсуви на тлі дії екстралінгвальних (соціально-політичних та культурно-економічних) факторів, зокрема й іншомовних впливів, і адаптація чужомовних структурних елементів українською мовою.

У дослідженні розв'язано комплекс актуальних завдань, зокрема окреслено параметри динаміки лексикону та форми її оприявлення, визначено роль і характер виявлення міжмовної взаємодії у лексиці; проаналізовано широке коло номінативних одиниць та семантичних єдностей (тематичних, ідеографічних) у попередній (X—XV ст.) та у досліджуваній (XVI—XVII ст.) періоди; встановлено типи адаптації запозичень (формальна, семантична) як прояв динаміки лексикону; окреслено роль позамовних чинників у визначенні векторів розвитку українського лексикону XVI—XVII ст.

Чи не найважливішим чинником оцінювання наукового доробку є виваженість та аргументованість висловлених у ньому положень, логічність і послідовність інтерпретації аналізованого матеріалу. Рецензована монографія в цьому плані залишає добре враження. Наголосимо передусім на глибокому знанні й розумінні автором наукових засад виконаного дослідження, скрупульозному опрацюванні лінгвістичних праць, виваженості аналізу фактичного матеріалу. Зауважимо, що розділи дисертантка починає оглядом основних підходів, аспектів, тенденцій до інтерпретації досліджуваного явища в лінгвістичній літературі, дає оцінку наявній науковій термінології, дотичній до досліджуваної проблематики.

У першому розділі «Динаміка лексикону як об'єкт лінгвістичного опису» С.П. Гриценко, закладаючи теоретико-методологічні засади своєї роботи, вдається до розлогого і глибокого аналізу численних праць українських та зарубіжних авторів у царині староукраїнської мови, мовного контактування, теорії запозичення, структурної семантики тощо; обґрунтовує метамову та окреслює основні напрямки свого дослідження; зупиняється на суспільно-політичній, економічній, культурній характеристиці історичного перелому XVI—XVII ст.

У другому розділі «Статичне і динамічне в українському лексиконі XVI—XVII ст.» авторка висвітлює проблеми збереження та редукції лексики, окреслює фактори, які зумовлювали зміни словникового складу, подає ідеографічну характеристику запозичень, які потрапили до українського лексикону XVI—XVII ст. При цьому до уваги дослідниці потрапляють процеси вторинного семіозису, який був притаманним питомій і запозиченій лексиці; зокрема звернуто увагу на генералізацію та спеціалізацію лексичних значень, побутування запозичень у складі фразем, міжстильову динаміку запозичень; синонімію та дублетність питомої і запозиченої лексики тощо. Виходячи з настанов сучасної антропологічної парадигми

лінгвістичних знань, С.П. Гриценко аналізує мовний матеріал не тільки у структурному, семантичному, а й у концептуально-культурному вимірах, вирізняючи з-поміж досліджених ідеографічних ділянок лексики ті, які можуть претендувати на статус соціокультурних домінант, констант концептосфери українського соціуму XVI—XVII ст.; насамперед це «навчання», «пізнання», «довкілля», «людина», «війна», «віра», «право» тощо. Видається, що цій проблемі в майбутньому варто приділити спеціальну увагу, оскільки антропологічне спрямування студії експліковане насамперед у висновках, а не в «тілі» роботи, її аналітичній частині.

У третьому розділі «Деривація як шлях розвитку номінативного ресурсу мови» авторка розглядає процеси словотворення, характерні для зазначеного етапу розвитку української мови, семантичну та формально-семантичну деривацію, найрізноманітніші продуктивні та малопродуктивні моделі словотворення негібридного (монолінгвального) та гібридного (полілінгвального) характеру.

У четвертому розділі «Іншомовні впливи як чинник динаміки лексикону української мови XVI—XVII ст.» здійснено ідеографічну стратифікацію іншомовних запозичень українського лексичного складу XVI—XVII ст., досліджено особливості впливів інших мов, зокрема: латинської, грецької, церковнослов'янської, польської, німецької, італійської, французької, угорської, румунської, литовської, голландської, російської, білоруської, чеської, мадярської, арабської, тюркських тощо. Зауважимо, що раніше С.П. Гриценко опублікувала спеціальну монографію «Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI—XVII століть» (К., 2011. — 368 с.), на матеріали якої покликається в рецензованій книзі, не вдаючись до повторного представлення матеріалу попередньої студії. Авторка наводить кількісне співвідношення запозичень за тематичними групами, пояснюючи ці характеристики проявами різноманітних екстралінгвальних факторів. Важливо, що враховано кореляцію між жанровою специфікою пам'яток та ступенем представлення у них запозичень різних тематичних груп.

У п'ятому розділі «Час запозичування як параметр опису лексикону української мови XVI—XVII ст.» дослідниця, застосувавши прийом умовного ототожнення часу першої фіксації у пам'ятках і часу запозичення, констатує неоднакову інтенсивність запозичування в окресленому часовому проміжку (наявність спадів і збільшення кількості запозичень, дериватів у пам'ятках різних періодів), зростання кількості дериваційних гнізд, у яких твірною основою виступають запозичені елементи. Ефективною в контексті поставлених дослідницьких завдань і цілей виявилася методика визначення появи лексеми з опорою на історію позначуваної реалії, що має потужний тарифікаційний потенціал щодо встановлення мови-посередниці в перейманні запозичень (старочеська, старопольська) та встановлення релятивної хронології появи окремих лексем в українській мові.

Новаторським є задум автора щодо з'ясування часу запозичування слів як параметру опису лексикону української мови XVI—XVII ст., чому

присвячено п'ятий розділ. За словами дослідниці, для аналізу лексичної системи певного часу «необхідно з'ясувати, чи поява нового мовного знака відбулася в досліджуваний період, чи передувала йому, або стала-ся пізніше» (с. 264). Цю проблему оперто на матеріали додатку 1 «Лексикографічне відтворення часу запозичень» (с. 413) та проілюстровано низкою таблиць.

У додатках вміщено матеріали, що відтворюють ідеографічну диференціацію лексики («Ідеографія запозичень у писемних джерелах XI—XVII ст.») та зміни лексики у мові-реципієнті («Семантичні зміни запозичень (фрагмент історичного опису)». Безсумнівно, що цей матеріал стане в нагоді для подальших наукових студій.

С.П. Гриценко зауважує, що, на жаль, поза спостереженнями лишаються питання ролі усної комунікації в розвитку мови (зокрема, й у перейманні запозичень), ідіолекту писаря, його мовно-етнічної належності, що звужує поле моделювання міжмовної взаємодії, пізнання її ролі в розвитку мови. Адже адаптація запозичень відбувалася часто усномовним шляхом, полишаючи сліди індивідуальних рис мовлення.

Текст монографії вирізняє коректність і доступність наукового викладу, віддзеркалює сумлінність автора, докладність формулювання теоретичних положень.

У «Висновках» подано аналітичне узагальнення теоретичних і практичних результатів новаторської роботи, визначено можливі перспективи дальшої розбудови дослідження.

Безперечно, рецензована монографія буде корисною всім, хто цікавиться історією української мови, прагне пізнати закони її розвитку.

Рецензію отримано 10.10.2017

Maryna Navalna

State higher educational institution “Pereiaslav-Khmelnytskyi

State Pedagogical Hryhorii Skovoroda University”, Pereiaslav-Khmelnytskyi

A NEW RESEARCH OF THE UKRAINIAN LANGUAGE VOCABULARY
OF THE XVI—XVII CENTURY

Grytsenko S.P. Dynamics of the Ukrainian Language vocabulary of the XVI—XVII century. — K. : LLC “KMM”, 2017. — 936 p.

The role of foreign language lexical influences on the development of the Ukrainian language of the XVI—XVII centuries is examined in this paper. Various written memorials justify a significant saturation of foreign language elements, which was conditioned by the active interaction of Ukrainian people with neighbouring and territorially remote peoples. The rich writing of this period reveals the rapid development of the Ukrainian language and culture.

Keywords: *dynamic, static, interaction of languages, vocabulary, specific lexeme, borrowing, source language, recipient language, intermediary language, adaptation, derivation, chronology of borrowings.*

СТАТУТ ТОВАРИСТВА ШАНУВАЛЬНИКІВ І ЗАХИСНИКІВ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Загальні зауваження

1.1. Товариство шанувальників і захисників говорів української мови (далі — Товариство) — добровільна освітньо-громадська неприбуткова організація, що об'єднує громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, свідомих носіїв українських говорів, які бажають збереження українських територіальних діалектів як знаряддя місцевого спілкування, словесної творчості, головного живильного і збагачувального джерела української писемно-літературної мови. Любов до рідної мови взагалі починається з материнської мови, засвоєної в дитинстві, зокрема й діалектної. Члени Товариства визнають писемно-літературну мову єдиним загальнонаціональним, всенародним і найдосконалішим засобом спілкування всіх українців, незалежно від регіонів проживання, якою необхідно досконало володіти, про чистоту й культуру якої треба дбати. Вони турбуються про утвердження української мови як державної (офіційної).

1.2. Товариство у своїй діяльності керується своїм Статутом, Конституцією України, Законом України «Про об'єднання громадян».

1.3. Діяльність Товариства поширюється на всю Україну.

1.4. Товариство має право взаємодіяти з іншими національними та міжнародними організаціями лінгвістичного спрямування, укладати з ними угоди, які не суперечать міжнародним зобов'язанням України та національному законодавству.

1.5. Товариство є юридичною особою з моменту його реєстрації, має рахунки в банківських установах, круглу

© В.В. НІМЧУК, 2017

печатку з зображенням Державного Герба України, бланки зі своїм найменуванням, власну символіку. Товариство може бути ліквідоване за ухвалою його Конференції.

1.6. Як юридичну особу Товариство представляють його президент та віце-президенти.

1.7. Юридична адреса Товариства: 88000, Закарпатська обл., місто Ужгород, вул. Університетська, будинок 14, кімната 412.

1.8. Товариство має свій телефон, факс, сайт в Інтернеті, електронну пошту.

2. Мета й завдання Товариства

2.1. Метою діяльності Товариства є:

- прищеплювати любов і повагу до українських територіальних діалектів (говорів, говірок) задля збереження їх як живильного джерела етнічної мови та її генофонду, як живих пам'яток української мови;
- заохочувати до використання діалектів (говорів, говірок) як престижного засобу усного спілкування на терені їхнього поширення;
- заохочувати до використання діалектних скарбів у художній літературі;
- застерігати від створення нових літературних мов на українській діалектній основі як загрозу для єдності нації;
- сприяти створенню всеукраїнського та місцевих фондів записів діалектних текстів на різних носіях інформації, насамперед — новітніх;
- виявляти, зберігати і видавати діалектні писемні пам'ятки;
- поширювати наукові знання про українські діалекти (говори, говірки) серед громадянства (громадськості), для того щоб виховати любов і повагу до них;
- домагатися введення української діалектології як обов'язкового предмету на філологічних факультетах вишів в Україні;
- сприяти створенню при гуртках української мови у вищих навчальних закладах секцій із місцевої діалектології;
- заохочувати введення до тематики гуртків української мови в школах доповідей про місцеві діалекти (говори, говірки);
- рекомендувати читання окремого спецкурсу про місцеві діалекти в обласних вишах;
- заохочувати фундаментальні дослідження з української діалектології;
- сприяти публікації таких досліджень і поширенню їх у різних формах (книжки, лазерні диски, сайти в Інтернеті);
- допомагати встановленню контактів між українськими діалектологами, обмінові думками, ідеями, фаховою літературою;
- визначати найактуальніші проблеми української діалектології;
- згуртовувати колективи для спільних студій;
- виявляти талановитих дослідників, особливо молодих, сприяти підвищенню їхньої кваліфікації під керівництвом знаних і визначних вітчизняних та зарубіжних лінгвістів;

- сприяти участі членів Товариства в міжнародних конгресах українців, славистів та ін., надання їм закордонних відряджень;
- виробляти колективну думку про проблеми кодифікації літературної норми, змін у правописі та орфоєпії;
- брати участь у виробленні мовної політики в Державі, сприяти утвердженню української мови як державної;
- захищати законні права членів Товариства.

2.2. Для реалізації своєї мети й завдань Товариство створює осередки в наукових та освітніх установах.

3. Членство. Права та обов'язки членів

3.1. Членство в Товаристві на добровільних засадах є індивідуальним та колективним.

3.2. Індивідуальним членом Товариства може стати особа, яка визнає його Статут і бере участь у його реалізації.

3.3. Колективними членами Товариства можуть бути гуртки наукових та освітніх установ лінгвістичного спрямування або їхні структурні частини, які поділяють мету й завдання Товариства та беруть участь у їх реалізації.

3.4. Вступаючи до Товариства, окремі особи подають заяву до Президії Товариства, а колективні члени — ухвали зборів відповідних колективів. Приймання в члени Товариства здійснюється за ухвалою його Президії. Колективні члени здійснюють свої права та обов'язки через своїх уповноважених представників.

3.5. Перелік супровідних документів, необхідних для вступу до Товариства, визначає Президія Товариства.

3.6. Член Товариства має право бути членом інших об'єднань громадян.

3.6.1. Член Товариства має право:

- обирати і бути обраним до статутних керівних органів Товариства;
- одержувати необхідну інформацію про діяльність Товариства, його фінансове становище;
- брати участь у всіх наукових заходах Товариства;
- вільно висловлювати на засіданнях, зборах, конференціях свої критичні зауваження щодо діяльності Товариства, пропозиції, спрямовані на поліпшення його діяльності та піднесення його авторитету;
- одержувати підтримку Товариства: для публікації своїх робіт, захисту їх як дисертації, при висуненні їх на здобуття премій та інших нагород, грантів, при балотуванні в члени-кореспонденти й дійсні члени академій, при наданні звань доцента, професора, старшого наукового співробітника, в одержанні творчих відпусток, наукових стажувань, відряджень;
- друкувати свої праці в органах Товариства;
- тимчасово припинити членство в Товаристві або вийти з його членів.

3.6.2. Член Товариства зобов'язаний:

- дотримуватися Статуту Товариства та ухвал, прийнятих його керівними органами;
- виконувати обов'язки, взяті на себе перед Товариством;
- брати активну участь у реалізації статутних завдань Товариства, наукових та інших заходах, що їх здійснює Товариство;
- дбати про високий суспільний і науковий престиж Товариства;
- не розголошувати конфіденційної інформації Товариства;
- сплачувати вступні та членські внески (регулярно).

3.6.3. Членство в Товаристві тимчасово або повністю припиняється:

- на підставі заяви індивідуального члена про вихід із членів Товариства;
- ухвали зборів колективного члена Товариства;
- на підставі ухвали Президії Товариства через грубе порушення Статуту та дії, що компрометують Товариство;
- унаслідок самоусунення від участі в його діяльності, несплати членських внесків.

Ухвала Президії Товариства про виключення з членів Товариства має бути розглянута на його черговій Конференції.

4. Структура, керівні та контрольні органи Товариства

4.1. Найвищим керівним органом Товариства є Конференція, яку скликає Рада Товариства раз на три роки. За ініціативою Президії Товариства або на вимогу не менше як третини членів Товариства скликаються позачергові Конференції. Конференція є правомочною, коли в ній бере участь понад половина делегатів. Ухвали Конференції приймають простою більшістю голосів, крім рішення ліквідувати та реорганізувати його.

4.2. Конференція Товариства:

- приймає програмні документи Товариства, зокрема Статут, зміни до них, визначає основні напрямки розвитку й діяльності Товариства;
- обирає терміном на три роки Раду Товариства;
- розглядає та затверджує звіти про діяльність Президії та скарбника;
- затверджує орієнтований бюджет Товариства;
- розглядає майнові та фінансові проблеми Товариства;
- встановлює розміри членських внесків;
- розглядає ухвали Президії про припинення членства в Товаристві.

4.3. Конференція приймає ухвали з будь-яких проблем, що пов'язані зі статутною діяльністю Товариства.

4.4. Конференція трьома чвертями голосів присутніх делегатів приймає рішення про реорганізацію або ліквідацію Товариства.

4.5. Керівним органом Товариства в період між Конференціями є Рада, яка засідає не менш ніж раз на рік.

4.6. Раду Товариства обирає Конференція. Рада є підзвітна Конференції.

4.7. Раду очолює президент Товариства. До Ради входять:

- президент;
- почесний президент;
- два віце-президенти;
- секретар;
- інші члени Ради.

Кількісний склад Ради визначає Конференція Товариства.

4.8. Засідання Ради скликається за розпорядженням президента Товариства або на вимогу половини його Президії. Ухвали Ради є чинними, коли за них проголосувала понад половина її членів. Якщо голоси поділилися рівно, вирішальним є голос президента.

4.9. Розподіл обов'язків між членами Ради регламентується президентом та внутрішньою документацією.

4.10. Президія визначає конкретні напрямки праці Товариства для реалізації його статутних завдань:

- розглядає і приймає рішення з усіх питань діяльності Товариства, крім питань, що є винятково в компетенції Конференції;
- планує і готує проведення чергових Конференцій, затверджує їхні програми;
- приймає ухвали про вступ та вихід із членів Товариства і подає їх на розгляд Конференції;
- затверджує зразки печатки, посвідчення, бланків, символіки;
- приймає ухвали про прийняття в члени Товариства та припинення членства в ньому і подає їх на розгляд Конференції;
- висуває членів Товариства кандидатами на здобуття державних, недержавних, міжнародних премій, нагород, грантів, спеціальних відраджень;
- виступає з пропозиціями в ЗМІ;
- видає інформаційні матеріали про діяльність Товариства та його окремих членів;
- здійснює зв'язки з державними і недержавними науковими та освітніми установами, організаціями, з владними структурами, ЗМІ.

Президент Товариства

4.11. Президента, почесного президента, віце-президентів обирає Конференція Товариства. У своїй діяльності вони керуються Статутом Товариства, ухвалами Конференцій, постановами Президії.

4.12. Президент Товариства:

- діє без довіреності від імені Товариства, представляє його в державних та недержавних установах та організаціях тощо в Україні та за її межами;
- розпоряджається коштами та майном Товариства на підставі рішення Конференції;
- відкриває рахунки в установах банків;
- має право підпису фінансових документів як перша особа;
- укладає договори (угоди) від імені Товариства;
- видає накази в межах своїх повноважень;

— після закінчення повноваження може бути обраний почесним президентом Товариства.

Почесний президент Товариства.

4.13. За визначні заслуги перед Товариством президента після відставки можуть обрати почесним президентом Товариства на Конференції.

4.14. Віце-президентів Товариства обирає Конференція. Віце-президенти:

- виконують обов'язки президента за його відсутності;
- планують роботу Товариства та його Ради;
- готують Конференції Товариства.

4.15. Секретар Товариства:

- готує й веде документацію Товариства;
- виконує доручення керівництва Ради Товариства;
- бере участь в організації Конференції Товариства та засідань його Ради.

4.16. Ревізійна комісія Товариства в складі голови, заступника, секретаря веде контроль за дотриманням Статуту його організаційною та фінансовою діяльністю. Ревізійну комісію обирає Конференція терміном на три роки.

5. Фінанси та майно Товариства

5.1. Товариство має власні кошти та майно, необхідні для здійснення його статутної діяльності.

5.1.1. Кошти Товариства складають вступні та щорічні членські внески, прибутки від видавничої діяльності, грошові пожертви членів Товариства, інших громадян, а також пожертви організацій, підприємств, установ, фондів, товариств.

5.1.2. Кошти Товариства за рішенням Ради використовуються на:

- проведення Конференцій;
- видавничі потреби;
- заробітну плату секретаря;
- надання стипендій молодим дослідникам;
- оплату відряджень;
- інші потреби Товариства.

5.1.3. Члени Товариства не несуть відповідальності за фінансові зобов'язання Товариства, а Товариство не відповідає за фінансові зобов'язання його членів.

5.2. Товариство має право власності на майно, придбане за його власні кошти, передане йому членами Товариства, державою, пожертвуване громадянами, організаціями, установами, підприємствами, фондами, товариствами або набуте іншими шляхами, що не заборонені законом.

5.2.1. Майно Товариства використовується для власних цілей і може бути віддане в оренду.

5.2.2. Контроль за використанням коштів і майна Товариства веде ревізійна комісія.

5.2.3. Ревізійна комісія оприлюднює інформацію про використання коштів і майна Товариства.

6. Внесення змін до Статуту Товариства

6.1. Пропозиції про зміни в Статуті Товариства подає його Рада або одна половина членів. Зміни до Статуту затверджує або відхиляє Конференція Товариства.

6.2. Про зміни в Статуті протягом десятиденного терміну Рада повідомляє реєструючий орган.

7. Припинення діяльності Товариства

7.1. Припинення діяльності Товариства може статися внаслідок його реорганізації або ліквідації.

7.2. Ухвалу про припинення діяльності Товариства приймає Конференція Товариства 2/3 голосів присутніх його членів.

7.3. За надзвичайних обставин Товариство припиняє свою діяльність. Рішення про його ліквідацію ухвалює Рада.

7.4. У разі ліквідації Товариства Конференція обирає ліквідаційну комісію, яка розв'язує всі проблеми, пов'язані з припиненням діяльності Товариства.

7.5. Кошти й майно Товариства у випадку його ліквідації не можуть бути розподілені між його членами, а використовуються для виконання статутних завдань Товариства та на благодійні цілі.

*Статут написав чл.-кор. НАН України,
доктор філологічних наук, проф.
В.В. НІМЧУК
22.02.2017 року.*

«Товариство шанувальників і захисників говорів української мови» засноване 2 лютого 2017 року в м. Ужгороді Закарпатської області (Протокол № 1 Установчих зборів ГО «Товариство шанувальників і захисників говорів української мови»).

Після створення 19 відокремлених підрозділів в областях України було порушено клопотання про підтвердження Всеукраїнського статусу.

На основі представлених матеріалів Головне територіальне управління юстиції в Закарпатській області підтвердило Всеукраїнський статус Товариства, про що є документ від 4 травня 2017 року.

Vasyl' Nimchuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

**STATUTE OF THE ASSOCIATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE SUBDIALECTS
VENERATORS AND DEFENDERS**

УДК 047.31 + 811.6

Юлія Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА ШКОЛА-СЕМІНАР У КИЄВІ

13—14 червня 2017 р. в Інституті української відбулася Міжнародна наукова школа-семінар «Бази даних і системи для потреб сучасного мовознавства» у рамках спільних дослідницьких проектів Інституту української мови НАН України та Інституту славістики Польської АН «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» та «Лексичні, словотвірні і фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах». Офіційними організаторами школи-семінару виступили Інститут української мови НАН України, Інститут славістики Польської АН, Український та Польський комітети славістів, Комісія з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів.

Співпраця польських та українських науковців почалася з участі в роботі Комісії зі слов'янського словотворення та Комісії з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів. З часом вона переросла у формат наукових проектів, запропонованих польською стороною. Координатор з польської сторони д-р З.Е. Рудник-Карватова — голова Комісії з лінгвістичної бібліографії при МКС. Це вже третій науковий захід протягом 2015—2017 рр.: 20—21 квітня 2016 р. в Інституті української мови відбувся Міжнародний науковий семінар «Мови Європи в стані оновлення», а 5—6 вересня 2016 р. у Варшаві — Міжнародна наукова конференція «Славістика у цифровому просторі» (*Slawistyka w przestrzeni cyfrowej*), організована Інститутом славістики ПАН, Комісією з лінгвістичної бібліографії при МКС, Робочою групою «Цифрова славістика» (*Slawistyka cyfrowa*) і консорціумом DARIAH-PL.

© Ю.В. РОМАНЮК, 2017

Координатор проекту з української сторони — професор Є.А. Карпіловська запропонувала цьогооріч поєднати наукові доповіді з проведенням майстер-класів розробників баз даних і систем, орієнтованих на виконання мовознавчих завдань. Цю пропозицію підтримали та визнали школу-семінар перспективною формою наукової співпраці. У роботі школи-семінару взяли участь виконавці проектів з польської та української сторони, а також науковці з інших установ Києва та університетів Вінниці, Луцька, Миколаєва, Черкас.

Привітав учасників Міжнародної наукової школи-семінару директор Інституту української мови НАН України, проф. П.Ю. Гриценко, який наголосив на великих можливостях, що їх відкриває міжнародна співпраця славістів. Згадав період у слов'янському мовознавстві, коли слід було забезпечити славістів базовим матеріалом: розвідками, першими атласами тощо. Проте, коли перший матеріал було зібрано, то виявилося, що дослідження варто поглибити й працювати по-новому, відзначив П.Ю. Гриценко. Він підкреслив також роль у цьому Комісії з лінгвістичної бібліографії при МКС і особисто пані доктор Зоф'ї-Еви Рудник-Карватової.

Присутні вислухали та обговорили 16 доповідей та три майстер-класи.

13 червня першою на ранковому засіданні прозвучала доповідь д-р **З.-Е. Рудник-Карватової** (Варшава) «Інформаційно-пошукова система славистичного мовознавства iSybislaw через 10 років — актуальний стан і майбутнє». Доповідачка згадала, що перед iSybislaw-ом був Sybislaw, а до того, у 80-х роках ХХ ст., вивчати та збирати славистичну бібліографію розпочали науковці з Кракова. Отже, сама система iSybislaw існує 10 років, але цей відлік ведемо від удоступнення користувачам бази в інтернеті. Три роки тому розробники почали до бібліографічних описів джерел додавати повні їхні тексти, створюючи паралельно з інформаційно-пошуковою системою iSybislaw репозиторій iReteslaw. Понад 23 тис. бібліографічних описів джерел всіма слов'янськими, а також англійською, німецькою, угорською та іншими мовами нині безкоштовно удоступнено для користувачів. З.-Е. Рудник-Карватова підкреслила роль розробників системи з різних країн, зокрема й з України. Вона зупинилася на пошукових характеристиках документів, а особливо — ключових слів, зокрема, на різниці функцій терміна і ключового слова (яке, утім в цій спеціальній системі часто збігається з терміном). Власне, терміни й спричиняють необхідність розв'язання в інформаційно-пошуковій мові системи iSybislaw проблем синонімії та багатозначності ключових слів. Парадигматику ж термінологічних одиниць слід розбудовувати в Термінологічному банку, для якого варто використати як iSybislaw, так і репозиторій. Активна та ефективна праця з закордонними колективами, підкреслила доповідачка, дає надію, що такий Банк даних може бути створений.

Доповіді д-ра **П. Ковальського** (Варшава) «Ключові слова в системі iSybislaw як знаряддя та предмет досліджень» та м-ра **Я. Банасяка** (Варшава) «Міжмовний пошук інформації в базі даних світового славистичного

мовознавства iSybislaw: стан і перспективи» розширили спектр проблем створення системи iSybislaw, окреслений у доповіді д-ра З.Е. Рудник-Карватової. Вони стосувалися завдань вдосконалення мови ключових слів, визначення класів їхньої еквівалентності в різних мовах, а також можливостей використання таких класів слів для пошуку інформації за різними її параметрами, перспектив подальшого польсько-українського співробітництва в цьому напрямку.

Колективну доповідь «Український складник бази даних *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*: історія створення, сучасний стан та перспективи» (П.Ю. Гриценко, Г.С. Кобирина, М.М. Ткачук (Київ) представив директор Інституту української мови **П.Ю. Гриценко**. Він підкреслив, що одним із завдань Атласу є створення електронної бази даних як відкритої системи, в основі якої — матеріал, зібраний в усіх слов'янських землях. Маючи таку базу, можна було би виявляти різноманітні реляції між слов'янськими мовами, прогнозувати розвиток чи занепад певних мовних явищ.

Блок доповідей лексикографів відкрила керівник цього наукового підрозділу Інституту **І.С. Пнатьок**. Свою вона присвятила аналізу здобутків і перспектив фразеологічних словників авторського типу, наголосивши на необхідності їхнього укладання як важливого ресурсу для створення загальномовних фразеологічних словників. **О.М. Тищенко** звернулася до необхідності оцифрування архівної картотеки «Російсько-українського словника» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова й перетворення її на сучасну лексикографічну базу даних. Роль сучасних лексикографічних систем в інтегральних дослідженнях розвитку мови й суспільства розглянула в своїй доповіді **Н.В. Сніжко**. **Л.С. Савельєва** (Миколаїв) познайомила присутніх з інформаційними технологіями створення словників.

На вечірньому засіданні перед учасниками школи-семінару з майстер-класами виступили канд. фіз.-мат. н. **В.П. Кубайчук** (Київ), автор сайту «Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови» та **В.Ф. Старко** (Луцьк), один з розробників сайтів «Російсько-українські словники» (www.g2u.org.ua) та «Англійсько-українські словники» (www.e2u.org.ua), які докладно познайомили присутніх зі структурою представлених сайтів, можливостями роботи з ними та перспективами їхньої розбудови.

14 червня ранкове засідання відкрила доповідь **Ю.В. Поздрань** (Вінниця) про роль інтернет-ресурсів у дослідженні дескриптивно-прескриптивного потенціалу «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. Порівняльний аналіз параметричної системи традиційного й електронного варіантів тлумачного словника (на матеріалі «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка) у своїй доповіді подала **В.О. Балог**. Можливості пошуку слів за їхньою будовою в корпусах і словникових базах даних окреслила **Л.П. Кислюк**. **В.І. Критська** та **Ю.В. Романюк** свою доповідь присвятили аналізу можливостей використання бази

даних «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» у поглибленому вивченні граматичної системи української мови.

А.А. Таран (Черкаси) доповіла про роль пошукової системи та корпусу як інструментів дослідження семантики слів, зокрема у виявленні й аналізі неосемантизмів. **О.А. Дюндик** розповіла про власний досвід використання словникових та текстових баз даних під час формування реєстру джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови. **О.Ф. Загородня** (Київ) подала власну систему опрацювання результатів асоціативних експериментів STIMULUS. **Є.А. Карпіловська** у своїй доповіді представила концепцію картотеки «портретів слів» як бази та інструменту мовознавчих досліджень, підкресливши пошуковий, комплексний характер цього нового типу лексикографічної бази даних.

Вечірнє засідання було присвячено майстер класу працівників Лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом д. філол. н., проф. **Н.П. Дарчук**. У своїй доповіді-презентації Н.П. Дарчук розповіла про корпус української мови, створений у Лабораторії й безкоштовно удоступнений на лінгвістичному порталі *moa.info*, перспективи його розвитку та використання. Її виступ доповнили **О.М. Зубань** доповіддю «Електронні частотні морфемні словники в Корпусі української мови» та **М.О. Лангенбах** доповіддю «Синтаксичний підкорпус: база даних граматичних конструкцій та модуль пошуково-аналітичних систем».

Підсумовуючи, учасники школи-семінару зазначили, що вона пройшла на високому науковому рівні, збагатила присутніх новими знаннями про сучасні технології опрацювання мовної інформації. Присутні висловили думку про те, що формат школи-семінару є плідним і перспективним, уможливорює конструктивне обговорення актуальних проблем сучасних методів розв'язання мовознавчих завдань.

Польські колеги удоступнили аудіозапис усіх матеріалів дводенної Міжнародної наукової школи-семінару «Бази даних і системи для потреб сучасного мовознавства» у репозиторії Інституту славістики ПАН за лінком: <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/7>.

Статтю отримано 14.07.2017

Iuliia Romaniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

INTERNATIONAL SCIENTIFIC SCHOOL-SEMINAR IN KYIV

On June 13—14, 2017, the International Scientific School-seminar “Databases and Systems for the Contemporary Linguistics” was held at the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. The participants of the school-seminar noted that it was at a high scientific level, enriched the audience with new knowledge about modern technologies for the processing of linguistic information. Presenters expressed the opinion that the format of the school-seminar is fruitful and promising, and allows constructive discussion of the actual problems of modern methods of solving actual linguistic tasks.

Keywords: *corpora, database, lexicography, school-seminar, system.*

ЗМІСТ

Дослідження

Катерина Городенська

Транспозитори синтаксичної сфери: порівняльна характеристика **3**

Василь Німчук

Ще раз про «Русинський язык» і збереження діалектного середовища **15**

Світлана Соколова

Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування **25**

Микола Степаненко

Публіцистично-оцінний дискурс Закону України «Про засади державної мовної політики» **40**

Галина Сюта

Текст як об'єкт пізнання і стрижневе поняття рецептивної естетики та поезики **64**

Людмила Мялковська

Філософія мовного образу європейського українця в прозі І.С. Нечуя-Левицького **77**

Василь Старко

Комп'ютерні лінгвістичні проекти гурту г2u: стан та застосування **86**

Дмитро Марєєв

Із спостережень над динамікою східнополіського діалекту: фонетика **101**

Святослав Вербич

Назви, зниклі з ойконімного простору історичного Поділля: проблеми виявлення, систематизації, аналізу **113**

Валентина Фурса

Лексико-семантична типологія дієслівного керування в українській літературній мові **120**

Оксана Васецька

Парадигматичні відношення варіантності в синтаксичній термінології **132**

Огляди та рецензії

Микола Степаненко, Світлана Галаур

Знакова праця в українській лексикографії

Колібаба Л.М. Словник дієслівного керування / Лариса Колібаба, Валентина Фурса. — К. : Либідь, 2016. — 656 с. **144**

Наукова хроніка

Василь Ожоган

Нова типологія нечленованих синтаксичних одиниць

Личук М. І. Структура та семантика синтаксично нечленованих одиниць в українській мові. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. — 388 с. **151**

Марина Навальна

Нове дослідження про лексику української мови XVI—XVII ст.

Гриценко С. П. Динаміка лексикону української мови XVI—XVII ст. — К. : ТОВ «КММ», 2017. — 936 с. **155**

Василь Німчук

Статут Товариства шанувальників і захисників говорів української мови **159**

Юлія Романюк

Міжнародна наукова школа-семінар у Києві **166**

Мовна мозаїка

Катерина Городенська

Трапляється : часто чи зрідка? **14**

Не перепроверяють, а ще раз ретельно перевіряють **24**

Підважувати авторитет — це підносити, вивищувати чи знижувати, підривати його? **39**

Чи може українська пісня переживати свій ренесанс? **63**

Шрі-Ланка чи Шри-Ланка? **85**

Персона грата **112**

Конгрес і конгрес **119**

Націєцентричний, а не націоцентричний **150**

Лариса Колібаба

Позаяк — це як? **100**

Відомості про авторів

174

CONTENTS

Researches

Kateryna Horodenska

Transpositors of the syntactic sphere: a comparative characteristic **3**

Vasyl' Nimchuk

Once again about "Rusyn Language" and dialect environment preservation **15**

Svitlana Sokolova

Regionally influenced peculiarities of the language codes' interaction within the bilingual communication **25**

Mykola Stepanenko

Publicistic-evaluative discourse of the Law of Ukraine On the Principles of State Language Policy **40**

Halyna Siuta

Text as the object of studying and determinative concept of receptive aesthetics and poetics **64**

Liudmyla Mialkovska

Philosophy of language image of a European Ukrainian in I. S. Nechuy-Levytsky's prose works **77**

Vasyl Starko

Computational linguistics projects of the r2u team: present state and applications **86**

Dmytro Marieiev

From the observation on dynamics of the Eastern Dialects: phonetics **101**

Svyatoslav Verbych

Names that have disappeared from the oikonom space of the historical Podillya: problems of identification, systematization, analysis **113**

Valentyna Fursa

Lexical-semantic typology of verbal control in the Ukrainian literary language **120**

Oksana Vasetska

Paradigmatic relations of the variance in syntactic terminology **132**

Book review

Mykola Stepanenko, Svitalana Galaaur

The meaningful work in Ukrainian Lexicography

Kolibaba L.M. Dictionary of verb correlation / Larysa Kolibaba, Valentyna Fursa. — K. : Lybid, 2016. — 656 p. **144**

	<i>Vasyl Ozhohan</i>	
	New typology of undivided syntactical units	
	<i>Lychuk M.I.</i> Structure and Semantics of syntactically unassembled Units in the Ukrainian Language. — K. : Dmitry Burago Publishing House, 2017. — 388 p.	151
	<i>Maryna Navalna</i>	
	A new research of the Ukrainian Language vocabulary of the XVI—XVII century	
	<i>Grytsenko S.P.</i> Dynamics of the Ukrainian Language vocabulary of the XVI—XVII century. — K. : LLC “KMM”, 2017. — 936 p.	155
Science chronicle	<i>Vasyl' Nimchuk</i>	
	Statute of the association of the Ukrainian Language subdialects venerators and defenders	159
	<i>Iuliia Romaniuk</i>	
	International scientific school-seminar in Kyiv	166
Linguistic miscellanea	<i>Kateryna Horodenska</i>	14, 24, 39, 63, 85, 112, 119, 150
	<i>Larysa Kolibaba</i>	100
Contributors		174

Відомості про авторів

ВАСЕЦЬКА Оксана Іванівна, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ВЕРБИЧ Святослав Олексійович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

ГАЛАУР Світлана Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

МАРЄЄВ Дмитро Анатолійович, викладач кафедри української мови, літератури та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

МЯЛКОВСЬКА Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства, Луцький національний технічний університет

НАВАЛЬНА Марина Іванівна, доктор філологічних наук, професор кафедри документознавства, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

НІМЧУК Василь Васильович, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

ОЖОГАН Василь Михайлович, доктор філологічних наук, професор, віце-президент з науково-педагогічної роботи, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СТАРКО Василь Феодосійович, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри прикладної лінгвістики, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, ректор, Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка

СЮТА Галина Мирославівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ФУРСА Валентина Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України